
Irodalom történet

1987
1988

2

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1987/88. LXIX. évf. 2. szám

Új folyam XIX. 2. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER, BÉCSY TAMÁS, BÍRÓ FERENC, CSETRI LAJOS,
FÜLÖP LÁSZLÓ, KENYERES ZOLTÁN, E. NAGY SÁNDOR,
OROSZ LÁSZLÓ, POSZLER GYÖRGY, VÖRÖS IMRE, WÉBER ANTAL

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Felelős szerkesztő:

TARNÓC MÁRTON

Szerkesztőség:

BALOGH ERNŐ szerkesztő, TÓTH MAGDOLNA technikai szerkesztő,
BÉCSY ÁGNES a kritikai rovat vezetője, TÓTH DEZSÓNÉ szerkesztőségi titkár

1052. Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. em. 51/c

Telefon: 377-819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

BÉCSY ÁGNES: Magány és közösség (Berzsenyi 1808-as pályafordulatának értelmezéséhez)	173
WÉBER ANTAL: A romantikus élmény jelentkezése Magyarországon	206
FRIED ISTVÁN: „Példádon okúljanak a késő unokák” („A helység kalapácsa” mint paródia)	224
RATZKY RITA: A nemzet sorsa, sorstársaink nemzete (A nemzeti—nemzetiségi kérdés a Tudományos Gyűjteményben)	257

FORUM

TARNÓC MÁRTON: Az Aranyos Biblia művelődéstörténeti jelentősége	288

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

BÉCSY ÁGNES

MAGÁNY ÉS KÖZÖSSÉG

(BERZSENYI 1808-AS PÁLYAFORDULATÁNAK
ÉRTELMEZÉSÉHEZ)

Amikor 1808 szeptemberében Berzsenyi Sopronba küldi verseinek letisztázott kéziratát Kis Jánoshoz, lírájának benső parancsát követő kész költőként cselekszik. Immár nem véleményt, tanácsot vagy megerősítést vár, mint 1802-ben, a Kistől Kazinczyhoz eljuttatott három darab bemutatásakor, csupán gyakorlati segítséget kér egy kötet kinyomtatásához. *Akkor* ébredezett az a költői mivoltának valóságosságába vetett meggyőződése, mely *most*, bevezettnek tudván a művet, sorsára bocsátja. S bár gyakorlatilag, a jövőre nézve meghatározó lesz számára, hogy mit hoz ez a sors, elkészült műveihez való viszonya már végleges és szilárd.

A kézirat végén *A Magyar Tudósokhoz* (később *Barátim-hoz*) címzett darab áll, s oly határozott célzatossággal, hogy Kazinczy nem tudja majd elmozdítani a helyéről. A vers egyértelmű lezárás, búcsúvétel az addig gyakorolt költészet-től, egyben a kész mű följajnlása. Mindkét mozzanatában maradéktalan szubjektív véglegességgel szól, s higgadságából erőteljes önbizalom, értéktudat csendül ki. „Alkotmány-tok örök talpkövihez teszem / E morzsát, s az idők harcai közt megáll.” Kazinczy alaptalan szerénységet érez ki e sorokból; nem látja, hol volnának azok a „magyar tudósok”, kikhez egy Berzsenyinek ekkora tisztelettel kell szólnia. Berzsenyi sem ismeri őket. Csak létüket, még inkább lehetőségüket föltételezi, s épp a keserű szavú literátor-vezér tevékenységéhez fűzött reménnyel. Nem számuk s milyenségük fontos neki, hanem az együttes munkálkodás, az

alkotó szellemi közösség létének immár reális ígérete. Az „alkotmány” egyelőre valóban igen kevesek felettébb szerényke műve, de „örök talpkövi” – indíttatása és vezérlő eszméje – a költő szemében szentek s időtálló, és végtelen szellemi erőt idéznek. A közös alkotás halhatatlan teremtő lényegéhez képest az egyéni hozzájárulás, a legnagyobb is, mindenkor csak „morzsa” lehet, önmagában súlytalan és csonka parány, mely azonban a közös tevékenység részecskéjeként győz az enyészeten. Nem megalázkodás szól tehát az egyébként is monumentális erejű zárósorokból, hanem komoly alázat: a méltónak tudott mű följánlója a közös alkotás örök lényege előtt hajol meg áhítattal, nem föltételezett személyek előtt. A mű, melyet ilyenformán átad a halhatatlan alkotás folyamatának, a teremtő én helyébe lép. Magába foglalja a költő magányos tevékenységét, mely így, a műben bevégeződötten válik a közös teremtés részesévé. A „lesbosi lant” félretétele s végleges elnémítása nem a költészettől való elfordulás kifejezője (ahogy – jellemzően – már a kortársak is értették), hanem a saját eddigi költői tevékenység maradéktalan művé válásának megállapítása, e hajdani tevékenység lezárulásának kinyilvánítása – a magasabb alkotás részességének reményében, vagy inkább akarárásában.

A kötet élére helyezett *Ajánlás* (eredetileg: *Kazintzy Ferentz*) még szembeszökőbben mutatja, hogy Berzsényinek a költészetét illető végleges bizonyossága mennyire az elnémulás ellen, és mennyire műve erejének hitével szól. A költemény nem közönséges hódoló vers. Címzettje tulajdonképpen csak mitikus-poétikus név, nem a maga valójában jellemzett személy. Formálisan a vágyott irodalmi közösség reprezentánsa – mint kezdeményezője és középpontja –, tartalmában pedig Berzsényi költészeteszményének hordozója. Bevégeztnek érzett költészete lényegét, ars poeticáját vetíti bele az alkotó közösség reményének igazolását jelentő költővezér alakjába, amikor „mérész aetheri szárnyakon” fellengő „sas elmé”-nek, már pályájában „sok fene undo-

kot” tapodó heraklészi gyermek-hérosznak festi.¹ Invokációja így a kötetzáró vers kifelé forduló, önfelajánló mozzanatának nyomatékosítója, s egyben tartalmának konkretizálója. Kitér belőle, hogy Berzsenyi a „magyar tudósok” együttműködésének „talpkövéül” saját lezárultnak tudott költészete alapeszméjét tette meg, mely ilyenformán már nem magányos énjének, hanem az elnyerni vágyott, s a realitás talajából kinövő szellemi közösségnek meghatározó tartalmaként objektiválódik előtte. Amiként pedig e közösségi alkotás lényege alázatot követel, úgy a közösség alkotóerőit reprezentáló „szent” személy (nem Kazinczy „profán” valója) noviciusi tiszteletet. A vers végén álló kérés („Iktasd dicsően tört utadra Nyomdokidon lebegő Camoenám!”) így nem jámbor tanítványi invokáció, hanem a kötetet lezáró fölajánló gesztust alapozza meg mintegy a remélt „fölszenteltetés” evokálójaként.

Az elnémuló hajdani költő művét szinte egymásra mutatva keretező két vers – a szellem közösségéhez, illetve egyszemélyi megtestesüléséhez forduló ajánló-hódoló gesztus – egy áldozati szertartás allúziójaként hat. Az „alkotmány”, melynek „örök talpkövihez” a mű is letéttetik, a majdani „szent poézis” közösségének oltára; ennek szelleme a kezdeményező vezér mitizált alakjában mintegy istenül, s benne önnön „lelke” halhatatlan lényegére pillant az áldozás aktusában közösségével egygyé olvadó papi áldozó. A kötet szerkesztése tehát esztétikailag meg is formálja a mű kiadásának pusztá tényét, méghozzá úgy, hogy a nemzeti szellemiség ünnepi közösségét evokáló kultikus gesztussá emeli.

Amikor a verseit végigolvasó Kazinczy lelkes, felmagasz-

¹ A vers összövegbeli első változata az idézett helyeken eltér, de nem kevésbé jellemző: „Bátor Maeoni szárnyakon / Felleng saselméd a magas étheren”; illetve a heraklészi képzet helyett még egy olyan versszak áll, mely az orpheuszi és amphioni mágikus költészetre utal: „Lantod kinyitná Tenarus ajtaját / Elsenderitné öre ezer szemét, / És visszabájnolná le romlott / Téba falát magyar énekével.”

taló levelét megkapja, Berzsenyi nem egyszerűen költészete pozitív kritikájának, s nem is csupán végsőkéig kimerített magánya fölszakadásának ujjong, hanem mindenekelőtt „szent” törekvése vélt megerősítésének. „Egy igen érzékeny jelenést, egy igen szent innepet jegyzett az Úrnak levele az én életemnek napkönyvében”, írja Kazinczyhoz szóló első levelében; úgy érzi, hogy örömkönnye „nem a dicsőség csiklandásának munkája, hanem a jószándék jutalma és a jók összetalálkozásának andalodása”.² Egyetlen megkönnyebbült feltárulkozás és kiáradás a levél, melyet írójának „egész általadása” zár le. Úgy tetszik, nem csupán műalkotásban „affektálta” a szakrális közösségteremtő költészet iránti ösztönét, hanem költői elismertetését ténylegesen úgy élte át, mint a szellemi ünnep magasába való felemeltetést. — Hajdani költészete azonban, amit a fölajánló áldozati gesztus értelmezően átölel, még nem az ünnep, hanem az egyedülvalóság lírája volt, nem közös rítus, hanem magányos varázslat.

Az 1808-ig keletkezett verseket szembeötlő polarizáltság jellemzi: a nemzeti-közösségi és az egyéni-egzisztenciális élményszféra elkülönültsége, melyet egy kifelé forduló, tárgyias, és egy befelé tekintő, alanyi attitűd kísér.³ A két verscsoport ódáit szemlélve is kitűnik, hogy a megszólító, tárgyhoz emelő impulzus az egyik esetben kizárólag a tárgyat hozza előtérbe, mely mintegy láthatatlanul magába nyelte az alanyt, a másik esetben az eleváció alanya kerül középontba, s tárgya is csak benne tükrözötten mutatkozik meg.⁴

² 1808. dec. 13. *Berzsenyi Dániel összes művei*, Szépirodalmi, 1968-361. o. (A továbbiakban a levéldízeteket ebből a kiadásból közlöm, csak az oldalszámot jelölöm.)

³ Előbbihez a nemzeti és művelődési tárgyú, közösségi és személyhez szóló ódái tartoznak, utóbbihoz az ihlető-sugalló erőket (a műzsát, szerelmet, magányt stb.) megéneklő verseinek s a bölceleti tárgyú, személyes életeszményeiről valló költeményeinek műfajilag és formailag is változatosabb sora.

⁴ A közösséget (és közönséget) feltételező versekben az ódai megszólítás tartalma és formáltsága érzékelteti csupán meg a közvetlenül meg nem jelenő megszólított és tárgyához való viszonyát (vö.:

A nemzeti verseknek voltaképp nincsen konkrét lírai énje, a vers világában tárgyiasult egyéni képmása. A privát szféra verseinek annál inkább: csak ezek formálnak ki adekvát lírai képmást; továbbá csak ezek hoznak létre poétikai teret a lírai képmás körül. A nemzeti ódáknak a megszólító és a megszólított között nincs kapcsolatteremtő tér, a megszólalás érzékileg meghatározatlan. A váteszi szóláshelyzet nem a versek világában jön létre, formális és hagyományoszerű marad. Az egyéni szféra darabjai viszont olyan öndefiniáló versek, melyek mindig konkrét szóláshelyzetet, tartalmas és eredeti lírai ént hoznak létre, ám ennek az éneknek nincs önálló, objektíválható költői szerepformája. A költői szubjektum a két élménykör verseiben tehát mintegy disszociálódik: a hagyomány adta szerep és a sajátos, új tartalom egymástól elválik. A szubjektív bensőség lényegi tartalma nem nyer adekvát, objektív státust, illetve az öröklött objektív státus nem képviseli, nem tudja adekvát módon megmutatni új, sajátos benső lényegét. Úgy tetszik, a két verscsoport feltételezi és kiegészíti egymást; ami a nemzeti költő verseiben absztrakt voltával kelt figyelmet, tartalmat nyer az egyéni létezés költőjétől.

Az önértelmezés az egyéni szférától elhatárolt emberi külvilággal szemben, az annak céltalan, értelmetlen és érték-telen voltát elutasító „Nem gondom” gesztusában jön létre (*Amathus* – eredetileg: *Amathunt*), s az önmegformálás a „szent Egyedülvalóság”-ban teljesül (*Magánosság*). Itt lelhetők föl azok a sóvárgott, s így az én meghatározó tartalmát adó értékek, melyek a gonoszság, hiúság, nagyravá-

*A magyarokhoz I. és II., A felkölt nemességhez I. és II., Az ulmai ütközet, Herceg Eszterházy Miklóshoz, Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás stb.). A magányt, illetve bensőséges kapcsolatot feltételező versek a megszólító „önbemutatását”, tárgyához való viszonyának gesztusait explicit módon is tartalmazzák – többnyire a versbéli „beszédhelyzetet” meghatározóan, kompozicionális értékkel (vö.: *Amathus, Melisszához, Magánosság, Osztályrészem, A tavasz, Fohászkodás stb.).**

gyás és öldöklő pusztítás hányt-vetett világában immár veszendőbe mentek: a védettség, szabadság, remény, boldog megelégedés és a „nemes érzemény”: az erkölcsi harmónia, a múltat s jövőt egybekapcsoló folytonosság megélése, a halhatatlanság érzése.⁵

A külvilágból az egyéni bensőség szférájába került értékek foglalatosa és éltetője a lélek kettős-egy képessége: a (keresztényiesített) plátói szerelem, illetve az ihletettség. A magányosság bensőségét megjelenítő stilizált táj maga is tükrözi ezeket az egybefolyó lélektartalmakat, hiszen rendre az erotikus „kar”, „öl”, „kebel” motívumok, illetve a görög múzsák lakhelyét s a latin múzsa nimfái természetét egyaránt idéző „berek”, „liget”, (lomb-) „sátor”, „ernyő” képzetek jelenítik meg, valamint az árnyas völgy és a völgymélyi forrás, csermely képe. A szubjektum lírai képmását e benső tájban az archetipikus gyermek (a felnőtt minden képességével bíró, isteni gyermek), és az éteri magasban szárnyaló heroikus „sas” – „lélek” képzetek rajzolják ki. (A két képzetkör tökéletesen egybeszővődik, lényegében egy azonos tartalom kettős – testibb és lelkibb – aspektusát képviselik.) A gyermek-lélek (sas) alapállapota s tevékenysége a „rengetett” s „ölelt” létben „álmodás”, illetve a szabad „fellelés”, „hézás”: a szerelem-ihletettség egybefolyó lelki képességét, másrészt a realitáson túlra – mélyebbre s magasabbra – hatoló teremtő képzelet készségét is érzékelteti, együttesen valamiképp a korlátlan lelki-szellemi teremtés hatalmát. E képesség adományozója pedig a szülő és dajkáló, végtelen kilátást és szabadságot adó táj úrnője: Vénusz, még inkább az ő erejét is bíró Camoena, a múzsaként tisztelt forrásnimfa, ki a hagyomány szerint feltárja a múltat és a jövőt, s jelen van minden születésnél.

⁵ Az említettekén kívül alapvers az *Osztályrészem* és *A melancholia*, de a benső értékvilág mozzanatai a rimes versekben s néhány anakreoni dalában is tetten érhetőek, illetve kikövetkeztethetők az elégiákból.

Berzsenyi verseit – kitüntetetten az egyéni-egzisztenciális élménykör verseit – tömegesen ismétlődő, jellegzetes motívumok rendszere szövi át. E motívumrendszer kulcselemei az „álom”, „tündér”, „báj”, „csalátás”, „fátyol” alaptagú szóképzetek és szerkezetek, s jelentős szerepet kap benne a „mágiás”, „mágus(i)” illetve „varázs” jelző.⁶ Maga a szerelmes-ihlető múzsa a mágiás, bájoló erő tündér forrása, és maga a megbájtoltan álmodó gyermek (s a vele egy fellengő lélek) a mágikus hatalom megélője: teremtettje és általa teremtő birtokosa. Az erósi költészet tehát az a varázsdal, mellyel az én a maga amathusi világát létrehozhatja. E mágikus körön belül elvileg maradéktalanul azzá lehet, amivé a külvilágban ténylegesen nem: egy őt életető s általa életetett életközegben védve s szabadon növekvő, magát lényegéhez emelkedni érző teljes ember: isteni gyermek-hérosz.

Feltűnhet, hogy az én tartalmát adó benső világ, mely az idillekben mintegy tárgyi-valóságos életköreként jelenik meg, nem csupán a külvilágban „romlásnak indult” értékek menedékhelye, hanem egészében varázslatos érzéki pótléka egy olyan emberi világnak, melyhez képest a jelen társadalmat „váz”-nak tetszik. A „tündér Amathus” ihlet alkotta tája s géniuszként óvó, lelkesítő istennője lényegében azt nyújtja a szubjektum számára, amit elvben a tökéletes organikus közösség képviselhetne. Az oltalmazó, szerves függőségből végtelen szabadságot merítő, lényegéhez emelkedő, kortalan hős-gyermek a közösségi lét egyéni oldalának eszményi alapvonásait stilizálja. Az amathusi benső világ ilyen-

⁶ Az egyes motívumok igen magas előfordulási számán túl súlyukat növeli, hogy számos versben halmozottan fordulnak elő; többnyire igen érzékletes, gazdag szerkezeteken uralkodnak (pl.: „A képzélet égi álmába merülök”, „Bájjodnak ereje az égbe ragadja”, „szívemet békés kebeledbe inti *Mágusi* vessződ”), s gyakran egymással képeznek szerkezetet (pl.: „*álmaim Bájós* leplegiben”, „*Varázsvédnek bájjal* ékesíts”, „Mennyi *tündér báj* s ragyogó kilátás . . . Rengetett, édes *Csalátás!* öledben *Mágus* erővel!”).

formán az emberi külvilág „veszni tért” közösségi lényegének őrzője, illetve mágikus – mert csak az én pszichikai hatalmára alapozható – újjáteremtésének tere. Előhívója az organikus létben gyökerező s arra irányuló lényegakarát kényszerű befelé fordulása, mely így saját vonatkozásától, tevékeny realitásától megfosztva végletesen szubjektívizálódik és spiritualizálódik; közvetlenül csak az ént képes karaktere, temperamentuma, gondolkodásmódja elemi impulzusai szerint kirajzolni, a fennálló realitásokkal szembehelyezve „állítani”; s minthogy mozgástere ezen túl, kifelé nincs, csak e pusztán lelki-szellemi énnel a létre irányuló képzeleti erejeként működhet. Kézenfekvően szublimálódik lelki szerelemmé – ihletettséggé: költészetté. Olyan költészetté azonban, mely az én képzeleti erejének közvetlen, áttétel nélküli realizációja, mágikus „teremtés”.

Ez a szándék uralmával jellemezhető költészet a valóság egészét veszi célba; nemcsak az egyéni, hanem a teljes társadalmi létre irányul. Berzsenyi nemzeti tárgyú versei alapján éppúgy varázsénekek, mint „privatizáló” idilljei. Kivétel az első pályaszakaszt végigkísérő – valószínűleg legkorábbi, s végső formáját legkésőbb elnyerő – „Romlásnak indult . . .” kezdetű ódája. *A magyarokhoz* éppúgy kulcsvers, mint az *Amathus*, melynek a nemzeti tematikában párja. Az ott elutasított emberi külvilágnak itt konkrét nemzeti arcúvá ábrázoltatik, de a „Nem gondom” éndefiniáló gesztusával ellentétben a *költő* gondjává tett problémaként. A két viszonyulás csak látszólag ellenkezik, valójában összefügg: az elhárító mozdulat teszi megragadhatóvá azt a személyes tartalmat, mely a külvilágot mint saját – nemzeti – külvilágát a váteszi szerepben szükségképp gondjának kell tekintse. A nemzeti költői szerepet tehát gyakorlatilag valóban az amathusi én hitelesíti s teszi tartalmassá, noha ez poétikailag nem formálódik meg egyetlen költeményen belül sem. *A magyarokhoz* negatív nemzeti panorámájával nem a költői én pozitív amathusi valója áll szemben, hanem a nemzet múltjának idealizált képe. Ez helyettesíti de képviseli is a

költői én tartalmait, melyeknek a nemzeti-költői szóláshelyzetben szükségképp empirikus-tárgyi kötöttséget kell nyerniük, objektív közösségi tartalomként kell megjelenniük. Az is kézenfekvő, hogy a közösségi létezés, éppen mert organikus, a múltban, a múltból való leszármazásban tudja legteljesebben megragadni alapeszméjét és lényegét. A nemzeti múlt ugyanakkor nem történelmi valóságában, hanem mint a költői én társadalmi konkréciót nyert lényegi tartalmait tárgyiasító ideális megvalósultság kerül szembe a negatív jelennel. Így egyenértékű is az amathusi benső világával, azonban a jelen objektív valóságától nem látszik oly áttörhetetlenül elhatároltnak, mint szubjektív bensőségében amaz, hiszen vele azonos, objektív – történelmi – létsíkra kerül. A nemzeti költő teremtő akarata ilyenformán csak arra irányul, hogy a jelen „üres” világába visszahelyezze az elvesztett „tartalmat”. Nem valóságot – egyéni létkört – kell alkotnia benső lényege számára, mint a „privatizáló” idillekben, hanem lényegét teremtenie a valóságba.

A magyarokhoz I. kivételével nemzeti és személyhez szóló versei ellentmondani látszanak az amathusi magányt létrehívó valóságképnek. Ódái a nemzeti „kesergés” palinódiáinak hatnak, mintha az idealizált múltat, a posztulált erényeket énekelnék bele a jelenbe. Az események, alkalmak, melyekhez kötődnek, részben csak alapos filológiai kutatással rekonstruálhatók ma már, s az ismertebbek is mérhetetlen távol s elmaradnak az ódák sugallta pozitív jelentőségtől. A versek minden realitásmozzanatot a saját tényleges tartalmuk fölé, eszmei és esztétikai optimumukig emelnek, s még ezek az idealizált képzetek is egy folyamatosan magasabbra törő, felemelő szándékot mutatnak, amennyiben az alkalom jellege adta elvi lehetőség szerint az aranybullai nemesi nemzeteszmény helyébe a horatiusi hősi erkölcs ideálját, sőt tovább, egy plutarkhoszi fogantatású, „felvilágosultabb” (mert a harci mellett az egyenrangú szellemi erényre alapozott) virtus eszméjét állítják, illetve mutatják föl a

megénekelte eseményben, személyben megvalósultként. A versek világán belül a realitás eleve csak mint önmagát felülmúlt, eszményi valóság jelenik meg; a váteszi szóláshelyzet így valóban formális, hiszen tartalma voltaképp az „életre szólítás”. Az ódák tényleges címzettje a vers világán kívül reked, s ami a vers világában a helyére áll, az már a lírai én lényegét tárgyiasító ideál, mely a formális megszólítás aktuálisan nyer létet, megvalósultságot. Az ódák tárgya nem valóságtárgy, hanem minden ízében teremtett költői tárgy, melytől az én különállása el sem képzelhető, hiszen az nem kívülről, hanem benne van. A legszélsőségesebben ezt a nemzeti idillek igazolják (*Magyarország, A Balaton, Keszthely*), ahol – mivel nem az erkölcsi egyéniséget kidomborító közös múlt, hanem az életforma harmóniáját előtérbe állító közös föld alapeszméje szerint objektíválódik a bensőben élő ideál – a versek tárgyiaságai közvetlenül érintkezhetnek az amathusi líráéval: mintha a „privatizáló” idillek világa a maga zárt körén túlcsoordulva a nemzet reális panorámájává szélesülne. Így épp ezek a leggörögösebb költeményei bizonyítják a legékeesebben, hogy a nemzeti költő 1808 előtti egyedülvalósága idején nem tudott kilépni abból a mágikus szemléletből, mely a bensőben élő közösségeszmény tényleges és maradéktalan megvalósíthatóságát reméli, a jelen társadalmi formációjába való teljes vissza- vagy inkább belehelyezését akarja – s valósítja meg közvetlenül a költészet által.

A mágikus erő elvben határtalan, s az ének végtelen benső szabadságot nyit; empirikus-tényszerű korlátozottsága azonban végtelenen el is szigeteli, gyötrően irreálissá teszi birtoklóját. Az erő és szabadság befelé nyíló végtelenje kifelé végtelen korlátozottság és erőtlenség. Szükségképp jelenik meg tehát a mágikus teremtés pozitív aspektusának megélése mellett negatív aspektusának megélése is: az eszményt mint megvalósultat bemutató idill mellett az eszménynek a valóságtól elérhetetlen voltát panaszló elégia. Jellemzően csak az egyéni élménykörben épül ki az idilli vonulat elégiai

párja.⁷ Az eszmény a maga transzcendens teljességében csak az én tartalmaként ragadható meg, s még nemzeti konkrétójában is csak általa létezőnek tetszik, amennyiben a jelen „váz” társadalmától épp az eszmény benső birtoklása révén elszigetelt vátesz megszólított emberi külvilága számára nem jelent eszmei realitást. Az ideál és való fájdalmas távolsága így nem élhető meg a formális váteszi szerep szintjén, csak a személyes tartalmát adó lírai én bensőségében. Itt az elégiái érzelem az eszményt mint múltat, de mint visszahozhatatlanul elveszettet ábrázolja – az amathusi világ képzetével. A valóság rettegést szülő, sötét, tértelen, „zordon idők”-et jósó jövőként, illetve – *Az ifjúság* és a *Barátimhoz* („Én is éreztem . . .”) konkrétabb képei szerint – a bűjdosás és pusztító magány sivatagi, vadon tájaként jelenik meg. Ez a vadon jelen már nem egyszerűen az *Amathusban* elutasított külvilágot idézi vissza, hanem a camoenai idilli életkörre s a nemzeti ódákra is visszautal, amennyiben azok ideális világának negatívját mutatja: „a valóság Pusztaság országát”-t a letapodott virtus, a bölcslet váró méregpohár, „a Bűnnek koronás hatalma” s „Tibérnek trónusa mocska” jellemzi.

Az elégiákban az egész amathusi (és nemzeti ódaköltői) varázslat visszája tűnik elő. A valóság negatív hatalma végletessé növekszik, s a mágikus erő irreálisnak bizonyul; motívumainak szemléleti tartalma ambivalenssé válik: tündérvilága tünékeny illúzió, álmai merő csalatások, ígésző bája megkötő varázs, kábulat lesz, melyet csak a „hideg ész”, a realitásokból építkező józanság törhet meg. Az elvi határtalanságában egységes teremtő akarat gyakorlati korlátozottságának szélsőséges megélésekor meghasonlik: mint a racionális célzatú megnyilvánulásoktól elváló, azokkal ellentétes irracionális szándék mutatkozik meg. Korlátaival szembeesülve az e világi tevékenységtől elkülönült, emberfeletti

⁷ A nemzeti tematikában az idilli valóságmegélés ellenpólusát képező „Romlásnak indult . . .” szatirikusnak minősülne a schilleri felosztás szerint.

aspirációként pillantja meg magát; s mert kizárólagosan az elszigetelt szubjektív bensőség tartalmaként adott, az objektív létezés szférájából kizárult, irreális erő marad: terméketlen, s az ént magába dermesztő megkötöttség is. A felismerő szubjektum képmása az amathusi világ egylényegű gyermek-lélek hőiséhez képest megkettőződik, s mindkét alakjában ambivalens tartalmúvá lesz. Egyrészt az ihletettség és a teremtésvágy céltalan, terméketlen, irracionális voltát kifejező képzetekben formálódik ki,⁸ s az örök bolyongó, vándor archetipikus figurájában rögzül; másrészt az ábrándokat elutasító, a nyűgöző varázst megtörő, mindent látó s tudó bölcs allegorikus alakjában jelenik meg. A képmási kettősség megfelel a mágikus szemlélet kétarcúságát illető felismerésnek, s mintha a költői szemlélet meghasonlásán túl a feloldás irányát is sugallná: a tévelygéssel szemben a bölcs magatartás szükségességét.

A megoldás azonban nem ilyen egyértelmű. A bölcs nem a valóság, csupán az ideális létet tagadó realitás oldaláról nézve lesz ésszerűségével a tévelygő pozitív ellentéte; az ideális valóság oldaláról változatlanul az álmok után bolyongó vándor a pozitív értékek hordozója. Ha irracionális módon is, de ő képviseli az ember lényegi szabadságát a maga individuális mivoltában; a bölcs józansága, a körülmények racionális mérlegelésén alapuló okossága ezzel szemben a szubjektív szabadság tagadását is jelenti. A vándor képtelen aktivitásával lényét őrzi, s így lesz személyként irreális; a bölcs passzív – csak „látó” – tudatossága személyként teszi őt reálissá, miközben lényét elpusztítja.⁹ A lírai képmás megkettőződése tehát mindenekelőtt a költői individuum

⁸ *Az ifjúság* magányos, alélt utazója és a *Barátimhoz I.* „túl magasan” csapongó, földtől eltévedt „szilaj” – eredetileg „kevély” – sasleke tulajdonképpen az amathusi én negatív aspektusaként is fölfogható: az ölben ringatott védettségből sivatagi bujdosás lesz; a „bibor” éterben „játszva” fellengő szabadság gögös, magányos, korlátlan tévelygéssé válik.

⁹ Vö.: *Barátimhoz I.* lezárása.

helyzetének ellentmondását fejezi ki: lényeg és lét szubjektíve hasztalanul megőrizni vágyott egységének „objektív” kettéhasadását sejteti, mely a lényeghez adekvát lény és a léthez adekvát személy meghasonlásaként ölt testet, s az organikus (de szubjektív elszigeteltségében meddő) akarat, illetve az erről lemondó választó okosság dilemmájaként jelenik meg, gyakorlatilag mint alternatíva, elvben mégis mint lehetetlen választás. A szellemi egyedülvalóság démoni magányába zártan olyan meghasonlás tudatosul, mely pusztulást, illetve elnémulást jósolt: a realitások felől jóvátehetetlenül megkérdőjeleződik a meddő költői lét, s az egyedüli megoldást kínáló bölcs kilépés az amathusi varázskörből egyértelműnek látszik a költői lényeg föladásával.

A tragikus ellentmondás megszüntetésére a költői egyedülvalóság léthelyzetéhez adekvát mágikus szemléleten belül nincs lehetőség. Az 1808-ban közreadni kívánt mű a meghasonlásban teljessé lett; zárt költői világa belülről feltörhetetlen, folytathatatlan. Megoldást, továbblépést csak egy új léthelyzetet reveláló új szemlélet hozhat, melynek szerves folytatásként maradéktalanul a régi örökébe kell lépnie, azt lezártnak kell nyilvánítania, hogy a benne foglalt értéktartalmakat a meghasonlásból kimentse, s újra definiálva ismét egyértelmű valóságként birtokolja. A tény, hogy magányos teremtő költészetét Berzsenyi elszánta a nyilvánosságra, jelzi az új szemlélet megfogalmazását. A kilépést esztétikailag megformáló áldozati gesztus pedig megérezkelteti az új szemlélet természetét, amikor a folytathatatlannak felismert mágikus lírát egy kultikus aktus keretébe foglalja, s abban találja megragadhatónak egyértelmű és valóságos értékét. Arra is rámutat, hogy mi volt e szemléleti változás külső motíválója: a Kazinczy személye körül immár érzékelhetően és reményt keltően újra szerveződni kezdő irodalmi élet — az értelmiségi lét lehetősége.

A Magyar Tudósokhoz címzett záróvers szerint a mű fölajánlása egyet jelent az amathusi én visszavételével. Mintha az elégiák kettős lírai képmásában sugallt alternatíva mégis

választással zárulna, ám ez a választás – a szellemi élet új realitásához igazodó új szemlélet értelmében – már éppen nem megsemmisítő, hanem megújító. Az én azzal, hogy magára veszi a bölcs személyét, lemond elvben végtelen szabadságáról és hatalmáról, korlátozottságának azonban nem elszenvedője, hanem igenlője egy magasabb cél – az egyén feletti teremtő tevékenység – érdekében. Önkorlátozása mint följajnlás ugyanis közösséget revelál; ezáltal az átadott mű nem mint végtelenre aspiráló személyes teremtés, hanem mint egy közösségi teremtő tevékenység koncentráló, központi mozzanata nyert értelmet. Létrehozójának személyesen visszavont amathusi lénye ezért lesz rávetíthető a feltételezett, s csírájában létező tudósi társaság egészére, illetve az *Ajánlás*ban e társaság egységét megtestesítő hőisére, Kazinczyra. A költői én lényének kivetíthetősége személyének nyer realitást, miközben az irodalmi társaság alakuló valóságát ideális közösségi lényegéhez emeli. Az éteri fellengés és az álmodozás megszűnik énfelnövesztő, énbe záró „rossz mágia” lenni, s a közösség szellemi lényegének manifesztálását és megélését biztosító kultusz eszközévé válik mint az ünnepi lelkület tartalma.

Mínthogy az új szemlélet művészileg a mágikus motívumok helyébe lépő kultikus allúziók révén formálódik meg, az artikuláló tudatformák szemléleti kontinuitása egyértelműen jelzi, hogy a költői teremtés korábbi és újabb fölfogása között nincsen törés, a kettő alapján egy tendenciát mutat, utóbbi az előbbiből – mint egyazon tudatmozgás új fázisa – levezethető. Amint a mágikus és a kultikus tevékenység a tudatosság más-más fokán de eredendően egyazon célra irányul, úgy az irodalmi társaság „szubjektumába” vetített költészet is egylényegű az individuális szubjektum teremtő akaratával, voltaképp annak lehetséges beteljesítője az időben és az én végességén túl. Hatékonysága azonban az én (irreális) mindenhatóságának visszavételén, a személyesség organikus függőségén, benne foglaltságán nyugszik; ereje nem a közvetlen mágusi szó, hanem a közvetett áldozati tett.

Az invokált magyar tudósok és a szellemiségüket megtestesítő költővezér az új szemlélet jegyében fogant két versben ismét csak eszményi valóságában jelenik meg, de ezúttal nem egy formális váteszi szóláshelyezettől legalizált mágikus életre szólítás teremtményeként, hanem épp a realitások felé megnyíló lírai én önkorlátozó áldozati gesztusának következtetéséppen. Az ént belátó lemondása teszi személyében konkrétá, s köti a megszólított realitás világához, ugyanakkor a magát alárendelés fölajánló célzata a megszólított literátortársaság ideális valóját evokálja, mely mint az egyén fölött uralkodó, törvényt szabó nemzeti közösség alkotó szellemének megtestesülése, az isteni jelleg igényével lép föl. A vállalt korlátozás tehát részint a teremtő vágyat egy magasabb tudatosság és objektív szellemi intenzitás fokára emeli, részint az énnel is objektív formát ad: azáltal lel önmaga realitására, hogy lényét magából kivetíti, „elveszti”. Ami a magányos én oldaláról nézve pusztán lemondás, az az ünnep oldaláról a korlátok megnyitója s az én meghatározott tartalmának visszanyerése lesz: az áldozat mint szakramentális aktus az „emberi” és az „isteni” szféra – lét és lényeg – egységének fölmutatása és megélése, melyben az én közössége organikus „szerveként” konstituálódik, miközben a közösség e meghatározottságot adó „szervezet” végtelen működésekként, lényegi tartalma szerint mutatkozik meg.

A lemondás tehát nem csupán „profán” választó okosság, hanem egyszersmind az eredendő „szent” célra irányuló akarat eszköze is; a kettő egyévé lesz a fölajánlásban, mely a bölcs passzív megadását tevékeny aktivitássá fordítja, s ezáltal föloldja a lírai én korábbi meghasonlottságát. A mágusi én vándor-lénye az áldozatban „megszenteltként” megsemmisülvén mint a bölcs személyének új minősége születik újjá: a közösségi költészet papjának alakjában. Az új képmásban egyesül és konkretizálódik a költői szerep hagyományból eredő formája és sajátos szubjektív tartalma. Amit a magányos mágikus líra nem tudott poétikailag egy

aktusban realizálni, azt a közösségi léthelyzetet reveláló kultikus szemlélet érzékeny forrasztja: a nemzeti költő-papi szóláshelyzetet maga az önkorlátozó közösségi fölajánlás hozza létre, s személyes tartalmát is az áldozati cselekvés határozza meg.

A kultikus aktus a szubjektumba zárult, képzeletben élő közösségi lényeknek objektiválója, s — ami ezzel egy — a széteső, „váz”-szerű lét tartalmas voltának, organikus egységének megformálója. Azáltal közvetítő, egyéj teremtő erő, hogy mindenekelőtt felismerő, realizáló aktus: a „szent” és a „profán” konkrét tartalmának meghatározását, szemléleti megragadását biztosítja, amikor a köztük eredendően nem létezőnek tétélezett szakadékot gondolatilag megnyitja, hogy érzületileg megszüntesse. Az áldozati ünnep a lényeges lét katartikus felismerésének, szellemi újjáteremtésének pillanata. Alkotó, de nem közvetlen anyagi értelemben; aktív, de nem gyakorlati; amit létrehoz: lelki valóság, de egyetemes és hatékony evidencia. Az ünnep papjaként magára ismerő költői én ilyenformán határozottan túllép azon a hajdani szemléleten, mely a bensőjében élő eszmény tényleges és maradéktalan „materializálódását” követelte. Teremtő aspirációja már nem a valóság empirikus egészére, hanem csak lelki síkjára irányul; nem ténylegességet, hanem virtualitást alkot; nem közvetlenül világot, hanem világot közvetve alakító szellemiséget hoz létre. Az eredendő mágikus-váteszi nemzetteremtő akarat helyébe a nemzeti közösség *szellemi azonosságának, lelki jelenvalóságának folytonos megújítását* célzó kultikus tevékenység lép, mely a szubjektum adekvát életkörének létrehozására irányuló „privatizáló” varázst is szükségtelenné teszi azzal, hogy az én „szent” és „profán” arculatát, lényét és személyét együtt s egymás által határozza meg mint *költői* mivoltát: a nemzeti közösség szellemiségének papja a tudós társaság tevékeny bölcseként találja meg reális életkörét.

Az új önmeghatározás az 1808-ig szubjektíve válságba torokolt költészet szerves meghaladásának kiindulópontja, a cél-

zatában rejlő értékek visszanyerésének és magasabb szellemi szintre emelt aktivizálásának biztosítója. Berzsenyi ezzel lép túl helyzeti magányán és — a szó nem értékítéletet jelző értelmében — dilettáns voltán, s avatja magát paradigmatisztikus költővé és értelmiségivé: a viszonylagos önállóságot nyert szellem társadalmának polgárává. Egyelőre még egyedülvalóságában, s nem ténylegesen, hanem virtuálisan. A versek összövegében megragadható kultikus fordulat az új, társas alkotói élethelyzet lehetőségének felismerését, vállalásának személyes készségét jelzi, s ennyiben az alkotói pálya nyomon következő életrajzi fordulatát „divinálja” — de nem tényében hanem értelmében: a bekövetkezendőt elvi jelentősége, lényegi tartalma szerint formálja meg s veti előre ezzel Berzsenyi mint költészetének természetéből következő, s költői lényének kontinuitását alkotólag megnyilvánító szellemi-lelki „eseményt”. Hiszen amilyen mértékben függvénye ez a pályafordulat az empirikus tényeknek, ugyanolyan mértékben meghatározója is azok lelki realitásának. Ahhoz, hogy a magányban megerlelődött szemléleti változás nyilvános költői-literátori gyakorlatként működésbe léphessen, előbb föltétlenül megerősítést kell nyernie az áldozati gesztus címzettjeitől, különben az önkorlátozás vadoni magányba vető lemondás marad, illetve az ünnep végső mágiás csalatásként foszlik semmivé. Abban a pillanatban, hogy Kazinczy gyors és lelkes reagálása biztosítja az elhatározó megerősítést, nem csupán a bölcs új élethelyzete — a vállalt értelmiségi lét — ténylegesül, hanem a költő-pap szellemi paradigmatisztikussága is érvénybe lép. Nem egyszerűen Berzsenyi nyer bebocsátást az egyelőre Kazinczytól képviselt literátortársaság „profán” körébe, hanem — Berzsenyi szemszögéből, de följajánlása értelmében objektíve — Kazinczy s literátor köre is „szent” lényegéhez emelkedik, s magára veszi a költőtől evokált közösség ünnepi lelkületét. Az életrajzi tényben a költői pálya virtuális értelme válik aktuálissá, s ez Berzsenyi számára egyszerre és egyaránt jelenti az irodalmi kör valóságának elfogadását, önmaga alárendelését, és e kör szellemi

lényegének szuverén alakítását, magából kivetítését: tehát a szerves közösségi státust.

Az élettény benső diszpozicionáltsága szerint ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a hangsúly az értelmiségi lét és a költői tevékenység ünnepi értelmén, egyesítő lelki meghatározottságán van; ez kellene hogy motiválja s igazgassa hétköznapi értelmét, racionális elveinek és személyi viszonyainak intézményesülő rendjét – melynek föltételeit mindazonáltal az irodalmi kör alakuló valósága állítja föl, méghozzá végső soron nem a költőtől posztulált organikus *közösség*, hanem – tendenciájában – a mechanikusan szerveződő *társadalom* szellemében, a lényegi akarat egységéből kibomló lelkületi congenialitás helyett a racionális választó okosság kritikai érveire alapozva. Berzsenyinek tehát a maga kijelölte új közösségi státus addig s annyiban jelenthet csak biztosítékot a harmonikus alkotói újjászületésre, amíg s amennyiben az elfogadni kívánt „hétköznapiok” racionális elvei és emberi viszonylatai az „ünnep” lelkületi tartalmával egységben lenni látszanak. Amint ez az egység problematikussá válik előtte, új helyzete a termékeny költői újjászületés menedékéből az elkerülhetetlen intellektuális és pszichikai kihívásokkal szembenézni kénytelen magányos hadállássá változik.

Belátható, hogy az első pályaszakasz költői válságát föloldó szemléleti fordulatban egy újabb – s immár elméleti tudatosságra kötelező – válság fogant meg, melyet az 1808-tól kezdődő alkotói nyilvánosság tapasztalatai fognak kihordani, s az 1817-ben elszenvedett kritikai csapás – többéves keserves vajúdas után – napvilágra segíteni. A szellem általa evokált közösségből magát egyszerre számkivetve érző majdani „szegény, reducáltatott expoéta”¹⁰ teoretizáló kényszerét ő maga alapozta meg 1808-as fordulatával. Irodalmi tevékenységének és Kazinczyhoz, valamint köréhez fűződő viszonyának alakulását 1808-tól 1817-ig azonban

¹⁰ Majlátnak írott 1822. február 28-iki levelében nevezi magát így (469. o.)

még az irodalmi életbe való belépésének közösségi természetét illető illúziója motiválja, s csupán a törekvő nekibuzdulásait, váratlanul sokoldalúvá váló irodalmi próbálkozásait rendre követő, mind sűrűbb s tartósabb letörések, a „meggyőzhetetlen hidegség s munkátlanság”¹¹ bénulatát panaszoló levelek sejtetik, hogy ez az illúzió egyre sebesültebben vergődik, s az ember számára oly infernális, a tudatos költőt mégis megmentő felismerés az észrevétlen sebesülések residuumaként, elfojtva ugyan, de már érlelődik.

Kazinczyhoz írott korai leveleiben tanítványi félszességnek nyoma nincs; magabiztos feltárulkozásai annál inkább mutatják öntudatos alkotótársnak, magabiztos rokonszellemtelnek. Első önjellemzése mentegetőzésnek túlon túl is nagyvonalú és diadalmas: az ortográfiai részletkérdésekben való járatlanságát magától értetődően másodrendű kérdésként kezelve költői eszmélésének koraiságát, elemi erejét, Gessner s Horác nevével fémjelzett eszmei tendenciáját állítja előtérbe; a „kicsin” helyett a „nagy tárgyak” vonzásának engedő megragadottságot, „szüntelen izgó kalóz elmé”-je tárgyában teljesen elmerülő mélységét tartja legfontosabb jellemzőjének.¹² Aligha kétli, hogy Kazinczy épp ezt: költői egyéniségének lényegét, héjázó „lelkét” fogadta barátságába. Amikor már a második széphalmi levél aggályos „gyalulgatásra” inti, és a Pálóczi Horváthéhoz hasonló zseniális bolondériáktól óvja, az oktató tónust föl se véve ugyancsak zseniális szellemben válaszol.¹³ Az egyoldalúan racionális gondolkodás szemléleti „fékjei” és „jászlai”, a „systemák hagymáza” és a „sillogizmusok hanglépcsőin” lépdelő meggondolás ellen lázongva a „belső elgondolásnak szempillantásain” nyugvó intuitív igazság meghatározó voltát hangsúlyozza, s az „elmém első fellobbanásában” eltalált „bizonyos álláspont” lényegi érvényességének öntudatát megszólaltatva ismét azt

¹¹ Kazinczyhoz, 1816. febr. 8. 406. o.

¹² 1808. dec. 13. 361–362. o.

¹³ 1809. jan. 18. 363–364. o.

árulja el, hogy Kazinczy feltétlen egyetértésére, azonosulására számít saját költői „lelkének” elemi tartalmait illetően. Költői autoritásának tudata még egy év múlva is sértetlen, amikor baráti humorral s gyanútlan élel dorgálja a „nagy Kazinczyt”, amiért hagyta, hogy a „kis Schulmann” meggyőzze, s elégetendő „korcs copiá”-vá javítgassa episztoláját, „lelké”-nek „legelső, legtisztább s legszentebb ömleményét”.¹⁴ Eleinte tehát a megosztozás ünnepének bűvöletében él, s kétely nélkül adja át magát a szellemi életformával szemben táplált illúziójának: a literátori kört átható, s minden megnyilvánulását meghatározó egylelkűség, congenialitás hitének.

Kazinczy „koszorúzó” levele nyomán költői tevékenysége is példátlan intenzitással lobban föl. 1817-ig születendő verseinek jó harmadát írja meg egyetlen év alatt; többségük közvetlenül barátja személyéhez kötődik. E költemények nagyobb részében¹⁵ a hajdani álmodozás és fellengés világa tárul föl újult intenzitással; ritka koncentrációban térnek vissza az egykori sugallatos motívumok.¹⁶ A versek egész szövetét ezek összefonódása alkotja; a műveknek alapjában nincs is más szerepe s eszméje, mint a magába zárt bensőség tartalmainak objektiváló újraértelmezése: a lelki emelkedettség egybekapcsoló erejének megnyilvánítása. Hiszen ez a Széphalomra és Kázmérra kivetített Amathunt már nem az én „szent Egyedülvalóság”-ának tája, hanem a poétai közösségé, az egységes szellemi leszármazásé. Múzsai úrnője is kevésbé vénuszi, mint inkább „philiai” természetet mutat;

¹⁴ 1810. febr. 25. 374–375. o.

¹⁵ *Hol vagy te, Széphalom . . . , A szonetthez, Kazinczy Ferencnéhez, Gróf Török Sophiehoz, A múzsához II.*

¹⁶ A „berek”, „sátor”, „ernyő”, „öl”, „kar”, „kebel” képzetek sokasága, a „tündérkert képein”, „Álmaim tündér ligetit” típusú szerkezetek, az elysiumi képzetek, a „bibor” s „aetheri” jelzők s a „szárny” motívum ismétlődései valósággal elborítják e néhány verset; a múzsai elragadottság többek között ilyen képekkel jelenik meg: „Phantasiám bája”, „Paphius fényes csalatási”, „Mágiás képek s arany álmodások Fátyola . . .”

nem az ént felnövesztő szerelem, hanem az ént megkettőző barátság lelkesültségét árasztja. A személyes ihletettség az alkotó társsal megélt szövetségből, a szellemi kötelékből nyeri halhatatlan erejét, szabadságát. — A barátság nemcsak az ihletettség új értelmét biztosítja, hanem módosítja az önreflexió természetét is: a személyesség a barátban megpillantott „másik én” tükrében lesz megragadható. A Kazinczy „házi istenei”-vel történt megismerkedés inspirálja a *Jám-borság és középszer* (1809) philemoni önarcképét, melyhez a niklai realitások ekkor sem adnak több alapot, mint máskor. A versben immár nem a szubjektív bensőség mágikus erői teremtik közvetlenül meg az én akart harmonikus világát (mint például az *Osztályrészemben*) — hiszen a fellengés camoenai tartománya a barátságé lett —, hanem a hétköznapok kultikus megformálása, az empirikus szféra „áldozópapi” átszellemítése, mely a magányos élet házát a közösségi értékek „szent templom”-ává avatja, s a személyes élet realitását az ünnepi pillanat időtlenségébe emeli.

Ami azonban a költői megformálásban időtlen pillanattá rögzül, az életben nem állapot. Mert az egyediség megnyílása a közösségben: az ünnep időtlen, de mindig csak pillanat: mert a közösséget vissza is zárja az egyénbe. Megnyilvánítja az ember egészének valóságát, de az egész embernek csak lelki valójaként. Az élet idejében, folyamatában ez a lelki valóság szüntelen feszültségbe is kerül az empirikus tényekkel, s ebből az összeütközésből mindenekelőtt az egyedi létezés csonkaságának tudata sajdul föl. Nem meglepő, hogy a barátság és közösség élményének megélésére ráépül egy új egyéni-egzisztenciális számvetés: a halandósággal szembenéző nagy versek sorában. Mint egész szemléleti alapja, ez az eszmélkedés is az 1808-as kötetben gyökerezik, kiindulópontja a Kazinczy szándékával szemben szintén oly sokatmondóan megtartott *Fohászokodás*, folytatója pedig az *Életfilozófia* (1811). Az újonnan formálódó sztoikus magatartás a költői szemlélet kultikus fordulatát konkretizálja s értelmezi az egyéni lét vonatkozásában, ám csak az időközben

ténylegesen elnyert ünnep élményének jóvoltából tud ez az értelmezés messze túllépni kezdeti vallásos alapozottságán. A megszilárduló rezignált „életfilozófia” azzal oldja föl s hozza szintézisbe a hajdani személyes líra idilli és elégiai vonulatának kizáró szélsőségeit, hogy leszámol az eszmények *egyéni* betölthetőségének mágiás ábrándjával, sőt ennek túlvilági reménnyé szublimált lehetőségével is –, hogy egyidejűleg visszanyerhesse az eszmények *egyén fölötti* impulzusának evilági emberi realitását mint csak az egyén által megnyilatkozható erkölcsi értéket. A változó „korok” lehetőségeivel kiegyező rezignált bölcsesség így nem kizárja, hanem éppen igenli, s az erkölcsi egyéniségben összpontosuló hatóerővé fegyelmezi az álmodó, fellengő tartalmakat.¹⁷ Az ünnepi lelkületnek ez az erkölcsi objektíválása, s ezzel az egyedi létezés egészére, minden pillanatára való *tudatos* rábélyegzése alapozza meg a halandóság magányával könnyörtelen élességgel szembenező későbbi vers, *A temető* (1815) minden narcisztikus és transzcendentális vigaszt elhárító szellemi heroizmusát, és hitelesíti monumentális pátoszát.

Az eszményi törekvések visszanyert realitásának és erkölcsiségként való tudatosításának fedezete s háttérháza a már beteljesült poétai ünnep, melyet a literátori barátság igazol. Az egyéni korlátozottsággal való számvetést s a bölcs rezignált magatartásának megformálódását mégis a hétköznapi nyomása kényszeríti ki; a költői tevékenység gyakorlati oldala, mely végeredményben a szellem körén kívül eső, ünnep nélküli valóságra néz. A szellemi kör megadja ugyan a védő közösséget s ezzel a költői egyén létének realitását, ám mivel maga is a társadalom egészében elszigetelt, ideális közeg, „társas Amathus”, egyben *a* szellem képviselőinek, *a* költői létnek a magányára eszméltet rá. A barátságot ünneplő, fellengő versekkel egy időben, 1809-ben született meg a formálódó új sztoikus önreflexió *státusérvényű* párja a *Kazinczy*

¹⁷ Kibővítve s lényegében átalakítva ilyenformán a virtus korábbi feudális-heroikus, horatiusi és plutarkhoszi értelmét.

Ferenchez címzett episztola bölcsének képében – ismét az önobjektíváló kivetítéssel biztosítva a személyes magányt feloldó s erkölcsileg igazolást szerző közösséget, de a személyes élményen túlmutató általánosítás posztulatív jellegét is. Hiszen a szellemi embert környező valósággal (a „bürök”, „tömlöc” és „kereszt” világával) szembenézni képes eltökéltség alapja a feltétlen közösségvállalásból serkent önbiztató biztatás – hogy „A virtus nem hiú agyváz” –, s csakis ebből az etikai értékke rögzült s emelt lelkületi impulzusból vezethető le a költő-bölcs fölvilágosító-dorgáló tevékenységének értelme és lényege: a népet teremtő erkölcsalkotás. Miközben tehát az ünnep nélküli valósággal a szellemi kör védelméből szembenező költő magára veszi a hétköznapok diktálta gyakorlat – számára új – követelményét: a Kazinczy személyében és tevékenységében megtestesülő kritikus, vitázó, oktató (s okuló) költő-bölcs attitűdjét,¹⁸ ennek *alapjaként* a számára meghatározó lelkületi egység folytonos realizálásának és ünnepi kiterjesztésének erkölcs-alkotó költő-papi igényét át is vetíti Kazinczyra, s személyében mint a pusztán „dallos”-i értéknél alapvetőbb „emberi” nagyságot pillantja – követeli – meg.

A gyakorlatilag nem, csupán esztétikailag igazolást nyerő projekció mindenekelőtt Berzsenyi nemzeti költészetének – tágabban: ilyen irányú literátori tevékenységének – „felvilágosult” fordulatát értelmezi; az 1809-től elhallgató mágusváteszt magyarázza, ki hajdani „hazafiúi énekeit” gyermeksege „gyengeségei – ámbár nemes gyengeségei közé –” számítja már.¹⁹ A hadizajoktól legdúltabb 1809-es évtől

¹⁸ Más összefüggésben az is jelzi ezt a tényt, hogy *A múzsához* című nagy ihletvers közvetlen szomszédságában keletkezett *A tudományok* című allegória, melynek klasszicista szemlélete a tanító bölcs szorgos okulásra való fölszántságát példázza: Berzsenyi első „fordítói” próbálkozásának tekinthető (Eberhardnak Engel: *Der Philosoph für die Welt* című könyvében közölt munkájából dolgozta át).

¹⁹ Horváth Istvánnak, 1811. jún. 15. 425. o.

ugyanis nem ír többé nemzeti ódát a régi szellemben. A *Gróf Festetics Lászlóhoz* (1809) és a Kazinczy kérésére lett *Wesselényi hamvaihoz* (1810) idézi még a régi hangot, de a régi szellemtől már el is távolodik: előbbi a nyílt intés – ezzel az „erkölcs-alkotó” bölcs tanító megnyilatkozása – irányában, utóbbi – a halotti szertartás képzeteivel – a kultikus jelleg felé.

Nyilvánvaló, hogy a közvetlen teremtő akarat helyébe lépő közvetett oktató szándék, a „nemzetiségre” eszméltető és „pallérozó” igény el kell hagyja az ódai formát, s végeredményben a lírától is el kell távolodjék. Valóban föltűnő, hogy 1809-től az addig oly monolitikus költő milyen mohósággal s tanulékony hajlékonysággal veti magát mindazokra az objektív műfajokra, melyeket irodalmi kapcsolatai számára a tanító célzathoz adekvát, s költői természetének alaptendenciájától nem idegen lehetőségként fölkínálnak. Legelőbb a rímtelen jambusi *episztolát* kezdi meghódítani s a maga tömör ódai tónusához igazítani, majd az *epigrammát* hajlítja magához (egyelőre jellemzően mellőzve még szatirikus-pszogisztikus válfaját). S nem marad meg a versnél *prózában* is próbálkozik originál elbeszéléssel (*Tölcseyi Zsófi emlékezete*, 1814) és fordítással (Engel nyomán: *A pók*, 1815). Az érzelmes-romános és stilisztai kísérleteknél megalapozottabbnak tűnt a filozofikus értekező próza irányába tett, határozottabb mozdulat: *A pogány reliigiók eredete és harmóniája* (1813). Legjellemzőbb azonban a műfaji próbálkozások sorát egy időre lezáró *drámakísérlet*: *A Kupa támadása*, mely tárgyával – a régi és új magyarság konfliktusának bemutatásával – a „nemzetiség” és „pallérozottság” erkölcsi-tudati dilemmáit próbálja megragadni, s melyet az előadás lehetősége, a színház nyilvánosság-alakító s közönségtudatot formáló szerepének fölismerése inspirált (1814–16).²⁰

²⁰ A nyilvánosság fórumai melletti elkötelezettségét már első pesti úija alkalmával demonstrálta: úgy tűnik, Szemerééket buzgóbban

Míg a bölcs tanító tevékenysége korlátozatlan annyiban, hogy változatos formákban próbálhat kiszélesülni (bár kétségkívül változó esztétikai színvonalon), addig a költő-pap ódái megnyilatkozásának tere beszűkül, hiszen nem léphet már föl a realitásokat közvetlenül alakító teremtés illúziós igényével, s így mélységesen rá van utalva az „oktatott” emberi valóságban mozduló, alakuló feltételekre. Ezek pedig a közösségre eszmélésnek változatlanul csekély jelével szolgálnak, sőt csak annál kevesebb, minél határozottabban – s szükségszerűen – szakad el Berzsenyi tisztán szellemi-erkölcsi meghatározottságúvá szublimálódott nemzeti közösségeszménye a kísérteties „vázza” torzult feudális tartalmától s a rendi szemlélettől, és válik – egyelőre más reális társadalmi perspektíva, elméletileg is kirajzolódó horizont híján – a mítoszi görögség és a poliszdemokrácia reminiscenciáiból érzékvé formált tisztán *költői* ideállá. E gyakorlatilag és eszmeileg merőben elvont, de racionalizálatlan, lírai érzékletességében annál közvetlenebb és evidensebb eszmény papja valóságának csak olyan tényeire reagálhat ódai elevációval, melyek elvben nem zárják ki, érzéki megnyilatkozásmájuk révén pedig kínálkoznak rá, hogy magukra vegyék a költői ideált mint hétköznapi voltuk szellemi valósággá teremteni vágyott ünnepi lényegét.

Magyarázatot, a költői hiúság tagadni fölösleges tényénél mélyebb magyarázatot is kap így az a körülmény, hogy Berzsenyinek ez időszakból származó gyér számú ódája egytől egyig saját költői elismertetésének valamely demonstrációjához kötődik; mégpedig olyan alkalmakhoz, melyek őt „erkölcs-alkotó” mivoltában a szűkebb literátorkör határain *túlról* igazolják, s ezzel mintegy „népet teremtő” aktivitásának hatékony kiterjeszkedését bizonyítják. A *Prónay*hoz és *Teleki*hez címzett ódákkal meghálált kaposvári főispáni

serkentette folyóirat-alapításra, mint versírásra. Kezdetben Döbrenteiével szövődő barátságát is erősen motiválta az Erdélyi Múzeum és az erdélyi színjátszás sorsát kísérő érdeklődés.

beiktatáshoz, melyen a két arisztokratától „mint poéta” az egybegyültek előtt felköszöntetett (1812); a *Bethlen Ádámné*-től nyert elismeréshez, ki Berzsenyi egy versét bonyhai grot-tájában márványba metszette, s amit egy végül stílszerűen érzékeny dallá lágyuló ódai próbálkozás köszön meg (1814); az ifjú *Wesselényi* kitüntető baráti látogatásához, mely a megtisztelt egyik ritka bravúráját ihlette: az utolsó sor „csattanójával” mennykövező ódává dördülő ötsoros epigrammát (1814); s a himnusszal megörökített helikoni ünnepséghez, melyre a házigazda *Festetics* őt a legnagyobb tisztelet hangján – mint „a Somogyi Kazinczyt” s az eseményt megjósoló eszmei szerzőt – hívta meg (1817). A rangos arisztokratáktól nyert elismerés épp érzéki s nyilvánosságszerző gesztusérvénye, megformáltsága folytán kaphatott különös értéket Berzsenyi szemében mint eszmei potenciállal rendelkező megnyilatkozás. Ódáival ezt az eszmei tendenciát kívánta szolgálni: nyomatékosítani és orientálni – a maga poétai ideáljával „tartalmasítani” –; ünnepi aktussá emelni a szellemi közösség nemzeti kiszélesülésével kecsegtető hétköznapi tényeket, s ezáltal szellemi erőként ható „lelki tényné” teljesíteni a példaadó érintettek és a nemzet számára. Míg tanító episztoláiban csak retorikai fordulatként tűnik fel olykor az 1808 óta központi szerepet nyert kultikus szemlélet motívikája (pl.: a *Dukai Takács Judith*hoz és *A Pesti Magyar Társasághoz* lezáró áldás-, illetve áldozati felajánlás allúziója), addig ezeknek az ódai műveinek egész vershelyzete a kultikus szemléletben gyökerezik, valamiképp mindegyikben egy-egy rituális esemény formálódik meg; s e szertartások közösségalkotó ünnepi terében – a vers világában – mindenkor organikus, központi funkciót kap a lírai én: a maga szacerdotális költő-papi képmásában, illetve személytelegebb és stilizáltabb mitológiai képmásként (pl.: a *Teleki-óda* „balatoni-nymphá”-ja révén, a hely őrszellemévé általánosítottan). A legmonumentálisabb ódai szertartás, a *Himnusz Keszthely isteneihez* végleg fölszámolja a hajdani harcos, feudális nemzeteszmenyt, s helyébe a ceresi s apollói kultúra

jegyében szerveződő – tehát továbbra is organikus közösségi, de „polgárian” békés, humánus, fölvilágosult és szellemi – nemzet ideálját helyezi. A vers Berzsenyi 1808-tól induló nyilvános pályaszakaszának csúcspontja – de akaratlanul lezárója is: utolsó műve, mely a Kölcsey-kritika előtt készült. A kritika hatására ez a körülmény is vet némi fényt.

Annak a költőnek a számára, aki feladatát szubjektíve mélységes alázattal s ehhez adekvát személyfeletti öntudattal töltötte be, erkölcsi tudatossággal és religiózus lelkülettel élte meg, s aki e kultikus elhivatottságának megvalósítása során az adott pillanatban a szellemi közösségteremtés eleddig legegységesebbé tárult s legreményteljesebben igazolódni látszó magaslatán tudhatta magát, Kölcsey kritikája káromló rombolásnak tűnt.²¹ A teoretizáló elemzés, a szenvtelenül tárgyyszerű ítélkező attitűd „profánul” racionális szigora kétségkívül Berzsenyi költészetének épp diadalmaskodni látszó „szent” célzatát negligálja. Nem utolsósorban annak a klasszicista, kazinczyánus normarendszerrel összeillését még nemigen találó romantikus megközelítésnek köszönhetően, mely a tárgyalt költő egyedi karakterológiáját veszi alapul, s így óhatatlanul személyessé fokozza le a személyfölötti igény nevében fogant költészetről tett megállapításait, illetve e költészet illetékességét. Nem egyszerűen elmarasztal sok vonatkozásban, hanem egy látszólag objektív és általános norma képviselőjének pozíciójából hirdetvén ítéletet a sajátos egyedi teljesítmény fölött, mintegy ki is zárja azt – pozitívan értékelt vonásaival egyetemben – a feltétlen autentikusság helyzetéből. Ugyanakkor: ez a szemléleti diszkrepanciája miatt oly szerencsétlen kicsengésű ítélet pontosan *annak a literátorkörnek a részéről* éri Berzsenyit a jórészt ellenséges *nyilvánosság előtt*, melynek posztulált lelkületi egységéből, congeniális szellemű közösség voltából mérítette megújult költészetének elemi igazolását, s melyben nem kevesebbet alapozott meg, mint költői autentikusságá-

²¹ Kazinczyhoz, 1817. szept. 8.

nak tudatát. A kritika ezért tűnhetett úgy a szemében, mint egész nyilvánosságra lépő följánlásának megcsúfolása, az ünnep visszavonása, utólagos érvénytelenítése. Árukodó, hogy első kétségbeesésében hogyan fordítja vissza Kölcseyre a maga sérelmét: amikor dehonesztáló szavakkal erkölcsi személyiségét, emberi minőségét veszi célba, akaratlanul is azt árulja el, hogy recenzense őt nemcsak személyében, hanem személyében is csak annyiban sértette, amennyiben költő-papi lényében „reducálta” – a nemzet és a irodalom sérelmére. Antirecenzióiban sem személyét, hanem a nemzeti irodalmat és szellemiséget illető költői lényét kívánja védelmezni – ezért is nem elégedhet meg pusztán a kritika megválaszolásával, hanem tovább kell lépnie lényegében értetlenül megtámadva érzett egész költői szemléletének széles körű tisztázása felé.

1817 előtt már számos jelét adta a kritikával szembeni szuverenitásának és elfogulatlanságának. A kifogásokra, tanácsokra készséggel és megfontolással hallgatott; a nyilvános gáncs sem sértette, ha méltányos volt; a támadás is lepergett róla, ha vállalt irodalmi közösségén kívülről érte. Kezdetől fogva levelezőtársaitól tüzetes véleményt és ítéletet vár, műveinek megrostálását, hibáinak kimutatását sürgeti. S ha megkapja, belátással veszi tudomásul, de nem szolgálja. Jellemző rá az a magatartás, melyet Kazinczy 1810-ben kézhez vett javításaival szemben tanúsít: az elfogadni és elvetni egyaránt tudó, továbbgondoló mérlegelés olyan költőt mutat, ki autoritásában sérthetetlen, s a kritikát mint segítő visszajelzést, konzultációs lehetőséget fogja föl. Öntudata nem nagyobb, fogékonysága nem kisebb akkor sem, ha a „mester” helyett ifjú „tanítványokkal” áll szemben. A Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung 1815-ös kritikáját ismerőseitől sürgetve kéri, hogy német recenzense észrevételeit kötetének második kiadásában még hasznosíthassa, s ezt meg is teszi, ismét józan biztonsággal választva meg a helyesnek elismert s az előtte nem igazolható gáncsokat. A *Mondolat* otromba személyeskedésén láthatólag fölényes

nyugalommal teszi túl magát, bizonyos személytelen igazságmozzanataira viszont ő figyelmezteti Kazinczyt; egyelőre még azt is tervezvén, hogy méltányos, érvelő választ ír Bohógyinak a nyilvánosság okulására.

Határozottan bosszúsabban fogadja az *Antimondolatot*. Méghozzá a jelek szerint nem csupán az őt ért újabb, s ezúttal bizonynal fájóbb fricska miatt – amit szóvá sem tesz –, hanem mert Kőlcseyék válasza nem érvelő, dorgáló, az ellenfél hibáit meggyőzően kimutató s helyesbítő munka, csak nevetséget szerző „visszakámpolás”.²² Más összefüggésben is megnyilatkozó „semineológus”, egyeztető törekvései ismeretében sejtethetőleg olyan írásnak ítélte, mely nem az álláspontok tisztázó továbbgondolását, hanem a megosztottság indokolatlan elmélyítését szolgálja, s a vélemények ütközetét nem a személyfeletti igazság, hanem a személyesség ügyévé teszi. (Tán ezért is hallgat – tiltakozásul – oly tüntetően a saját sérelméről, túl azon, hogy egyelőre nem akar megbántódni.)

A neológia ifjú harcosai közül Helmecczivel már korábban meggyúlt a baja, amikor az tudta nélkül átjavítgatta verseit az 1813-as első kiadásban. Ekkor is tisztán el tudja azonban választani a kérdés személyes és elvi oldalát. Jóhiszeműségére vall, hogy Helmecczit jobbító szándéka miatt mentegeti, s nagyvonalúságára, ahogy a versein esett csúfságot röviden nyugtazza („a vénlányként, *ami megvan, megvan!*”) – mindezzel azonban jól megfér a folyóirat-alapításon buzgó Döbrenteit intő elvi konzekvencia: „tanulj ebből, s óvd magad neológusaink dühétől.”²³ A második kiadásban tett változtatások és a „szörnyű tudós és szörnyű bolond” előszó láttán változatlan személyes higgadtsággal, de már keményebben szól, levonván a kiábrándult tanulságot is, hogy kiadója csak rontani tud, s „kétségkívül sosem fogja az ódának stílusát megtanulni”.²⁴ Jóindulata is megrendülhetett, hiszen

²² *Kazinczyhoz*, 1815. dec. 3. és *Döbrenteihez*, 1815. dec. 3.

²³ *Döbrenteihez*, 1814. jan. 5. 435–436. o.

²⁴ *Takácsi Horváth Jánosnak*, 1816. nov. 10. 457. o.

már korábban nyomatékkel figyelmeztette a második kiadást előkészítő Helmezcit: „Reflexióidat baráti szeretettel kikérem és elvárom. Én a literátori barátságot csak úgy becsülöm, ha abban a gondolatok határtalan közlése a lánc, egyéberánt csak úgy nézem azt, mint gyermeki hiúságot.”²⁵ Szavai figyelmünkbe idézhetik, hogy literátorköre – legalábbis Kazinczy pesti hívei – meglehetősen kímélték „a gondolatok határtalan közlésétől”, s a „gyermeki hiúság” ezekben az esetekben nem Berzsenyit jellemezte.

Az áhított „lánc” ekkor már Kazinczyval sem fűzte össze oly zavartalanul, mint kezdetben, noha barátságuk nem tört meg. Berzsenyi lelkesült leveleiben 1810 tavasza után – a „Schulmann-kérdésben” kapott választ és a pesti utat követően – tűnik föl az első megtorpanás (hosszabb csöndjét s rövid leveleit Széphalomról aggályos kérdések ekkor fogadják először). Kazinczy teoretikus hitvallása és a verseken tett javításainak áttanulmányozása, meg a javításokat fenntartás nélküli, egyöntetű lelkesedéssel fogadó pesti hívekkel töltött napok után érthetően ötlük föl a költőben a dilemma: milyen viszonyban lehet a „belső elgondolásnak szempillantásain” nyugvó congeniális igazság a „theoria” tételeivel? Berzsenyi számára éppoly természetes, hogy asszimilálnia kell a baráti köre tevékenységét vezérlő elméleti megfontolásokat, mint az, hogy az elmélet mögött mindegyre megkövetelje még a vezérlő „benső elgondolás” evidens rokonelekűségét. Kézenfekvő és nyílt megoldást választ, saját esendőségét készséggel föltárót és vállalót, amikor átlép Kazinczy legsajátabb terrénumára, hogy elveit kiismerhesse: 1811. február 15-iki levelében „grammatikusi perbe” idézi. „Engedd meg, hogy minekelőtte a részrehajlás az előítéletnek festett brilléjét az orromra nyomná, orthographiánkról és nyelvünkről veled értekezsem. Én Teveled egy hiten akarok lenni, s hogyha nem lehetséges is, eretnekségem néked meg-

²⁵ *Helmeccinek*, 1815. nov. 7. 454. o.

gyónom.”²⁶ A „tiszaiság, dunaiság, provincializmus” kérdésében váltott eszméik Berzsenyiben a jelek szerint az eretnokség tudatát erősíthették végül meg: a kétségkívül „oskolázatlan” fejtegetéseire kapott tudós válasz nem volt rá nézve „meddő”, de kitérőleg siklott le kérdése magjáról. Június 5-iki második levele e tárgyban már a kesernyés tanulást összegez, minthogy Kazinczy nem folytatja a vitát: „Mely baj somogyi somfurkóval római sambucát vívni!! Te igen kémélve, igen indirecte vágsz. Ezzel engem igen megsértesz. Én nem a Ti érdemeitekről szólottam, hanem azon hibátokról, melybe Titeket számtalan érdemeiteknek igen eleven érzése ejtett.”²⁷

Teóriai ellentétük a nyelvi kérdésben nyíltan nem tisztázódik, hanem elhallgatódik. S a továbbiakban Berzsenyinek több aktuális problémáját temeti el a hallgatás, mely először a Kazinczy számára fontosabb kérdésben tért ki „a gondolatok határtalan közlésének” következetessége elől. Berzsenyi 1813-tól egyre sűrűbben tapasztalhatja, hogy a nyelvújítási csatákba fokozottan belebonyolódó barátjától más vonatkozásban hiába vár teoretikus segítséget. A tanító bölcs írói ambíciói pedig mélyebb s átfogóbb tudatosság közös platformjának kimunkálását igényelnék. Episztoláira mégis jószerével csak verstani reflexiók érkeznek; a drámaterv kapcsán feltett segélykérő kérdéseire érdemi választ nem kap, s barátja biztató érdeklődését ez esetben nem érezheti maga mögött. A religió-tanulmányból elküldött részletre ugyan dícsérő reagálás érkezik, de Berzsenyi némi bosszúsággal tudatja, hogy érdemi kritikát várt, nem nyelvi méltatást (és a mű megjelentetésének képtelenségére célzó biztatást): „. . . inkább örülnék, ha Te azt a szokott kinyíltással megrostáltad volna” – tudniillik gondolatmenetét is, mert – „ezen tárgyban oly járatlan vagyok, hogy csak Volneyt magát olvastam, s ezzel is, a historicumot kivéven sokban ellen-

²⁶ *Kazinczyhoz*, 1811. febr. 15. 383. o.

²⁷ *Kazinczyhoz*, 1811. jún. 5. 391. o.

kezem, s pedig a legfőbbekben – az ember eredetében, az Istenről való ideában s az első religióban. Óhajtok tehát egy harmadik véleményt is tudni.”²⁸ Barátja azonban nem tért vissza a tárgyra, s a költő utóbb már csak azt közölte kurtán, hogy ha írása meg úgysem jelenhet, nem is folytatja.

Berzsenyi változatos „tudósi” ambícióihoz Kazinczy valóban módjával adott csak segítséget és bátorítást, annál inkább mentette volna és biztatta benne továbbra is az ódaköltőt. De gyanútlanul felemás módon: a verseknek szóló lelkesedését nemegyszer a versek tárgyát illető fanyalgással párosítva. A megszólalásra oly ritka alkalmat találó költőpap, ki egy-egy ünneplő verse után szorongó várakozásba merül – „remélem, hogy az ódámért nem kell elpirulnom” –²⁹ aligha érezte művei dicséretét egészen zavartalannak, miközben a Teleki, Prónay, Festetics személyének és a túladunai helikoni ünnepségnek szentelt megjegyzéseket olvasta, melyek szókimondóbb vagy „kémélve” vágóbb formában simfolták vagy kicsinyelték az ódák tárgyát. Kazinczy elfogultságtól sem mindenkor mentes személyi véleménye, mely a versek esztétikai értékét és tárgyát oly könnyedén tudta elválasztani egymástól, nem volt tekintettel az ódák „szent” célzatára, mely effajta „profán” szembeállítás nem bírhatott el titkos sérelme nélkül, még a barátság legintimebb – de Berzsenyi számára egyszersmind tökéletesen ideális – szférájában sem.

Kölcsey kritikája alighanem e barátság kilenc évének hallgatásban érlelt, visszafojtott tapasztalatait is föltépte, és a pesti ifjú neológusok „dühének” eleddig zokszó nélkül túrt megnyilatkozásait is fájón fölelevenítette Berzsenyiben. Ezért is lehetett több számára egyszerű kritikánál, s jelenthette 1808-ban megújult költői világának összeomlását; az irodalmi közösség illúziójának szertefoszlását. „Nem látogatód meg haldokló barátodat; íme, annak árnyéka megláto-

²⁸ *Kazinczyhoz*, 1813. dec. 25. 400. o.

²⁹ *Kazinczyhoz*, 1812. aug. 15. 397. o.

gat Téged! Árnyéka, mondom, mert az a lélek, mellyel Te valaha annyit vesződtél, többé nincs. – Igenis, Tisztelt Férfiú, én még élni kezdek ugyan újra, de lelkem régen megholt, s annak helyét egy új, ismeretlen lélek szállotta meg, mely sötét és hideg, mint az éj, s nyugodt, mint a sír.” – írja Kazinczynak háromévi hallgatás után, 1820. december 13-án datált levelében, tizenkettedik évfordulóján annak a napnak, melyen az élete „igen szent innepét” köszönő első levelet megírta. A lélekhalálra magyarázatot ad a folytatás: „Egy pesti barátod azt mondá nékem, hogy Te oly tudós munkát, mint Kölcsey recenziója, írni sem tudnál. Én mast azt hiszem, hogy oly gorombát nem tudnál írni. De akár írtad, akár nem, már mast nékem mindegy.”³⁰ A barátságát menteni vágyó magányos ember tán hinne a tényeknek; a megtámadott költő mégsem tud. Elkerülhetetlen, hogy valami-képp – elvben és lényegében – Kazinczyt tegye meg magában a kritika szerzőjévé, mely keservesen és nem akartan visszavonatja vele – ha *csak* saját sorsára vonatkozóan is – hajdani „ajánlás”-át „a magyar tudósokhoz”. Az antirecenziók után írt esztétikai műveinek első számú címzettje s vitapartnere kimondva s kimondatlanul nem a recenzens, hanem Kazinczy lesz: az elveszett közösség – projektált vonásaitól lassan megszabadított – hőse, kinek pompásan hiteles, és mindkettejükre jellemző portréját már csak a halotról tudja Berzsenyi véglegesen megrajzolni, a *Kritikai levelek* IV. darabjában.

³⁰ Kazinczyhoz, 1820. dec. 13. 413. o.

WÉBER ANTAL

A ROMANTIKUS ÉLMÉNY JELENTKEZÉSE MAGYARORSZÁGON

A görög költés a *maga nemében* tökéletesebb – írja Teleki József 1818-ban a Tudományos Gyűjtemény c. folyóiratban közzétett *A régi és új költés különbségeiről* című értekezésében, és hozzáteszi: ám sok vonatkozásban a „romántos” ígér többet.

A romantikus művészet elmélete nemcsak az előző korszak művészi elveivel állítható szembe, nemcsak az előző szakasz művészetfelfogását kellett tagadva-folytatva meghaladnia, hanem – legalábbis a teória szintjén – egy gyökeresen új szemléletmódot kellett érvényre juttatnia. Hiszen kezdeti szakaszában a romantika nem egyszerűen valami új költői iránynak vallja magát, hanem alapjában új korszaknak a művészetek történetében, a „görög” költést felváltó „keresztény” költés képviselőjének. Ennek megfelelően nem egyszerűen a 19. század új szellemét hirdeti – annál is kevésbé, mert ez az új szellem ellentmondó és kevésbé megragadható –, hanem mindannak folytatójaként fellép, ami nem szorosabban görög-antik eredetű. Ám még ebben a vonatkozásban sincs valamilyen szabályos korszakváltásról szó, hiszen a romantika teoretikusai korántsem tagadják az európai antik szellem tökélyét, sőt azt aláhúzza hirdetik egy új tájékozódás szükségességét.

Schiller ismert tanulmánya a naiv és szentimentális költészetéről is lényegében az antik, tehát a maga világát mintegy közvetlenül kifejező költészet, s a bonyolultabbá váló világot közvetítő rendszereken keresztül megjelenítő „modern” irodalom messzemenő különbségeire utal. Az egyszerűség és

a tökély utánozhatatlan egysége, a régi világ homogén jellege már-már nosztalgikus színezettel említették; ezt az egységet magasabb fokon csak a kivételes univerzalitás tudja újra létrehozni (Goethe), az irodalom fejlődésének iránya azonban más. Schiller gondolatmenetétől eltérve (hiszen ez a tanulmány inkább csak sejteti, mintsem megfogalmazza az új irány mibenlétét) arra kell utalnunk, hogy a „romántos” új költés közvetlen ellenpéldájaként a francia klasszicizmust, mind régi, mind pedig újabb, felvilágosult formájában, emlegeti Teleki József. Kisfaludy Sándor érzelmes versciklusának (Himfy) erényeit szóba hozva előfeltételként jelöli meg azt a körülményt, hogy „hazai költészetünk a Frantzia járom alól . . . felszabadulván” másfelé tájékozódhatott. E megállapítás egyúttal értékítélet a felvilágosult klasszicista Bessenyeieék kezdeményét illetően. Mindebből itt annyi a valóban fontos, hogy a Boileau megfogalmazta klasszikus irányt sem a németek, sem a magyar gondolkodás nem tartotta autentikus, „antik” görög szelleműnek.

A másik vonás, amelyre fel kell figyelnünk, voltaképpen nem más, mint a világ bonyolultságának, az érzelmek és gondolatok összetetté válásának érzete. Ezt a régi egyszerűség iránti nosztalgia, az ártatlanság elvesztését illető borongás hangulata kíséri. Ebből az összetett s egyszersmind ellentétes érzésből táplálkozik az a megkülönböztetés is, amelynek értelmében az antik művészet (a természetet mintegy testi szemekkel, közvetlenül szemlélve) a külső formára koncentrált, s ezért tárgyiasnak, objektívnek (a régi nomenklatura szerint: tárgyiasnak) nevezhető, ezzel szemben az új művészet személyes (szubjektív) jellegű. A görögök „árnyék” helyett (fontos szó) a világot magát látták, míg az új költés képviselői a közvetlen világtükörzés helyett a jelenvalótól különböző költői világot teremtenek. Tulajdonképpen a művészetnek a második, embertől létrehozott természet részeként való megjelölésének gondolata bukkan fel itt, azzal az egyelőre nem aláhúzott következtetéssel, miszerint a szubjektivitás (és segítőtársa: a fantázia) mozog a legbiztonságo-

sabban ebben a kreált második világban, s festésében, ábrázolásában is más eszközökkel kell élnie. A közvetlenül szemlélt világ, amellyel a szemlélő öntudatlanul egynek érzi magát, a megfelelő esztétikai terminus szellemében „plasztikusnak”, megfoghatónak látszik, míg a másik megközelítésben személyes képzelet alapján rajzoltnak, pittoreszknak kell lennie.

A plasztikus és a pittoreszk két olyan műszónak számít a kor esztétikai irodalmában, amelyeket gyakorta, s szinte közhelyszerűen használnak. Valójában talán az újkor művészet-szemléletében bekövetkezett legnagyobb változást jelzik. A pittoreszk (amelyet Teleki József a „musikás” jelzővel egészít ki) ugyanis egy olyan típusú továbblépés az ábrázolás terén, amely új tartományt hódít meg a művészi érzékeltetés számára. A régi művészet – ha szabad így egyszerűsíteni – bizonyos gondolati és szemléleti konvenciókra támaszkodott. A gondolati konvenciók alapja az erudíció, a tanult műveltség, a szervesen épülő antik-keresztény tudományosság történetileg érvényes változata volt. Az ábrázolásbeli konvenciók azon az évezredes felismerésen nyugodtak, miszerint a külső világ észlelése a kollektív tapasztalás sémáinak (ha úgy tetszik: törvényeinek) szellemében történik, s így a tény, a fizikai valóság valamely eleme előhívja a megfelelő fogalmat, illetőleg szót, az így leképezett világ pedig újra és pontosan visszautal arra a valóságra, amelynek lényegében pontos, ám tömörített mása, mondhatni összefoglalása. Egyszerű példákkal élve: az erdő mindig erdő, a szó általánosan elfogadott értelmében, a palota mindig palota, a harag pedig egy mindenki számára egyet jelentő érzelmi állapot.

A külvilággal szemben elfoglalt alapviszony első jelentékeny változása a szentimentalizmushoz kapcsolható. Ennek társadalmi-világnézeti vonatkozásaival e helyütt nem kívánunk foglalkozni. A szentimentalizmus jelesebb alkotásaiban (így nálunk Kármán művében is) felfigyelhetünk egy érdekes ábrázolásbeli mozzanatra, arra tudniillik, hogy vallomás-

tévő a természetet (tárgyi világot) szubjektumán átszűrve látatja, s mintegy belevonja, sajátos, ám tónusában a történéshez illő kulisszaként a lelki dráma alakulásába. A kert, a patak, a felhő itt már nem a maga általános tárgyiasságában jelenik meg, nem is pusztán dekoratív elemként, hanem hangulati megfelelésekben helyezkedik el, a szubjektum állapotának megfelelő színezetben. Ez a mozzanat első pillantásra stiláris újdonságnak tetszhet s nem többnek, valójában a hasonlat stilisztikai fogalmát meghaladó szemléleti változás jele. A természettel (tárgyi világgal) való kapcsolatnak ez az intimitása végül is azon a filozófiailag is hangsúlyozott felismerésen (Locke, Condillacstb.) alapul, miszerint az érzékelés egyéni aktus, s benne az egyéniség egész szellemi tartománya (az intellektus és az érzelem) részt vesz, amelynek az irodalomra vonatkozó elsődleges következménye az a meggyőződés, hogy nincs egy mindenki számára azonos külső világ; az érzékelésből kiinduló ábrázolás egy viszonyt fogalmaz meg, amely az egyén és külvilág dinamikus és változó kapcsolata, specifikumában az egyénhez kötött.

A romantika ezt az új technikát kétségkívül átveszi, de végső fokon mégsem ezen a nyomon halad tovább. A szubjektivitásnak ez az „érzékeny” s lényegében a polgári mentalitás adott fázisának megfelelő változata, s egy viszonylag szűk területre, az érzelmi élet bizonyos konfliktusaira összpontosít. Ezzel semmiképpen sem elégítheti ki azt az univerzalitás-igényt, amely a romantika minden műfajára és ágazatára jellemző. Az egyénhez kötöttség romantikus változata nem pusztán a szubjektumot éppen foglalkoztató – alapjában véve társadalmi-történeti eredetű – érzelmi-etikai dilemmák ábrázolására korlátozódik, hanem a világ befogadására, áthasonítására, szuverén megjelenítésére tör. A valóság fölé emelkedő, mintegy szellemi uralomra, abszolút szabadságra vágyó romantikus szellemiség korántsem érzéketlen a szubjektumon kívüli, egyénen túli régiók iránt, éppen ellenkezőleg: az univerzumot vizsgálja, költőileg szólva az egyén a mindenséggel társalog. S ebben az összefüggésben

az adott tulajdonságaival az egyéniség olyan magától értendő lényeg, amelynek „titkai” másodlagos jelentőségűvé válnak, előtérbe a meghódítandó egyetemesség nagy törvényei kerülnek. Ám nem a szó leírható, racionalisztikus értelmében, hanem mitikus-transzcendens értelmükben, hatalmas, titokzatos erők megnyilvánulásaként.

Mindez elméletileg is titokzatosnak, nehezen megfoghatónak tetszhet. Korántsem véletlen, hogy a századvég, majd a XX. század különböző irracionalista áramlatainak előretörése – amelynek politikai következményei közismertek – a romantika történeti megítélését is befolyásolta. Lukács György például a romantika jelentését néhány reakciós jelenségre és szerzőre korlátozza, a romantika értékei szinte maradéktalanul realizmussá minősülnek át. E jelenség esetében nem egyszerűen valamiféle esztétikai elfogultságról van szó, hanem egy olyan történelmi folyamatról, amelyben nem a valóságos, térben-időben behatárolható művészeti stílus játszotta a fő szerepet (noha a romantika történelmi behatárolása sem tartozik az egyszerű feladatok közé). A fő kérdés sokkal inkább abban az ideológiai konfliktusban jelölhető meg, amelyet az irracionalizmusra támaszkodó reakciós ideológiák váltottak ki. Az észre hivatkozó társadalmi progresszió történelmileg indokoltan alakította ki ideológiai elfogását. A kérdés most már csak az, hogy a romantika címen összefoglalt, transzcendens és nosztalgikus elemeket csakúgy tartalmazó, mint a szélsőséges individualizmustól a forradalmi prófétizmusig eljutó törekvések a maguk egykorú történeti valóságában mennyire előzményei reakciós önkényuralmának, népellenes kultúrpeppszimizmusnak, illetőleg, nem kevés pozitív vonásukat tekintve, minden kétarcúságuk ellenére mennyiben előfutárai éppenséggel progresszív társadalmi és művészeti erőfeszítéseknek?

A feltett kérdésre nyilván a romantika átfogóbb analízise adhat, a dolog jellegénél fogva többértű, választ. Ehhez mindenképp vissza kell kanyarodnunk ahhoz a művészi sajátosságához, amely a külvilág újfajta művészi megragadá-

sával kapcsolatos. A szubjektivitásnak arról a típusáról szólnunk, amely nem egyszerűen az „én”-t vetíti ki a tárgyi környezetbe, mintegy önmagára hangolva át annak jegyeit, hanem azonosulásra törekedvén magát az élményt kívánja érzékeltetni. Ennélfogva a „musikás” illetőleg „festői” elemeknek az a funkciója, hogy erős benyomásokat keltve a befogadót az élmény adekvát reprodukciójára készítse. Ennek legfőbb eszköze az effektus, a hatás nyomatékosítása. A képzelőerőt, a beleérzést, a különböző elemeket éles kontrasztokkal megkülönböztető ábrázolási technikát a múlt század óta elsősorban a drámairodalom kapcsán „színi hatás” néven ismerjük. Kevesebb szó esik arról, hogy az ábrázolásnak ez a technikája nemcsak a drámára, hanem mutatis mutandis a romantikus művészet egészére jellemző, noha természetesen nem egyszerre, a romantikus periódus kezdetén, hanem szakaszosan, különböző változatokban jelenik meg, illetőleg teljeseedik ki.

A kérdés mármost az, hogy az ellentétezésnek, poentírozásnak s egyéb hatáskeltő elemeknek mi lehet a gondolati háttere, szemléleti alapja? Az már a német Athenäum körének, s jelesen a Schlegel testvéreknek (s kettőjük közül is inkább Friedrich Schlegelnek) a korai írásaiból is világosan látszik, hogy a romantikától (új irodalomtól) egy új magatartás és művészetmodell kialakulását várták. Ebben a vonatkozásban viszont rendkívül jellemző, hogy a francia forradalom, Fichte filozófiája, Goethe művészete, mint a kor irányjelző politikai, illetőleg szellemi produktumai, gyakorlatilag egyenlő fontosságúak. E három – a modern gondolkodás számára nem feltétlenül összefüggőnek tetsző – jelenségben mindenképpen közös a cezúrateheremtő, korszakzáró, illetőleg korszaknyitó jelleg, s az egyetemes hatás mozanata. Vagyis az a sajátos paradoxon, amelyet a „Vollendung und Unendlichkeit” fejez ki, vagyis a zártság és teljesség igényének az egyetemes felé irányuló kitérülése. Nyilvánvaló, hogy a régi művészet, vagyis a klasszicista alkotások formális zártsága és lekerekítettsége nem alkalmas ennek az

igénynek a megvalósítására; a világnézeti kiegyensúlyozottság és harmónia pedig kifejezetten az útjában áll.

Az említett paradoxon feloldásának reménye nem utolsósorban a művészeti konvenciók (irodalmi műfajok) eddig elfogadott szabályrendszerétől való eltávolodás igényében ölt testet. A formális lekerekítettség ellenszere egyfajta formátlanság, töredékesség, a hangvétel kötelező egységességnek feloldása pedig a műnemek egymásba olvasztása révén történhet meg. A jelzett törekvés részben tudatos, részben pedig a művészi magatartás gyakorlati következménye. Annyi bizonyos, s egyben tapasztalati tény, hogy a par excellence romantikus irodalmi alkotás a lírai és epikai elemeket következetesen vegyíti, s ezt a módszert átviszi a drámába is. Nem valami műfaji újításról van szó ebben az esetben, az ábrázolástechnika valamiféle forradalmasításáról, hanem egy újfajta látásmódról, amelynek lényege a személyiség és minden attribútumának egysége, s ez viszont azon a feltételezésen alapul, hogy nincs külön érző és gondolkodó, cselekvő és reflektáló ember; mindez együtt és egyszerre létezik, s belső és külső világot ebben az összetettségben érzékeli és fejezi ki. Az olyan műfaji következmények, mint például Vörösmarty *Zalán futásának* a klasszikus eposz egyes fontos kellékeit egyébként alkalmazó elbeszélő költeményének tárgyias-epikus és lírai vonulata, végeredményben ennek a felismerésnek egyelőre művészileg még konzekvensen végig nem vitt, még össze nem olvasztott, csak egymás mellé helyezett elemek révén érzékeltetett kifejezése.

Alig kerülhető el a szubjektivitás ismételt emlegetése, noha – s ez talán meglepően hangozhat – a romantikának alig van köze a szubjektum, vagyis az egyéni érzésvilág és gondolkodás törvényeinek feltáráshoz. A romantika énközpontúsága nem a valóságos, adott egyediségben gyökerezik, hanem – hogy úgy mondjuk – ennek sajátlagos hipertrófiája. A romantikus én inkább valamiféle világen, egy olyan típusú egyediség, aki a világgal áll szemben, adott esetben a világba olvad bele, mint azzal egyenértékű, sőt annak fölébe

emelkedő minőség. E kérdésnek tekintélyes irodalma van, vizsgálódó-történeti, esztétikai és líraian meditatív vonatkozásban egyaránt. Önmagától adódik a téma: a zseni fogalmának, jellemzőinek kérdése. Hogy ki mit gondolt a tehetségről, majd lángelméről (zseniről) annak idején s a későbbiekben, s hogy vált végül is belőle a magányába felkínzott Übermensch, folyton inspirálva filozófusokat, költőket, Schopenhauert, Nietzschét s hatásos gondolati közvetítéseken keresztül a modern költészet olyan képviselőit is, mint aminő Ady volt — egyelőre maradjon a háttérben. Itt ugyanis aligha az egyéni tehetség fokáról vagy minőségéről, magasrendű intellektuális vagy etikai adottságokról, a tömegeből való kiemelkedés alapján véve kvalitatív attribútumairól van szó, hanem valami másról is.

Ugyanis az egyéniség nem önmaga minőségeinek megállapítására, tisztázására, ábrázolására, leírására törekszik, hanem elsősorban szuverénítésra, szenvedélyeinek, akaratának kisugárzására, függetlenségére (die Welt als Wille und Vorstellung). Az oly jellemző kozmikus méretek, a világmagánya és a világgal való egygyéforrás, a relativitás érzete (magyar példákat említve: az *Éj monológja*, ill. a *Vanitatum Vanitas*) mindmegannyi olyan tulajdonság, amely az egyéniség új történelmi szerepére megy vissza. A szuverénítés-tudat és a kozmosz végtelen méreteiben való elveszettség érzése időnként keserű játékossággal átcsap egymásba, s ez ironikus hangütést eredményez. Az egyéniség, s így a művész új magatartása korántsem érzéketlen a természetben és a társadalomban munkáló hatalmas erőkkel szemben: éppen ezeket akarja legyűrni, fölébük kerekedni, de adott esetben egyenrangúként megbékélni velük. Az érzelmes irodalom hőse magát akarja megismerni, hogy jogaira apellálhasson, a forradalom utáni európai polgár azt az illuzórius szabadságot kívánja megteremtteni a maga számára, amely, mint egykor a felvilágosultak esetében a tökéletes társadalom eszménye, magatartása, mértéke lesz. Ez a, különösen a művészek körében kikristályosodott magatartásforma, egy olyan meggyő-

zódéssé válik, amely világnézeti árnyalatokon, társadalmi célokön túl is érezteti meghatározó jelenlétét.

A liberalizmus politikai eszményeinek megfeleltetése a romantikával ma már a közhelyek közé tartozik. S mint már az elmúlt században megfigyelhető az individuális képességek presztízisének emelkedése a reflektáló gondolati szférában, s e ténynek összefüggése a polgárság gazdasági tevékenységével, úgy a tizenkilencedik századra ez a tendencia mondhatni eluralkodik, s nagyobb szabásúvá válik. Míg a régebbi individualitás reflexiójában (bármennyire is reális körülményeken alapul) még sok a részben a vallási etikából, részben pedig az ezektől egyáltalán nem független szociális utópiából táplálkozó elem, addig a liberalizmus, minden dekoratív retorikája mellett, lényegében pragmatikus politikai tan (feltűnő, hogy például Kossuthnál milyen nagymértékben egybeforrott a pragmatikus érzék a fellengző retorikával, s ez nemcsak magyar nemesi hagyaték). E praktikus, lényegében az előző fejlődés lényegét a diadalmasan bontakozó kapitalizmus nyelvére lefordító tan, szabad versenyével, parlamentáris eszméivel, vállalkozóival s nem utolsósorban művészeivel új típusú magatartásformákat, erkölcsi normákat honosít meg. Átélni azonban a minden új jelentkezésével fellépő feszültségeket, mint általában, úgy most is, egy érzékeny kisebbség tudja leginkább.

Teljességgel nyilvánvaló, hogy a valamely művészeti stílus keretében megnyilvánuló magatartásformák, erkölcsi elvek s egyéb világnézeti mozzanatok nem felelnek meg pontosan egy adott korszak gazdasági-politikai viszonyaiból adódó legfőbb jellemzőknek, más szóval azoknak a közhelyeknek, amelyek egy adott történelmi korszakról ilyen vagy olyan előjellel elterjednek. A romantika végül is a polgári kor szellemi teremtménye, de semmiképpen sem olyan kreatúra, amely a polgári valóság önelégült dicséretére szolgálna. Abban a mélyebb értelemben, amelyben érintkezik korával s az őt tápláló hatóerőkkel, inkább a belső feszültségek, konfliktusok, csalódások és remények kifejezője. A művész új

és sajátos helyzete – s itt nemcsak szociológiai mozzanatokra gondolhatunk – egy megnövekedett hivatásbeli öntudatot eredményez, e szellemi tevékenység (szubjektíve) már szinte abszurdnak nevezhető felértékelődését, a művészi személyiség kultuszát. E körülmény természetesen feltételezi az egzisztencia bizonyos fokú (nem feltétlenül dúsan javadalmazott) biztosítottságát, nem kevésbé a feudális kötöttségekkel szemben az egyéni jogok társadalmilag szavatolt hátterét, ami gondolatilag és érzületileg egyként oda vezet, hogy a művész már nem valamiféle hatalmasságokat „szolgál” a tehetségével, hanem a szellemi elit tagjaként maga is a társadalmat meghatározó értékminőségek sorába emelkedik (sőt szubjektíve ezek között is az első helyre sorolja magát).

A regénnyel kapcsolatos újabb kutatások eredményei között bukkan fel az a tulajdonképpen eddig sem ismeretlen, de most terminológiailag újrafogalmazott megállapítás, miszerint a regény (s tágabb értelemben az epika általában) magatartásformákat ábrázol, s ezek ábrázolása révén magatartásmodelleket nyújt, amelyek mintegy orientálják a befogadó olvasók szociális attitűdjeit. Ez a megállapítás nyilvánvalóan magában foglalja az objektíve létező szociális relációk létezésének tételezését, amelyet az epika (s bizonyos értelemben az egész művészet) kodifikál, illetve korszakfordulók idején a beálló változások kodifikálásában részt vesz, illetőleg elősegíti. Csakhogy míg ez az antikvitásban, sőt egészen a felvilágosodásig jószerint mindenkor spontánul, a létező illetőleg keletkező viszonyokkal való gondolati-érzelmi azonosulás talaján történik meg, addig a francia forradalom utáni európai művészet (szorosabban: a művész maga), anélkül természetesen, hogy kivonhatná magát a társadalmi fejlődés törvényeinek hatálya alól, a kulturális élet szűkebb szférájában viszonylag független erkölcsi normatívák alapján, elsősorban a konvencionális-konformista magatartásformáktól való megszabadulás igényétől hajtva, külön etikai törvényeket teremt magának, amelyek kiterjednek a „művészi életvitel” hétköznapijaira is.

Ezt a kérdést külön kell majd szemügyre vennünk. Egyelőre annak leszögezése látszik szükségesnek, hogy mindezek az összefüggések az úgynevezett magaskultúrában érvényesek, márpedig a romantika nemcsak, s nem is mindig elsősorban ebben a szférában jelentkezett. Még inkább komplikálja a dolgot a művészi stílus és magatartás elterjedésének geográfiai tagozódása, ami természetesen egyszermind az európai társadalmi fejlődés különböző fázisainak megoszlására utal. Hogy bármely mű egyetemes művészi irány sajátlagos színezetet nyer valamely nemzeti társadalom közegében – közhely és nem szorul bizonyításra. De nem egységes tágabb keretek közt sem, hiszen Kelet-Európa például a szociális és kulturális állapotoknak egy egészen más típusát képviseli, mint a nyugat-európai államok, noha ezek között is jelentékeny különbségek vannak. Olyannyira, hogy a romantika összeurópai elterjedése, s azon viszonyok között, amelyek végül is felvirágoztatják, egy merőben teoretikus síkon feloldhatatlan ellentmondás látszik fennállni. Ennek leglényegesebb vonása az a körülmény, hogy míg az egyik oldalon a polgári forradalom utáni polgári társadalom problematikájának kifejeződését láthatjuk a romantikában, addig a másik póluson egy régebbi társadalmi struktúra funkcionál, amelyben a másutt már létező csak szubjektíve, mint óhajtott, létesítendő hat.

Ez az igen lényeges különbség messzemenően meghatározza a romantika változatainak jellegét, erőteljesen befolyásolja a témaválasztást, s kihat a művészi irány egészének a szellemi élet szférájában betöltött szerepére. Itt most csak arra utalhatunk, hogy mivel Kelet-Európában különös erővel érvényesül a nemzetiség eszméje a romantikában, s e gondolat szinte maga köré csoportosítja a romantikus stílus más mozzanatait is: a „nemzeti romantika” néven emlegethető jelenség egyneműbbnek minősül az összehasonlításban, ami egyúttal a belső ellentmondások redukálódását, s következésképpen a közgondolkodásra gyakorolt hatás növekedését idézi elő. Az ilyen típusú különbségek azonban korántsem

kérdőjelezhetik meg az egység tényeit, pedig ezek pusztán logikai úton, kiindulva a társadalmi bázis, az alap lényegbevágó eltéréseiből, nagyon is könnyen kérdésessé tehetőek. Ám ugyanez a fejlődés, amely Európában a felvilágosodás eszményeit internacionalizálta (s amely mutatis mutandis kifejeződik a világirodalom goethei értelmezésében), a romantika nemzetközi elterjedésében működik tovább. Említhetnők persze, hogy a középkori világkép is nemzetközi volt, ám nyilvánvaló ez esetben a vallás szinte kizárólagos szerepe. A művészi (s természetesen filozófiai, tudományos) irányok elterjedésének új mechanizmusa nemcsak abban különbözik az előbbitől, hogy világi (s így nincs monolit, intézményesített ideológiához kötve), hanem kézzelfoghatóbb művelődési tényezőkben is.

Ezek sorában nyomatékosan említhető meg a kulturális érintkezések, a könyvforgalom, az információk cseréjének felgyorsulása, amelyet semmiféle cenzúra nem tud meggátolni, de még jelentősen lassítani sem. A kialakuló új igényeket nagymértékben befolyásolta a felvilágosodás nyomán felébredő kiterjedt érdeklődés a művészet és tudomány iránt, egy újfajta erudíció mindinkább presztízs értékű funkciója társadalmi szempontból aktív körökben (magyarországi, ill. a Monarchia egészére jellemző példaként említhetnők II. József hivatalnoki apparátusát, a minden rendű jozefinistákat, reformelképzelésekhez csatlakozó magyar nemeseket, tudós papokat stb.). Ez az új típusú érdeklődés azonban nem korlátozódik az irodalom, a tudomány, a politikai gondolat többé-kevésbé aktív művelőire, illetve ezek szorosabb ismeretségi körére, hanem kialakult egy bővülő (noha abszolút számokban még mindig szerfölött kicsi) olvasóréteg, amely már (főleg a női olvasók) a lektürként felfogott szépirodalmat részesítette előnyben (s nemcsak a verses műfajokat, hanem az ekkoriban mindinkább népszerűvé váló regényt is). Az a rendkívül kevert, színvonalában is vegyes olvasmányanyag, amely a század végére tekintélyesen felszaporodott (s még nagyobb mértékben, ha hozzávesszük az idegen nyelven, első-

sorban németül olvasottakat), különféle kalandos és érzelmes történetek révén egy újfajta kíváncsiságot ébresztett fel, s az ilyenfajta olvasás bizonyos körökben lelki szükségletet kielégítő rendszeres foglalatossággá vált.

Ez a növekvő könyvforgalom, amelynek révén a XVIII. század utolsó negyedében elsősorban az elmaradásból eredő ismerethiányok csökkennek, hozzásegített ahhoz, hogy a magyar szellemiség bekapcsolódhatott a régibb és újabb irányok különböző szintet képviselő kulturális „termékeinek” áramlási rendszerébe. Tulajdonképpen ez az a korlátozott mértékben Kelet-Európa egyes országaiban is ható médium, amely az új ízlésjelenségeket közvetíti. A különböző lovagregények, rablóhistóriák, a „gótikus” regények, valamint a nálunk vitatott „preromantika” alkotásai azok, amelyek motivikus hasonlóság révén az új művészeti stílus befogadásához szükséges átmeneti szakaszt képviselik. Ez a folyamat természetesen nemcsak a mind népszerűbbé váló elbeszélő prózában, hanem a színházi reportoár közvetítésével a drámában is megfigyelhető (még a magyar színjátszás kezdetleges körülményei között is), s megvan a vonzata a lírát illetőleg is. Az ízlésváltás mozzanatai a filológus számára elsősorban a bizonyos motívumok felbukkanásában, a megjelenítő technika, a kifejező eszközök bizonyos típusainak regisztrálásával ragadható meg. Ám a stílusváltás korántsem a motivika és az ábrázolási módszer belső, szorosabban művészi törvényeinek átalakulásából eredeztethető, hiszen e tény már maga is következmény, ami mögött a recepcióhoz fűződő tágabb körű igények, világszemléleti elemek, magatartásformák húzódnak meg.

Ez utóbbiak a teóriában válnak tudatossá, ám a teóriától függetlenül is léteznek. A romantika Magyarországon, lévén megjelenése első fázisában átvétel, eleinte bizonyos motívumok, rekvizitumok révén ad hirt magáról a XIX. század első két évtizedében. Ezeket a jeyeket az irodalomtörténet-írás már régen felfedezte és leírta, miként azt a körülményt is, hogy a klasszicista, szentimentális törekvésekbe mintegy be-

ágyazódva, azokkal sajátos ellentmondásban jelennek meg az új elemek (például Berzsenyinél). S hogy megjelenik, annak az átvétel kulturális mechanizmusa kétségkívül meghatározó okai közé tartozik, de hogy ily mértékben, sokszor az alkotó esztétikai szándéka ellenére is érvényesülnek: az már általánosabb okokra vezethető vissza. Lukács György az új történelmi élményt a napóleoni háborúkkal kapcsolatos tömegessé váló történelmi tapasztalatokra vezeti vissza, s esztétikai realizálódását a történelmi regény műfajában mutatja be. Nyilvánvaló, hogy ez a jelenség nemcsak a történelmi regényben érezteti hatását (egyébként is vitatható Walter Scott jelentőségének az a túlzó megítélése, amellyel Lukácsnál találkozunk, s amelyet egyre kevesebben fogadnak el, legkevésbé éppen az angol irodalomtörténészek). Az állandóan változó határok, dinasztiai bukása és emelkedése, nemzeti mozgalmak keletkezése, a forradalomnak a napóleoni politikában továbbélő és megváltozó gyakorlata, a történelmi egyéniségnek a Napoleon-jelenségben megtestesülő izgalmas rejtélye — mindezek a tényezők együttesen az eddigi stabil politikai-ideológiai képződmények relativizálódását s egy olyan bizonytalanság-érzetet idéznek elő, amelyek válaszra várnak.

Mindez az ember és történelem, az egyén és a tömeg, az ész és szenvedély, s számos hasonló ellentétpárban megnyilvánuló reláció megfogalmazásának szükségességét idézi elő. Ez a folyamat természetesen jár együtt a kérdések sarkított feltevésével, s olyan új toposzok és gesztusok elterjedésével és divatossá válásával, amelyek messzemenően meghatározzák a stílus jellegzetes elemeit, az elbeszélő és drámai hősök emelkedett és különös beszédmódjától kezdve az extrém helyzeteken át a helyszínek bizarr és egzotikus jellegéig. Ám ezek a magatartás- és stílusjegyek nem egyszerre és általános jelleggel tűnnek fel, felhukkanásukban és elterjedésükben van valamilyen sorrendiség. Ezt viszont bizonyára egy-egy nemzeti társadalom sajátlagos viszonyai, uralkodó szemlélete, igény szintje határozza meg. S mivel egy új stílus elter-

jedése már a kezdeti fokon sem választható el a kialakuló magatartásformák bizonyos fokú popularizálódásától: igen nagy szerephez jutnak a – világnézetileg és esztétikailag talán még nem tudatosult – külsőségek, a stílus újszerűnek ható, effektív mozzanatai. Nálunk, Magyarországon a történeti téma, helyesebben a történelmi sztaffázs, díszlet az, ami megfoghatóan utal a romantika jelentkezésére (a kétségtelenül felbukkanó egyéb jegyek tagadhatatlanok, de körántsem ilyen egyértelműek).

A szakirodalomban már-már közhelynek számít a történeti érdeklődés és a romantika összekapcsolása. Olyannyira uralkodott, legalábbis a magyar romantika első fázisát illetően, a történelmi motiváció előtérbe helyezése, hogy a romantika e periódusának egyéb világnézeti-érzületi problémáiról meg is feledkeztünk. El kell ismerni azonban, hogy az utóbbi mozzanatok nem tettek szert a történeti témákhoz hasonló popularitásra. Ide kívánczik azonban az a megjegyzés, hogy nálunk a popularitás (vagy, ha úgy tetszik, népszerűség) szóval óvatosan kell bánnunk, hiszen egyes témák, motívumok favorizálása nem feltétlenül jelentett széles körű olvasottságot. Inkább a gyakoriság, amely első renden írói vonzalomból ered, mutat ebbe az irányba, s ez még akkor is tény, ha a XIX. századi irodalomtörténet-írás (elsősorban Gyulai) ezt a fajta historizmust a század második felének nacionalizmusa jegyében túl is hangsúlyozta. Hogy a történelmi érdeklődés egy új típusú (formájában még számos vonatkozásban nemesi, perspektívájában polgári) nemzeti öntudattal áll kapcsolatban, aligha kérdőjelezhető meg, hiszen a történelem végül is egy nyelvi-etnikai (persze más kategóriákban is érvényes, de a bontakozó öntudat ezeket a meghatározókat érzékeli elsősorban) közösség létezésének egy olyan kontinuumja, amely visszafelé, a múltba nézve evidenciaként hat, s ezzel a jövőendő közösségi kereteit is igazolja.

A történelem azonban, megtörtént dolgok összege lévén, a művészet számára nemcsak tények halmaza, hanem az idők mélyében elmerült egykori valóság is egyszersemind, ambíciók

és szenvedélyek színtere, ősök története, az egymást váltó generációk leszármazása révén biológiai láncolat is. A tradicionalista nemesi gondolkodás ez utóbbi mozzanatot is számon tartja, s ezért is hajlamos a történelem „érzéki” valóságának befogadására. Ám a nemesi tradícióápolás önmagában véve szűk szelete az egész múltnak, s ebből a perspektívából a rálátás szöge sem a legkedvezőbb: a hajlam és az érdeklődés azonban kétségtelen. A romantika, mint minden más művészi stílus, voltaképpen nem tesz mást, mint a gondolkodás és az érzés bizonyos, különböző okok folytán rejtett, felszínre nem került, illetőleg nem tudatosult evidenciáit, amikor ezeknek aktualitását egy történelmi konstelláció előtérbe tolja — aktivizálja, s világképi jelentőségüvé avatja. Az individuum új szerepe a napóleoni háborúk, a francia forradalom, a polgári átalakulás alatti és utáni időben, a nemzeti öntudat (szintén ezekkel a történelmi tendenciákkal összefüggő) bontakozása a másik oldalon: olyan látószöveget kínál a világ felé, amelyben az egyedi, a különös, sőt különleges, a kiélezett, az érzékletes válik meghatározóvá, ami azt jelenti, hogy az új stílus esztétikuma eme sajátosságok köré szerveződik.

Az egyszerű olvasó, s hozzá kell tennünk: a nem túl komplikált lelkületű író esetében is a külsődleges, tárgyi mozzanatok tűnnek fel először az új irány jellegzetességei közül. Így például a történelmi nosztalgia (a régi, dicső múlt) kellékei. E történelmi nosztalgia természetesen korántsem annyira egyszerű, mint első látásra gondolnók. Már viszonylag korán megjelennek a történelem negatív tanulságai, a letűnt idők nyers vagy tragikus mozzanatai, és így hamar szerepet kapnak annak az ellentétezésnek a jegyében, amely a romantikus irány alapjellemvonásai közé tartozik. A kellékek, a háttér festői elemeinek együttese azonban általában homogén. A középkori világ tárgyi jellegzetességei, a lovagi életforma és ideálok, várak, hadjáratok, harci játékok, az öltözködés színessége, a feudális hierarchia méltóságteljes vonásai — mindezek olyan elemek, motívumok az irodalom (és egyéb művé-

szeti ágak) számára, amelyek részben a történeti valóságon alapulnak (amelyek iránt a mindinkább nemzeti szellemű történetírás is mind fokozottabb érdeklődést tanúsít), másrészt kiindulási alapul szolgálnak egy fokozatosan közízléssé váló stilizációnak. E stilizálás egyes elemei voltaképpen a romantikus stílus és világlátás alkotórészei, amelyek egyrészt egy érzékelhető múltbéli valóságot ragadnak meg erőteljes (elsősorban festői) effektusok révén, de egyszersmind megfogalmazzák a romantikának a történelemre vonatkozó látomását is.

E látomás kifejezése megköveteli a művészi eszközök radikális átalakítását, vagyis tömören: a romantika, mint minden új irány, voltaképpen forradalmasítja a művészi ábrázolást. Ennek mértéke természetesen más-más mértékű a különböző művészi stílusok esetében (reneszánsz, barokk, klasszicizmus); ennek elemzése most nem feladatunk. Annyi azonban bizonyos, hogy akik ekkor írnak az új művészetről, a változást elementárisabbnak érzik, mint az egymást váltó irányok, ars poeticák eddigi hozadékát, s tulajdonképpen az egész görög–római hagyatékon felépülő művészettel szemben hirdetnek új kezdeményt. Egyik vetülete az új törekvéseknek az objektív-hierarchikusnak a szubjektív-egyénnel, a rendnek szabadsággal, a szabályosságnak a termékeny homállal való szembeállításával. E körülmény bizonyára megfelel a kialakult struktúrák politikai-erkölcsi (vallási) harmóniaeszményeinek negálása következtében a kialakuló formációk dinamikus, mozgásban levő, végtelenségérzetet keltő diszharmoniajának. Vagyis a polgári fejlődésnek a tudatra gyakorolt, az érzésekig hatoló, a várakozás aggodalmainak és reményeinek kifejezést adó, a nemzeti társadalmak műveltebb rétegeit (egyelőre tisztázatlanul) átható közérzületnek.

E várakozás érzéseit a maguk sajátos körülményei között Kelet-Európa műveltebb rétegei is osztják, s rajtuk keresztül elterjednek szélesebb körökben is, így megindul a popularizálódás ill. általánossá válás folyamata. Ennek révén válik elfogadhatóvá a bonyolódó világ közvetett ábrázolása iránti

igény és gyakorlat, s szűnik meg a naiv vagy emelkedett-racionális közvetlenség normatív princípiuma. Teleki József idézett tanulmányában ezt a jelenséget úgy értelmezi, hogy a görögök (s nyomukban az európai művészet) árnyék helyett a világot látták, míg „mi” a jelenvalótól különböző *költői világot* formálunk.

Ez a jelenvalótól különböző költői világ ebben a megfogalmazásban meglehetősen emelkedetten hangzik. A romantikus irodalom valószínűleg soha nem tehetett volna szert olyan népszerűsége, ha ars poeticájának populáris változatai nem jöttek volna létre. Aligha képzelhető el hatásos korstílus olyan rekvizítum jellegű elemek nélkül, amelyek viszonylag széles körben felismerhetővé, minden mással összecserélhetlenné teszik. A romantika esetében – magyarországi példával élve – a történelmi miliő az, amely befogadását, elterjedését előmozdította. A romantikus történelem-ábrázolásnak természetesen vannak előzményei, a különböző lovagi históriák, gótikus regények s egyebek formájában. Jellegetessé azonban a romantika avatja ezt a témakört, formai tekintetben elsősorban azért, hogy a múltból alkotott képet érzékletessé teszi, s a „jelenvalótól különböző költői világot” részletesen kidolgozza, megkülönböztető jegyeinek sajátos dekorativitását szerves alkotóelemként integrálja. A régebbi szakirodalom (így nálunk Gyulaiék) a történelmi miliő aprólékos részletezésében még csupán valami külsőséget, a tárgyhöz nem szorosan hozzátartozót láttak, noha valójában az ábrázolásnak ez az effektivitása szerves része a romantikus világlátásnak, a külső világhoz való újfajta viszonynak.

FRIED ISTVÁN

„PÉLDÁDON OKÚLJANAK A KÉSŐ UNOKÁK”

(„A HELYSÉG KALAPÁCSA” MINT PARÓDIA)

Az összehasonlító irodalomkutatás rendszeralkotó törekvései során nem kerülheti meg az alapvetőnek tetsző kérdést: melyek a leglényegesebb irodalmi kapcsolatformák.¹ Jóllehet a közvetlen (genetikus) érintkezések mellett nagyobb jelentőséget tulajdonít (általában) a tipológiai egybevetésnek, azonban a nem csupán kontaktológiai jellegű, azaz közvetlen kapcsolaton alapuló és nem kifejezetten a szűk irodalmi–esztétikai szférába tartozó irodalmi (s nem írói) érintkezések kutatását sem hanyagolja – hanyagolhatja el. Az is igaz, hogy a „hatás” mechanikus átadás–befogadás alapú felfogása egyre inkább a múlté; s az is igaz, hogy a bonyolultabb kapcsolatformák kellő differenciálása még várat magára. E kapcsolatformákon belül a paródia, a travesztia, illetve az utánpótlás és plágium viszonylag pontosan kijelölhető területei az irodalmi érintkezéseknek. A komparatiztika rendszeralkotói a nemzeti irodalmat, illetve az anyanyelvet átlépő találkozásokat, viszonyulásokat, befogadásokat, elutasításokat körében vélik megadni a kutatás tárgyát, mindazonáltal az egy nemzeti irodalmon belül lejátszódó és a lineáris fejlődés elvét nem mindig betartó, olykor az orosz formalisták elképzeléseit igazoló irodalmi „evolúció” lehetővé teszi, hogy komparatiztikai módszereket alkalmazzunk nemzeti irodalmi korszakváltások, egy nemzeti irodalmon belül lejátszódó, érintkezésen alapuló folyamatok regisztrálásakor, elemzésekor.

¹Durišin, Dionýz: *Teória medzilitérárneho procesu*. Bratislava 1985. uő: *Teória literárnej komparatistiky*. Bratislava, 1985.

Erre jogosít föl mindenesetre a többségében a nemzeti irodalmi jelenségeket tollhegyre tűző *paródia*,² amely ugyanakkor az adott nemzeti irodalmi jelenségben meglátja és közuevetség tárgyává teszi az általánosabb érvényű műfaji, tematikai, stilisztikai sajátosságokat. A paródia legalább két irodalmi alkotás egymáshoz való viszonyát tételezi föl, még inkább két írói felfogás, két előadásbeli modor, kétféle hagyományértékelés összeütközését. A paródia továbbá egyfelől lezárni, megsemmisíteni törekszik egy előző korszak nézetrendszerét, ábrázolási módszereit, rámutatván az egyre kiüresedettebbé váló műfaji hierarchiára, a továbblépést gátoló irodalmi gondolkodás elavultságára. S ezen keresztül – másfelől – megmutatja egy magatartás, egy életvitel, egy nem csupán irodalmi felfogás üres konvencióvá, modorrá válását. S nem utolsósorban a paródia jelentheti egy költő leszámolását az őt béklyózó – előző – korszakkal, szabadságharcát a saját, önálló, összetéveszthetetlen hang megtalálásáért. Ily módon a paródia nem csupán rombolást, destrukciót képvisel, hanem tagadásában egy másik költői lehetőség, egy új költői világ is földerenghet. A paródia mindig hagyományt vesz célba, nem feltétlenül hazai irodalmi hagyományt, olykor több évszázados, szentesített, ars poeticákban rögzített, betartott és betartatott formákat, amelyeknek esetleg maga a paródia szerzője is áldozott; olyan hagyományt, amelyen felnőtt, amelynek jegyében első, gyermekem – költői – lépéseit tette. Lehet, hogy saját korábbi „megoldásai”-val fordul szembe, akarata ellenére is sztereotípiává vált fordulatait

² A paródia nemzetközi szakirodalmából főleg az alábbi művekre támaszkodtam: Stackelberg, Jürgen von: *Literarische Rezeptionsformen*. Frankfurt am Main 1972., Verweyen, Theodor—Witting, Gunther: *Die Parodie in der neueren deutschen Literatur. Eine systematische Einführung*. Darmstadt, 1979., Mühlmann, Wilhelm E.: *Die picareske Travestie*. In: *Pfade in die Weltliteratur*. Königstein/Ts. 1984. 74–76., Leacock, Stephen: *Humour and Humanity*. London, 1937. 37., Highet, Gilbert: *The Anatomy of Satire*. Princeton, 1962. 67–147.

utasítja el, mutatja föl – miután színét már megmutatta – fonákját.

A homéroszi eposzok cselekményét, alakjait kicsúfoló *Békaegérharc* óta egyre-másra születnek olyan, szintén epikus műfajok, amelyek az eposzi sajátságokat, az eposzi nyelvet, az eposzok állandóan visszatérő eszközeit az isteni–hői mezőkről a hétköznapi élet kisszerű területére viszik „le,” a nagyszabású, világok sorsán töprengő költői elképzeléseket a közemberek messzi nem eposzi méretű életének epizódjaival szembesítik. Az isteneket is mozgató, honalapítást ábrázoló cselekmény, az emberfeletti hősök vívta csaták egy rablott vödörnek vagy hajfürtnek, egy templomi szószék hovatarozásának az eposzi hangot utánzó, vékonypénzű története keretei közé kerülnek, és az örök mintának tekintett Homérosz és Vergilius jól ismert fordulatait, hasonlatait, jelzői funkciótlannul lebegnek egy idegen költői világban, és éppen ezzel a funkciótlanságukkal lepleződnek le.

Itt látszik szükségesnek első példánk. A *Zalán futása* elégikus hangütésű nyitánya a „régicdicsőség”-et idézi.³ A jelzős szerkezet mindkét tagja egyrészt lényeges információt hordoz, másrészt külön-külön is művet és műcélzatot meghatározó szemléletet testesít meg. Az információ a hajdankor minősítésére, jellegére vonatkozik, a célzat pedig a költői magatartásra, amely szerint a dicsőnek festett múlt majd szembeállítható lesz a jelennel, s ennek révén még jobban kitetszik annak magasztos volta. A „hői költemény”-nek nevezett *Zalán futása* tizedik sorában „ősi dicsőség”-ről olvashatunk, s ez a jelzős szerkezet is a följebb már költői célzatként megjelölt költői magatartást hangsúlyozza. Ugyanez az elégikus hangú szembeállítás tér vissza a mű második

³ Vörösmarty- és a Petőfi-idézetek lelőhelye: Vörösmarty Mihály *Nagyobb epikai művek* I. S. a. r.: Horváth Károly és Martinkó András. Bp. 1963., Petőfi Sándor *Összes művei* 2. S. a. r.: Kiss József, Ratzky Rita, Szabó G. Zoltán. Bp. 1983. Vö. bírálatomat Vörösmarty Mihály *Összes Művei* 13. és 16. kötetéről: ItK 1980. 105–110.

éneke 141–142. sorában („a Régi dicsőségnek bátran térj vissza nyomába . . .”). A hősi költemény lényeges eleméről van szó tehát, célzatának tartóoszlopáról, amelyre majd a honszerzést festő cselekmény épülhet. Alig telik el néhány esztendő, s Vörösmarty új műfajokkal kísérletezik, többek között a mesenovellákkal. A *kecskebőr* című falusi történetben bukkan föl a hősinek egyáltalában nem mondható két figura, Röhögi és Lőcsláb, kiknek gebéit is megismerjük, illetéknéppen: Szellő és Tündér „neveikben” maradt csupán fenn az „ősi dicsőség”. Ha nem magáról Vörösmartyról lenne szó, véletlenek szeszélyes egybejátszásának tulajdonítanók e jelzős szerkezetnek oda nem illő környezetben történő alkalmazását. Ám nézzük meg közelebbről, miről van szó valójában. A *Zalán futásában* a tehetetlen kor, az álom, a megforduló hajdan erős természet, a gyáva galambbá lett sas fia az egyik oldalon, a másikon a régi, az ősi dicsőség. Történeteszemlélet, költői magatartás, elégikus gondolatiság: mindezt hordozza a jelzős szerkezettel is érzékeltetett tendencia, felidézése az egykor voltnak, méghozzá azzal a műfajjal, amely ennek a hősinek, kozmikusnak, történetinek a leginkább megfelel. A *kecskebőr* figurái a megélhetés napi gondjaival küszködő, az élet kisebb csapásaitól megvert, a torzsáig elrajzolt alakok, furcsa környezetükhöz idomulva maguk is furcsává válnak, s egyben furcsa-különös lényükhöz idomítják környezetüket is. Ennek megfelelően lovaik is csupán gebék, gazdáikhoz hasonlóan tengetik életüket. A gazdáknak nincsen feljegyzésre való múltja, életük pályája sosem kanyargott merészen, kisszerű viszontagságok, előre látható „sorscsapások”, kalandoknak aligha nevezhető fordulatok adják ki életrajzukat. Annál ékesebben hirdeti legalább a lovak neve az ifjúság emlékét: Szellő és Tündér a vágatásra emlékeztet, a lendületre, a fürgeségre. S ha a *Zalán futása* szerzője rádöbbeneni szerette volna olvasóit a „nemzeti nagylét”-re, *A kecskebőr* szerzője korábbi elégikus hangvételét, ossziáni felütését, költői szemléletét (nem vonja éppen vissza, de legalábbis) kétségessé teszi, egy újabb perspek-

tívából relativizálja. Mintegy leszámol vele. Állításunkat még egy idézettel szeretnők alátámasztani. A *Zalán futásában* ugyan nem gyakori, de sokatmondó és jellegzetes „fogás” a kiszólás az olvasóhoz. Felcsigázza az érdeklődést, jelzi a költő részvételét és részvétét, majd ugyanolyan meglepetés-szerűen utal a cselekményhez való visszatérésre, mintegy kifejezve, hogy az olvasó együttérzésével lépett ki a folyamatos előrehaladás medréből. Felfokozott várakozás, jól előkészített, ám mégis hirtelen bekövetkező visszasimulás. Mind az első, mind a második énekben lelhetünk erre példát. Ezzel a módszerrel is leszámolni látszik Vörösmarty. Szintén *A kecskebőr*ből idézhetünk: „S nem tartjuk tovább függőben olvasóinkat, a vacsora csakugyan bekövetkezők”. Ami a *Zalán futásában* cselekményt megakasztó és éppen azért a történések nagyszerűségét vagy új – lágyabb – tónusát jelző váltás, az itt éppen e váltás „fonák”-jának érzékeltetése. Ami ott fokozás, halmozás, az izgalmak sűrítése vagy éppen ellenkezőleg, tudatos kitérés, az itt az izgalmak sűrítésének szintén tudatos modorosságba hajtása, a fokozás funkciótlanága, hiszen semmi nem következik. Az eddig elmondottakhoz kiegészítésül annyit, hogy az egyik gebe Tündér neve szintén visszautalás a korábbi névadásra: nemcsak a Délszaki Tündért idézi emlékezetünkbe, hanem a *Tündérvölgy* szereplőit is, valamint az 1820-as évek Vörösmarty-lírájának és epikájának egyik kedvelt, „változó”, „forgandó” és „mesei lény” jelentésű kifejezését. Az ott oly gyakran alkalmazott szó itt természetesen eredeti és rejtelmes-romantikus vonzatától megfosztva kerül elénk, jelentéséből kivetkeztetve, „lecsupasztva”, önmaga ellentétébe átcsapva. Ellentét feszül a szó valódi és itt alkalmazott értelme között, egyszerre jelenti önmagát és önmaga ellentétét.

E rövidnek tervezett és igencsak terjedelmesre sikerült kitérő után sem hisszük azt, hogy túlságosan közel kerültünk volna a paródia meghatározásához. Hiszen Vörösmarty néhány kifejezése valóban egykor kedvelt frázisainak „palinódiája”, de csak mozzanatok egy műben (mint ahogy az eposzi

terjengősséget gúnyolja a novella alábbi fordulata: „összevoná beszéde vitorláit . . .”). Ezúttal azonban sokkal inkább egy életművet magyarázó, „belső” idézetrendszerrel beszélhetünk, azokról a rejtett összefüggésekről, amelyek az életművet értelmezik, egymástól szinte beláthatatlan távolságokra levő műveket, tónusokat mégis egyetlen egésszé fűznek. Valószínűleg a romantika „találmánya” a belső idézeteknek ez a formája, lehetünk ilyesfélét Mickiewicz *Pan Tadeusz*-ában is, ahol hasonlóképpen emlékezik meg a lengyel költő korábban szerzett, nagy hatású munkájáról, *Az ősök*ről. Mindez nem zárja ki azt, hogy a két mű tendenciája, fráziskészlete, mentalitást kifejező kulcsfogalma találkozik vagy látható párhuzamosan — az irodalmi stílusok fentebbi, illetve legalsó szférájában. A költő mintegy a normatív igényű poétikákból kizárt lehetőséget célozza meg: a fentebb stíl számára fenntartott határokat jócskán megsérti azzal, hogy szavakat, kifejezéseket nem a megfelelő szereplő szájába ad, helyzeteket e kifejezések révén — tudatosan — torzít, illetve eposzi sajátságokat világít át. Más kérdés, hogy *A kecskebőrt* (és más Vörösmarty-mesenovellákat) korántsem szabad kizárólag az eposzi modorosságokat kigúnyoló művek között tárgyalnunk. Az álomszerű és a valóságos között létező átmenet helyzetében játszódnak le ezek a kis történetek; aprólékos pontossággal, gondos szerzői kommentárokkal gazdagítva tudjuk meg ennek az átmenetnek részleteit. És mégis: az álomszerű éppen a mesei elemek révén élni kezd, autonóm területté válik, hasonlóan az elődhöz, a ki tudja, mennyire ismert német íróhoz, E. T. A Hoffmann novellisztikájához.

Tárgyunk szempontjából azonban mégis lényegesnek tetszik a kísérlet: az önidézet két mű szembeállításával gondolkodtat el bizonyos költői eszközök korszerűtlenné, üressé silányulásáról, egy módszer tartalmatlanná válásáról. Párhuzamosan azzal, hogy az ossziáni hangvétel is több, nem verses alkotásban lesz tárgya szerzői bírálatnak. Az Osszián-fordítások, Vörösmarty példája nyomán burjánzó verses és prózai

művek honosították meg ezt a búsongó, költői kérdésekkel túlzásfolt, elégikus tónust, amely mind az eposzokban, mind a prózai elbeszélésekben divatosá lett, kifejezhette a bárd-attitűdöt, a nemzeti dalnok értékű magatartást, ám érzelmesége hamar érzelgősségbe fűlt, a bárd-attitűd pózzá merevedett, gondolatszegénysége, körülírásban kimerülő mondat-szerkesztése kínálta magát – paródiára.

Itt, ezekben az esetekben elsősorban és döntően nyelvi jellegű a paródia.⁴ Kevésbé az „anyag”, a nyelvi köntös mögött megbúvó tendencia, a költői világszemlélet kapja meg a megérdemelt megrovást, hanem a modorossá fakuló nyelv, a funkciótlanná lett, de e funkciótlanságot sztereotípiával leplezni akaró frazeológia. Az elégedetlen pályatársnak szinte mást sem kell tennie, mint a magasztos hangvételt nem odaillő környezetben fölcsendíteni, egy középszerű vagy „alantas” történetkében alkalmazni. Nyelv és tárgy között így feszültség támad, téma és kifejezés kizárja és tagadja egymást: ám ez a fajta előadás éppen úgy automatizálódik, éppen úgy fölöslegesen burjánzik el a reformkor sajtójában, mint a kigúnyolt tárgy. Amennyire alkalmas az osszianizmus „nyelve”, homályos–borongós előadásmódja a parodizálásra, olyannyira alkalmas ez a fajta paródia is a paródiára. Annál is inkább, mert az irodalom „élvonalában” már nem lehetjük: Vörösmarty emelte át a Kazinczy- és Batsányi-fordítások hangvételét romantikus elbeszélő költeményeibe, és adott mélyebb értelmet, epigonjai már képtelenek voltak az akusztikailag is tökéletesen megoldott előadás hasonló intenzitású beillesztésére elbeszélő költeményeikbe. A függetlenedett (és funkciója vesztett) ossziáni stíl ott lebegett a

⁴ A reformkori Osszián-paródiákat regisztrálta: Dobóczy Pál: *Népies alakok az irodalomban a népies irány előtt*. Bp. 1912., Szinnyi Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*. Bp. 1925. I. 63–66. *A helység kalapácsa* közvetlen előzményeiről, és a Petőfi-mű néhány szóba jöhető „idézetéről”: Horváth János: *Petőfi*. Bp. 1926. 512–513. Vö. még: Csetri Lajos: Utószó. Kisfaludy Károly *Válogatott művei*. Bp. 1980. 573.

reformkor prózája és némileg lírája fölött is anélkül, hogy a jelentősebb költők életművében epizódnál többet jelentett volna. Vörösmarty viszonylag korán levetkezte, például *A kecskebőr* egyben elhatárolódást fejez ki az egykor célszerűnek bizonyuló előadástól és tematikától is. Kisfaludy Károly és követői nem is Vörösmarty nyomában járnak (tehát nem a *Zalán futását* péccézték ki maguknak), hanem a másod-, sőt sokadrangú alkotásokat.

Ez a nyelvi jellegű paródia vitathatatlanul modorosságokat tűz tollhegyre, nyelvi fordulatokat mindenekelőtt. Felvetődhet a kérdés: szatirikusan-e, ironikusan-e, vagy talán más eszközzel. Minthogy még Kisfaludy Károly esetében sem szólhatunk „remekművekről”, így még nehezebbé válik a kérdés. Számunkra nyilvánvaló, hogy a romantikus irónia Friedrich Schlegel körvonalazta, megjelenési formáját, a groteszket Vörösmarty Mihály közelítette meg a legjobban, nála adja a parodisztikus előadás a leginkább a költői attitűd bírálatát és egyben magát az attitűdöt, az elidegenítő-távolságtartó hangvételt és magát az effektust, a rejtelmes – meseit és annak valóságos-földközeli mását, ellentétek szövevényét. Torzképet ad Kisfaludy Károly is, de egyneműt, műtípushoz tapadót, valójában felületi jelenséget ér bírálata, nincsen meg benne az irónia többértelműsége. Talán irodalmi paródiának is nevezhetnők az efféle írásokat, amelyek csak irodalmi művek ellen irányulnak, vagy irodalmi divat ellen, de nem vállalják az alaposabb szembenézést az irodalmi divat mögött megbúvó iránnyal, magatartással, esetleg társadalmi méretű jelenséggel. Kisfaludy Károly még vígjátékaiban is átlátható, jelzésszerű, néhány vonással fölrajzolható típusban gondolkodott, a külföldieskedő, az ügyvédi frazeológiával élő, s ezek megfelelője a komornák, inasok körében, tehát a kigúnyolandó felsőbb és alsóbb körében, s ezt az írói módszert a magyar színjátszás helyzete igazolta: eljátszható, a várható nézői befogadásra építő lehetőségeket adott a differenciált jellembrázolásban még kevésbé jeleskedő magyar színészeknek. A jellemzés mindenekelőtt nyelvi jellegű;

simán gördülő, érzékeny mondatok feleselnek a német–francia avagy a latin frázisoktól hemzsegő mondatokkal, s ugyanezek eltorzulva az alsóbb rétegekben. A nemesi udvarházak lakóinak beszéde és e beszédnek torzított változata: mindössze ennyi Kisfaludy Károly színpadi vígjátéknyelve. A fokozatosan tisztuló szándék kiváltképpen ügyes megoldást talál *A pártütők*⁵ című vígjátékban, amelynek irodalmi „tere” remek alkalmat szolgáltat a nyelvi jellemzés az eddiginél funkcionálisabb és ennek következtében a szélső lehetőségeket is megpróbáló érvényesítésére. Egyfelől a magyar színjátékot pártoló nemes akarat jelenik meg, a magyar Shakespeare-t követelő igény (Hajnalfi: Minden nemzet megörökíti hőseit és az utóbbi világnak tetteiket előadja, csak mi maradnánk hátra? Hány nagy királyokkal, hány világhismerte vitézekkel bővelkedik történetünk, és nem volna ecsetünk azokat festeni?), másfelől Schiller *Ármány és szerelem* c. színműve cselekményét félreértő falusi világ, az öregbíró, a nótárius, a kántor, a törvénybíró és a kisbíró, a kíváncsi bíróné. A körülményes beszéd, az értelmetlenségbe fúló, önleleplező szólás a jellemzőjük; ekképp szól a kántor: „Instálom! én nem vagyok becsületes, hanem kántor!” S az öregbíró pedig mintha torzított shakespeare-i vagy schilleri jelenetet adna elő: „Ma estvére eljönnek czinkosai, mérget, puskát és más dörgő szerszámokat hoznak magokkal, holnap tüzelnek, holnapután meghalunk, aztán mind elúznak bennünket . . .”

Kisfaludy Károly a „csíziók” olvasóit állítja szembe a palérozottabb magyarságot képviselőkkel, és anélkül, hogy hangsúlyozná a társadalmi-szociális hovatarozást, a szólás milyensége egyben rétegnyelvi jellemzőként árulkodik a szerző elképzeléseiről. Ezek az elképzelések százados vígjá-

⁵ Kisfaludy Károly: *A pártütők* (1819.). Minden Munkái. S. a. r.: Bánóczi József. Bp. 1893. II. 295–353. Kisfaludy vígjátékairól, „majdnem-típusai”-ról összefoglaló jelleggel: Kerényi Ferenc: *A régi magyar színpadon*. 1790–1849. Bp. 179–182.

tékhagyományokkal harmonizálnak, és legfeljebb a legújabb, színpadképesnek bizonyult, sikerrel kecsegtető német kezdeményekkel (a leginkább Kotzebue kisvárosi környezetet ábrázoló, „krähwinkeli” világából vett elemekkel) dúsulnak föl. Arra azonban mindenképpen alkalmas a Kisfaludy-típusú vígjáték, hogy a szintén „importált” lovag-, vitézi-, végzetdrámákkal szemben másfajta színpadi beszédet, más típusú szerkesztést hozzon az irodalmi köztudatba, olykor a komolyabb hangvételű színművek elemeinek vígjátéki átfordítása révén. Aligha kerülhetjük meg a jövőben a kétféle dráma szembesítését: azt, hogy miféle konvencióktól akar elszakadni Kisfaludy Károly, mikor felhagy a szomorújátékkal, és szinte kizárólag a vígjáték, majd a népdalutánczat felé tájékozódik.

Annyi tény, hogy vígjátékaival is példát mutat, még Vörösmarty számára is, de még inkább a reformkor másod- és harmadvonalának. Hogy Petőfi sem tudta magát teljesen kivonni a reformkor kisebb szerzőinek, illetve Kisfaludy Károlynak „hatása” alól, arról úti levelei is tanúskodnak,⁶ ám nem utolsósorban ezt látszik tanúsítani az első évek költészete. Hogy ismerte a magyar krähwinkeli szemléletmódot, arról nemcsak *Kedves vendégek* című kedves verse tanúskodik, hanem színi pályája is, ahol testközelből érezhette, láthatta mind a szomorú-, mind a vígjátékok diadalait és bukásait. Ami azonban a legtöbbet jelentette számára, ami személyesen is igazi élménynek bizonyult, ami kikerülhetetlennek tetszhetett számára, s ami nemzet- és hazafelfogásban mérceként magasodott előtte: Vörösmarty Mihálynak, a nemzeti költőnek a példája. Talán azt kell az eddiginél jobban hangsúlyozni, hogy ekkorra, az 1840-es évek elejére a Bajza József és Toldy Ferenc irányította (és részben terrorizálta) irodalmi köztudat Vörösmartyt pózba merevítette, költészetének vi-

⁶ Petőfi Sándor VIII. úti levele Kerényi Frigyeshez 1847. jún. 25-éről. Petőfi Sándor *Összes Művei* V. S. a. r.: V. Nyilassy Vilma, Kiss József. Bp. 1956. 58. Vö. még tölem: *Petőfi és a magyar irodalmi múlt*. OSzK Évkönyv 1980. 453–469.

tathatatlanul lényeges vonásait állította a középpontba, de jó néhány, legalább olyan lényeges művet (például a *Csongor és Tündét*) figyelmen kívül hagyott. A nemzeti költő attitűdjéhez a nemzet ébresztőjének póza is hozzátartozott, és ezzel kapcsolatban a *Zalán futása* jó néhány fordulata, mint a költői magatartás meghatározója. Toldy már az 1830-as években azt állította, hogy, bár messze tűnt az eposzi kor, a *nemzeti eposz* (vagy annak világa) sosem lehet korszerűtlen.⁷ S amiképpen Toldy fokozatosan távolodott saját romantikájától egy kanonizálható és fokról fokra kanonizált költészet-elképzelés felé, olyképpen Bajza József vitáról vitára került szembe a más nézetet vallókkal, mind merevebben ragaszkodva egy romantikus elemekből összetevődő, ám kevésbé hajlékony irodalmi rendszerhez, költészeti elképzeléshez. Az útját kereső és önmaga hangját próbáló Petőfi egészen korán Bajza, Garay, Czuczor, Kisfaludy Károly (és talán az almanachlír) tónusaival kísérletezett, hol sokat ígérően, hol kevésbé sokat ígérően.⁸ Pestre kerülése, irodalmi-szerkesztői státusa, tehát az irodalmi élet közelébe kerülése döbentette rá: mennyire nem önmaga még, milyen mértékben illeszkedett bele az újságok lírai költőinek világába – s ez a világ mily kevésbé alkalmas viharzó lényre önkifejezésére. Az almanachlírát, de még Bajza József líráját szinte egyetlen mozdulattal félre lehetett tolni. Vörösmarty lírája – epikája azonban behatóbb tanulmányozást, erőteljesebb önvizsgálatot igényel. Garaynak, Czuczornak csak annyival adósa, amennyivel egy, az irodalomba belépő ifjú költő adósa az előtte járóknak. Vörösmarty mélytűzű lobogása iránymutató is, lidércfény is lehet; maga a világirodalom és a nemzeti irodalom egységének látomása. S emellett tökéletesen kifejezett egy álláspontot, egy történelemszemléletet, egy magatartástípust,

⁷ Toldy Ferenc szerint: „Nem tartom soha időn kívülinek egy nemzeti hősköltemény írását . . .” Figyelmező 1839. 397–398. hasáb.

⁸ Horváth János: i. m. közli az egyes Petőfi-versek tematikai és motívumrokonságát.

egy dikciót, mondatfűzést; nemzettudatba súlykolt szentenciákat, végérvényesen fogalmazott meg addig elszórtan felbukkanó, az antikvitásban is már leírt, ám a magyar irodalomban esetlegesen, töredékesen, kevésbé pregnánsan vagy antik ékektől terhelten jelentkező toposzokat, frázisokat, metaforákat. A *Zalán futásában* is, sőt elsőül ott.

Emlékezetes, hogy Petőfi mily nagyvonalú könnyedséggel ítélkezett azokról, akiknek költészete valamiképpen tartozott. Versben szakított a byroni spleennel, egy megjegyzés elég volt ahhoz, hogy kifejezze ellenszenvét Goethe iránt, *Palota és kunyhó* című ódája nemcsak egy motívum újszerű, lényegre csupasztított megfogalmazása, hanem Eötvös József érzelmes liberalizmusának megkérdőjelezése is. És ennek ellentéte: Kazinczy Ferenc áldozatának, Kölcsey Ferenc emberi nagyságának versben és útirajzban állít emléket; amiképpen Arany Jánost egyetlen versben emeli a legnagyobbak közé, nem utolsósorban azért, hogy Toldi írójának portréja valójában – Illyés Gyula remek megfigyelése szerint – önarckép.⁹

Mindettől különbözik viszonya Vörösmartyhoz.¹⁰ A személyes is, hiszen lekötelezettje, örökre adósa Vörösmarty-nak, aki életének majdnem megmentője. A költői is, hiszen a példa ösztönzi és nyomasztja, versenyzésre készíti és olykor leküzdhetetlenül tökéletes megoldásokkal ébreszti rá az új út szükséges keresésére. Vörösmartyval, a költővel kell szakítania tehát ahhoz, hogy Petőfi lehessen, s ne az, akinek akár még Bajza is szeretné látni. Vörösmarty költészetétől eltérő dikciót kell kialakítania, hogy az csak az ő hangja, téveszthetetlenül petőfis mondatfűzés legyen. De műfajilag

⁹ Illyés Gyula: *Petőfi Sándor*. Bp. 1971. 334.

¹⁰ Martinkó András: *Váltás a stafétában*. Vörösmarty és Petőfi. In: *Petőfi tüze*. Tanulmányok Petőfi Sándorról. Szerk.: Tamás Anna, Weber Antal. Bp. 1972. 37–72. A szerző szerint nem Vörösmarty ellen szól *A helység kalapácsa*. „Korváltást jelző stílusparódia ez – bár igaz, e határmegvonással (. . .) Vörösmarty is a sorompó túlsó oldalára kerül . . .” (55.)

is mást kell teremtenie, hiszen Vörösmarty jó néhány műnemben utolérhetetlen. Nemcsak végrehajtotta a romantikus áttörést, nemcsak megteremtette a magyar irodalom világirodalmi státusát, hanem mindjárt a tökéletességig emelte. Nemcsak új ösvényre lelt, hanem végére is ért az ösvénynek.

Ha az 1844-es év második felének Petőfijéről gondolkodunk, ezt az alkotáslélektani helyzetet sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Nem hiszem, hogy különösebb szüksége lett volna azokra az állítólagos buzdításokra, amelyek Vahot Imre részéről talán elhangzottak (általában kevés a valószínűsége Vahot intelmeinek a Petőfi-művek létrejöttékör), s azt sem hiszem, hogy a reformkorban oly divatos paródiák (nemcsak a novellaparódiák, hanem a magyar színtársulatok műsorát tarkító színműparódiák is) különösebb szerepet játszottak volna Petőfi költői világában. Mindössze annyit fogadhatunk el, hogy például *A helység kalapácsa* „szereplői”-t kétszen találta a korábbi művekben (Kisfaludy vígjátékában is kaloda vár a falu kovácsára), nem kellett sokat kitalálnia. Amazontermészetű Márta is megjelent a világot jelentő deszkákon: a cseh amazonháború német nyelvű elbeszélő költeményből, német nyelvű színművekből volt ismerős, de e színműveket parodizáló „Possé”-kból, bohózatokból is (éppen az 1840-es évek egyik német nyelvű sikerdarabjára gondolhatunk!).¹¹

És most vissza a paródiához, amelynek hangvételéről is szólnunk kell. El kell választanunk a groteszktól, az iróniától és ironikustól, egészen könnyen választható le az abszurdról. Ha elfogadjuk azt, hogy a groteszk „struktúra”,¹² amelynek lényeges elemei: a váratlanság, a számottevő számú asszociációs lehetőség, ennek következtében a nyitottság, akkor a

¹¹ Told, Franz Xaver—Titl, Anton Emil: *Wastl oder die böhmischen Amazonen* c. paródiáját 1841. VIII. 23. és 1845. IV. 25. között 22 ízben adták. Kádár Jolán: *A pesti és budai német színesztörténete 1812—1847*. Bp. 1923. 183.

¹² Pietzker, Carl: *Das Groteske*. In: *Das Groteske in der Dichtung* Hg.: Best, Otto F. Darmstadt 1980. 87.

paródia zártságát alapvető megkülönböztető vonásként jellemlhetjük meg. A zártság meghatározott kapcsolatviszonyokat jelent, és ismert vonatkoztatási rendszert. Ugyanis csak valaminek lehetséges paródiája, egy mintának, egy szerzői modornak, egy mű stilisztikai sajátosságainak, irányának – s így a paródia felhasználhat groteszk elemeket, passzusaiban megfigyelhetjük a torzítást, össze nem illő elemek szabad párosítását, átcsapást önmaguk ellentétébe, igazi célzatát, értelmét, jelentőségét azonban kizárólag a mintául vett mű vagy műtípus, költői magatartás és dikció egyidejű felidézésével kaphatja meg. Még akkor is, ha a paródia célzata rejtett (tehát nem úgy irodalmi paródia, mint Stephen Leacockéi, Karinthy Frigyeséi vagy Robert Neumannéi). Amit nem lehet eléggé ismételnünk, hogy nemcsak egyes művek, hanem műtípusok paródiájáról van szó. A Karel Krejčí által monografikusan feldolgozott heroikus komikus eposzok¹³ igazán csak a klasszikus értelemben vett eposzok ismeretében érik el a kellő hatást, mivelhogy az egyetemessé nemesült antikvitás hőseit, helyzeteit, írói módszereit (például a csatajelenetek leírását) szembesítik kisszerű szituációkkal, amelyek ráadásul még egyáltalában nem nélkülözik a helyi, kortársi időszerűséget, még ha célzások, névadások formájában is. A paródiának (pl. Leacockéinak) nem minden esetben van cím szerint megnevezhető mintája, de minden esetben eredeti jelentésének megfelelően értelmezhetjük, azaz ellenéneknek. A minta lehet egy poétikai elképzelés, egy esztétikai ideál is, amely megvalósulásában általában terjedelmesebb epikai, a leggyakrabban eposzi formát ölt. Ilyen módon műfaj történeti és – elméleti vonatkozások nélkül, a paródia műfaj történetét mellőzve, aligha juthatunk közelebb meghatározásához.

Mínthogy ezúttal csupán egy mű jellegének és célzatának

¹³ Krejčí, Karel: *Heroikomika v básnictví Slovanů*. Praha 1964. Vö. még: Fried István: *Kelet- és Közép-Európa között*. Bp. 1986. 150–152.

pontosabb átvilágítását kíséreljük meg, így meghatározás helyett jórészt *A helység kalapácsa* „ellenének”-természetét elemezzük, azt a szókinszbeli és előadási modorbéli vitát, amelyet a *Zalán futásával* és a romantikus szemlélettel folytatott. A paródia lényegéhez ugyanis a vita is hozzátartozik (a groteszknak nem, az sokkal átfogóbb jellegű az egyik értelmezés szerint, a másik szerint „csupán” írói magatartásváltozat).¹⁴ E vita során az író nemigen ironizál, sokkal erőteljesebb a hangvétele. Azokkal tartunk, akik a szatírához látják nagyon közel a paródiát.¹⁵ S még valami: a paródia sűrűn használt eszköze az idézet. A nem mindig egyenes, több ízben inkább feloldott idézet; gyakorta szövegformálást imitál a szerző, mondattípusokat tesz nevetségessé, stilisztikai megkülönböztetőket fordít ki eredeti valójukból.

A címként idézett mondatról könnyen hihetnők, hogy a *Zalán futásából* való. A már emlegetett elégikus nyitányban találkozunk a „késő unoka” szerkezettel. Ám a nemzeti ébresztést célzó frázis Fejenagy romantikus tirádájában hangzik föl: csupán a jelzős szerkezet a szó szerint vett idézet, viszont az egész mondat hitelesen imitál egy hangvételt, egy magatartás nyelvi kifejezését, egy tónust. Önmagában nem torzít, de az egész tiráda: torzítás, körülírások tekervényes útvesztőiben halad előre a „rodomontiáda”, az ellenfelet megfélemlíteni akaró szónoklat. Petőfi nem éri be ennyivel: a szót tett követi, „A széles tenyerű Fejenagy/Példát ada a késő unokáknak”. Ha a „rodomontiádából” kiszakítva még

¹⁴ A két német reprezentánsának W. Kaysert és Bahtyint tartják. A groteszkszfelfogás jó összeállítása: 12. sz. jegyzetben i. m. Vö. még: Szilárd, Lena: *Karnavalnoe szoznanyie, karnavalizacija*. Russian Literature 1985. 151–176. Bahtyint interpretálva fontos megállapításokat tesz: Meletyinszkij, Jeleazar: *A mítosz poétikája*. Bp. 1985. 186–187.

¹⁵ A szatíra egy nemeként tárgyalja: Preminger, Alex: *Encyclopaedia of Poetry and Poetics*. Princeton (New Jersey) 1965. 600–602.

maradt valami szépen csengő a mondatból, a szerzői elbeszélésben a csengés eltompul, az imitáció imitációjának hat. A valóságossá vált gondolat önmaga ellentétébe fordul, a fenséges alantasba, az egyetemes mindennapiba. Az ismétlés során csupán a felszólító módot váltja föl a kijelentő mód múlt ideje, a többes számot az egyes szám, a szereplőt a szerző: a tiráda egyenes beszéddé fordul át, a stílusparódiából az egész előadás paródiája lesz.

Hasonlóképpen csak egyes szavakban lelünk idézetre, ám a képek hasonlósága jelzi minta és paródiája viszonyát. Vörösmarty kozmikus látomásban eleveníti meg az éjszakát:

„Megjön az éj, szomorún feketednek az ormok, az élet
Elnyugszik, s a fél föld lesz nyoszolyája . . .”

Petőfi éppen ezt a kozmikus távlatosságot veszi célba, és tudatosan kicsinyít, jelentéktelenít:

Megjön az alkony
Utána az éj,
Elülnek a csirkék
És ludak és verebek . . .

Ez az apró részlet a humoros hatáskeltés módszere miatt is figyelmet érdemel. Vörösmarty romantikus látomása a fokozással, a halmozással, a szónoklattanból ismerős klimaxszal gazdag (nem idézett helyünkön, hiszen ez csak rövid részlet). Petőfi éppen ezt használja ki, itt és másutt: a klimaxot antiklimaxszal teszi nevetségessé. A nagyhangú előkészületre nem várt befejezés következik, az előzményt követő zárlat ellentétbe kerül a logikával, s egyben fenséges – kisszerű, nagyszabású – jelentéktelen feszül egymásnak. S ebből az összecsapásból fakad a humor, amelyet csak fokoz a minta ismerete.

Vörösmarty mondatszerkesztése, a sorokat arányosan felosztó, szegmentáló igyekezete is felkelti a parodizáló kedvű Petőfi érdeklődését:

„Merre Zalán, haj! merre sietsz, bús árva fejünket
Mely szörnyű inségre hagyod hites esküid ellen?”

Petőfinél emígy ez a fajta mondatszerkesztés:

„Merre, Bagarja uram,
Test épületének
Élő oszlopain,
Oh merre szalad kend
Gyors szaladással,
Mint kugli-golyóbis?

Ennél azonban összetettebb eszközök imitációjával is szolgál Petőfi. A Zalán futása elégikus vonásait erősíti a költői kitérés, a monológyszerű megszólalás, az „önmegszólítás”. A költő is jelen van ebben a világban, a maga által teremtett világban, amely vágykép, „heroica aetas”, végképp elmúlt, csak versben élő a régi dicsőség. Ezt érzékeltetendő lép be a költő az epikus költeménybe, ölel egybe jelent és múltat, hogy a visszahozhatatlant megjelenítse. Mindez Petőfi számára, aki új kor új tudatú fia, kigúnyolandó modor, üresség, mesterséges felcsigázottság. A korszakváltás talán ebben a két – alább következő – idézetben ragadható meg a leginkább. Ami Vörösmartynek múltba merengő áhítat, kesergés és hit, az Petőfinék legfőbb hitelt alig érdemlő „felhevülés”:

„Ah de
Melly bús útra jövék? komoly elme ne menj tova, hagyd el
A gyászunkra jelent nagy idő haladásait, és a
Régi dicsőségnek bátran térj vissza nyomára . . .”

„. . . de hová ragadál?
Oh felhevülésnek
Gyors talyigája!
Vissza tehát
A szemérmes Erzsók
Ötvenöt éves bájaihoz.”

Amire itt figyelniük kell, az a hangsúlyok, a mondatrend hasonló elosztása, az önmegszólítás relativizálása, a képi

beszéd analóg funkciója, majd a tárgyhoz való visszatérés megfelelése. Ismét csak azt mondhatjuk: költői dikciót utánoz Petőfi, és ezen a költői dikción keresztül költői magatartást. Ám éppen azért, mert csupán a dikciót, az előadásmódot parodizálja, még hozzá olyan mű stílusában érvényesülő tendenciáját, amelyet a költő gondolatilag is régen maga mögött hagyott, de amely a köztudatban fontos szerephez jutott, magát a költőt nem bántja ez a fajta utánzás.

Még egy példát említünk itt. Vörösmarty eposzában bőven omlik a vér, viszonylag kevés a variációs lehetőség, a költő nagyjában-egészében egyetlen alapképlet szerint írja le a párviadalokat, hol rövidebben, hol terjedelmesebben. Az önmagukban érzékletes képek azonban az ismétlés folytán egyhangúvá teszik az előadást, már a *Zalán futásában* sincs modorosság nélkül ez a fajta csatajelenet. Kettőt idézünk:

„Mellben üté Csornát, hogy azonnal vére kibuggyant
Torkából, s elalélt karjával kardja lehullott . . .”

„És mellesontja fölött Talabort dárdája vasával
Megszúrá, hogy torkából vér omla legottan . . .”

A honszerzés csatáit Petőfi szemérmes Erzsók kocsmájára lokalizálja. A heroikus komikus eposzok csúcspontján éppen úgy döntő csata található, mint az *Iliasban* vagy az *Aeneisben*. Míg az antik eposzokban bosszú és honvédelem, honszerzés a tétje a világokat rendítő, isteneket pártállásra készítő küzdelemnek, addig Tassoni Modena és Bologna vödörháborúját, Pope az óvatlan Belinda hajfürtje körül ki-robbant viszályt énekl meg, Boileau küzdői egy pulpitusért fordulnak egymás ellen. A roppant erőfeszítéseket igénylő küzdelembe az *Iliasban* és az *Aeneisben*, de a *Zalán futásában* is ég és föld beleremegnek, minden részt vesz a harcban is, vezér, félisten, olymposzi lakó, Hadúr és Ármány. Erre utal Pope, Boileau vagy a lengyel Krasicki, mikor mind a küzdő feleket, mind a harci eszközöket a kisszerű privatizálás, az önmagában értelmetlen perpatvar kellékei szintjére szállítják

le. A csatajelenet, a feltartóztathatatlanul kirobbanó háború éppen úgy a mű csúcspontjára kerül, éppen úgy odavezet a cselekmény, mint a műfaji piramis legtetetjén elhelyezkedő eposzokban, a párviadatok embert próbáló élet-halál tétje egyben a honalapításért, a sérelem megtorlásáért folytatott harc tétje.

Ehhez viszonyíthatjuk a komikus eposzok harci jeleneteit. Petőfi ebben az esetben is idéz, majd imitál, s így költői modort jelenít meg:

„S úgy megütötte
Öklének buzogányával
A fondor lelkületű egyházfinak orrát,
Hogy vére kibugyant.”

Eddigi páros idézeteinket a szókincsbeli megfelelés, a mondatszerkesztés hasonlósága hozta egymáshoz közel, ezáltal vélvén igazolni tételünket a minta és – egyszerűsítve – „utánzata” viszonyáról. Kevésbé derült fény arra, hogy a költői modor torzítása mögött határozott vélemény rejlik az eposzi sajátosságok korszerűtlenségéről, a ki tudja, mennyire tudatos szándékról: az eposzi korszak és műfaji tudat végleges múltba utasításáról. S egyben a más típusú epika megszületésének sürgetéséről. Petőfi ugyanis Vörösmarty eposzának szövegéhez tapadva, nemcsak a *Zalán futása* hatásos fordulatait, nem elsősorban a romantikus nyelvet (azt is!) teszi idézőjelbe, hanem mindenekelőtt az eposzét, az eposzban helyet kapó retorikát, e retorika trópusait és figuráit.

Ha Vörösmarty a közvetlen olvasóhoz kiszólással így énekel: „Óh hát halljátok, ti hazának gyermeki szómat. . .”

Petőfi Sándor ekképpen válaszol:

Ti, kik erős lélekkel birván
Meg nem szeppentek a harci morajtól,
Halljátok meg szavamat! . . .

Ha Vörösmarty tájleírása az eposzi retorika és mondatfűzés minden kellékével bír, akkor Petőfi sem akar – szűkebb

keretek között – adós maradni a részletezéssel Íme, ismét az idézet, előbb a *Zalán futásából*, majd *A helység kalapácsából*:

Bodrogköz szigetén hegy emelkedik a hideg éjnek
Tája felé, egyedül, erdővel övezve derékon,
Zölden alúl, pusztán s szirteknek hagyva fölülről.
Kis Ticze, a Tisza habjaiból lesietve aláfoly
Balja felől, jobbán Bodrog fut csendes özönnel;
Összekerülnek utóbb keskeny szegletre s zuhogva
Hagyják el gyönyörű táját a délre mosolygó
Szép hegynek, zengő ligetit s vízlepte apályát (. . .)
Itt a hegy végén látszik hajléka Hubának . . .

Petőfi ezúttal nem szavakat, fordulatokat, jellegzetes kifejezéseket utánoz, hanem szemléletet, leírási módot, közelítést és távolítást, perspektívaváltást és részletezést. A felséges, az érzékletes, a varázslatos ismét a köznapiságba, szinte a rútbacsúszik alá, hogy szembesítéskor a körülírással, a részletezéssel szemben kitéssék a szó szerint vett realitás. Ennek a földhöz tapadtan egyszerűnek, majdnem keresetten valósnak meglevenítése a *Kutyakaparó* felé mutat előre, és így lehetőségeiben az epikus retorika tagadása mellett másfajta költői nézőpont kialakítását sejteti. S hogy semmiféle kétség se merülhessen föl, Petőfi „regényes” táj festésére vállalkozik. E „regényes” jelzőben ott érezhető a rokon értelmű szavak megannyi jelentésárnyalata is, a romános, a romantos, illetve a romantikus. Ám mivel a leírás éppen nem regényes tájat fest, az indítás után csalódnunk kell várakozásunkban. A dikció ezúttal is méltatlan tárgyat emel a látszat magasába, és teremt látszatfeszültséget tárgy és előadásmód között. Ez a látszatfeszültség már avval feloldódik, hogy a megfelelő Vörösmarty-sorokra látjuk rá a Petőfi-sorokat, megint a mintára az utánzatot. Ezekután nézzük meg *A helység kalapácsa* második énekének bevezetőjét:

Regényes domb tetejében
A helység nyugati részén,
Honnan faluszerte látni sarat, port,

Már mint az idő járása vagyon; –
 Mint mondom: a helység
 Nyúgati részén,
 Környékezve csalántól
 S a növények több ily ritka nemétől,
 Áll a díszes kocsmá . . .

Még közelebb jut Petőfi a romantikus ábrázolás paródiájához egy másik részletben. A döntő párviadal – Vörösmarty értelmezésében és szemléletében – fenséges képekben, akusztikailag megelevenítve, érzékeltetheti a mulandóságot. Emberrel együtt omlik össze a természet is, az élethalálharcot sosem önmagában, olykor fiziológiai jelekkel kísérve, olykor a külső világ jelenségeivel együtt ábrázolja a költő. Minél kiválóbb vitéz küzdelmét látjuk, a kép annál nagyobb szabású, annál „elementárisabb” erejű:

A bátor Schedios bal részre ledőle lovastúl.
 Így földrengéskor megdőlnék az ezredes ormok,
 S messze lemennydörgő zuhanással völgybe lapúlnak.

A Petőfi ábrázolta kocsmái verekedés követni látszik az eposzi csatamenetet, még oly mozzanattal is, hogy párviadalra is sor kerül. A marakodás kísérő jelenségekként romantikus képet látunk, s itt a verekedés realitását egészíti ki a romantikus elbeszélő költeménybe illő kép ereje. Nem valóság és képzelet diszharmoniója teremt álkonfliktust, hanem a különböző műfaji formációkból származó képek egymást kizáró és nem erősítő volta. Hiszen a kocsmái verekedés lehetett (volna) tárgya elbeszélésnek, tárcaszerű írásnak, esetleg humorisztikus eszközökkel élő prózai epikának, a Petőfinél e kocsmái jelenetet aláfestő, hasonlatképpen felbukkanó kép történelmi regény vagy komorabb hangvételű verses epikus alkotásba illik. Ám ismét visszautalunk Vörösmartyra, a nála varázslatos nyelven megszólaló költői beszédre, a roppant méretekre, az emberit távlatba állító képzeletre. Ezt a képzeletet Petőfi már nem vallhatja a magáénak, az ő hasonlatainak, metaforáinak „tárgya” más körből való.

Nem bírta Harangláb
 Csepü Palkónak terhét,
 És összerogyott,
 De véle rogyott
 A helység kalapácsa is (. . .)
 Nagyszerű volt ez esés!
 Így hullnak alá a kövek
 A romladozó várak tetejéről
 A völgy mélységébe.

A romantika kedvelt képeitől fordul el Petőfi, hogy aztán maga újszerűen romantikus képeket alkosson. Ám a romantikus kozmogóniához már nincs köze, s az a mitológia is idegen tőle, amelyet Vörösmarty az eposzi követelmények miatt iktatott be a *Zalán futásába*; ez a mitológia részévé vált a költő kozmogóniai elképzeléseinek, a földi harcokkal párhuzamos földöntúli küzdelem kifejezőjének, a héroszok világa mellett az istenek világát elevenítette meg a költő. Ármányról olvassuk Vörösmartynál:

S mintha heves déltől szájít nyitna vad éjszakig a föld
 És azon örvényes torkokkal üvöltene, bögne,
 Úgy böggött, s az egész levegőt bögése betölté . . .

Petőfinél mindössze a falu „héroszai” vívják, csatájukat; s bár nincs hiány a felfohászkodásban („Lantom, kegyes égnek ajándoka . . .), sem a „jó szívű közönség” megszólításában, Vörösmarty és az eposzok istenségeit figyelmen kívül hagyja, legfeljebb többszörös áttétellel érezhetjük ki *A helység kalapácsából*, hogy ezúttal a kozmogóniai elképzelésre, a mitológiára reagál. Így a följebb leírt Vörösmarty-sorok „megfelelőiként” olvastuk az alábbi Petőfi-sorokat:

A helybeli lágyszívű kántor
 El kezdett bögni, a mint még
 Nem böggött soha (. . .)
 Bögése zavarnak
 Lett okozója . . .

Ugyancsak így olvastuk Petőfinek a költői előadást szintén megszakító, közönséget megszólító sorait, tehát ama helyzet konstruálására törekvését, amely szerző és közönség viszonyát, párbeszédét mintegy a művet strukturáló tényezőként tünteti föl. Ha „világirodalmi” előzményeket keresünk, akkor Sterne és Diderot regényírásában lelhetünk hasonló szándékot anélkül, hogy bármiféle közvetlen kapcsolatot tételeznénk föl. Sokkal inkább a *Zalán futásában* alkalmazott költői eljárásra reagál Petőfi. Az ossziáni magatartás bárd-attitűdöt, dalnoki-kobzosi pózt és szituációt is jelent: egyben lehetőséget a helyszín-változtatásra, a hirtelen váltásra, a tónuscserére. Vörösmartynál ekképpen:

Óh, kiket a hadi zaj, kiket a bús tárogató hang
S rettenetes kürtszó ébreszt, nagy lelkű vezérek,
Hagyjatok egy kissé távoznom harci mezőről (. . .)
Hadd kössek gyengéd koszorút a hű szerelemnek . . .

Petőfi a közönséggel sem viselkedik másképp, mint előd-költőtársával vagy szereplőivel. Olyan helyzetben látja, mint „hősi költeménye” más „kellékeit”, és egyben a látszólagos tónusváltás illúzióját is fölkelte:

Oh nagyon is jó szívű közönség, (. . .)
Ugy-e nem fogtok haragudni rám,
Hogy a helybeli lágyszivű kántornak
Szerelmevallásától
S a tánc kellő közepéből
Drága figyelmeteket
A templom tájékára csigázom . . .

Ha Vörösmarty a maga teremtette hősokeket értékeli föl az előadás pátoaszával, a jelzők dicsfényt árasztó módszerével, Petőfi a túldicsérést, tehát szintén a felértékelést választja módszerül (nagyon is jó szívű, drága stb.), ama fogást, amelyben a szó önmaga kicsinyítését, majdnem ellentétét jelenti, paradoxont, amely egyben a távolságtartásnak is eszköze, kis túlzással azt is írhatnók, hogy a romantikus iróniát hajtja túl meghatározott cél érdekében. Míg Vörösmarty a

maga költői helyzetét a nemzeti-ossziáni dalnok pozíciójával azonosítja, Petőfi még a maga költői helyzetét is az általa túldicsért közönséghez, illetve az eposzi jelzőkkel illetett nem eposzi szereplőkéhez méri. Az istenek őt „rémitő” módon szeretik, aki illendően „kurjantja” el a csatavészeket, a figyelmet nem ébreszti, hanem „csigázza”, borzas fejére kaszálja a borostyánt, a hír mécsként pislog sírján stb. Elfogadhatjuk is, nem is a frappáns, ám szűkkörű paródia-meghatározást: A paródia a parodizáltra saját formája fegyvereivel lő,¹⁶ avagy: olyan karikatúra, amelyben a karikatúra tárgyának eszközeivel él a karikírozó.¹⁷ Elfogadhatnók ezeket a szellemes aforizmákat, amennyiben *A helység kalapácsa* nem lenne több, mint a *Zalán futása* paródiája. Hogy az (is), azt talán a párhuzamos idézetek igazolják. Ám nemcsak (vagy nem elsősorban?) az. Mindenesetre valóban stílparódia, valóban „ellen-ének”, azaz ellen-eposz, valóban megsemmisítő ábrázolása egy bizonyos költői helyzetnek, módszernek, műfajnak, nyelvhasználatnak, ábrázolástípusnak. Más kérdés, hogy például a *Zalán futása* és általában Vörösmarty verses epikája – nem Vörösmarty tevékenységének eredményeképpen – a legjobb úton haladt az irodalomtörténeti kanonizálás felé az ítésvi klasszicizálás és normatív besorolás korszakot záró gesztusai segítségével, s egyben egy olyan frazeológia általánossá válását jelezte, amely nem pusztán az irodalomban, hanem például a publicisztikában, a szónoki beszédben is meghozta nem mindig egyértelműen pozitív eredményeit. A Vörösmarty meghonosította és népszerűsítette műltszemlélet (amelyet maga Vörösmarty haladt meg kisebb terjedelmű elbeszélő költeményeiben és részben drámaiban),¹⁸

¹⁶ Neumann, Robert: *Zur Ästhetik der Parodie*. In: *Die Parodien*. Wien—München—Basel 1962. 554. Ugyanő állapítja meg: Csak a megformált parodizálható.

¹⁷ Friedrich Torberg helyeslő véleményét idézi: Verweyen—Witting: i. m. 78, 128.

¹⁸ E kérdésekről részletesen másutt írtam: Az epika átváltozásai. In: *Ragyognak tettei*... Szerk.: Horváth Károly, Lukács Sándor,

továbbá a *Zalán futásában* oly gyakori és a klasszikus retorikára épülő szónoklat legközelebbi rokonságát a reformkori szónoki beszéd pátozában lelhetjük meg. Petőfi Sándor egybelátta a műltszemléletnek ezt a fajtáját, a megyegyűlések szónoki beszédeit és ama héroszokat, akik a *Zalán futásában*, egyik-másik Jósika-regényben és a korszak tudatában ideálként jelentek meg. Valószínűleg ezzel magyarázhatjuk, hogy *A helység kalapácsa* terjedelméhez képest nem szűkölködik a „napi” aktualitásokban, kiszólásokban. A győri „vitészség” éppen úgy előkerül, mint a „fontolva haladás” jelszava és magatartása, az „ólmos bot” és a várromantika. Irodalmi (Hamlet) és történelmi (tatárjárás) utalások mellett a divatba jönni kezdő alföldi tájképek, betyárvilág is helyet kapnak Petőfi művében, mindnek fonákját mutatva, irodalmi manírrosságát láttatva. Tompa József csoportosítja a nyelvi paródia céltábláit: a „kispolgári érzégség”, a „túlzó romantikus frazeológia”, „magasztos irodalmi reminiszcencia” stb., érzékeltetve *A helység kalapácsa* nyelvének gazdagságát és „csodálatos nyelvi ollaputré”-jét.¹⁹ Ehhez hozzátennénk a biblikus nyelv alkalmazását – komikus helyzetre, a gondolatritmusos stílus önmaga ellentétébe fordulását:

Csak hogy mikoron fölemelte,
Csordultig vala az, —
És a midőn letevé,
Üres vala az . . .

Ugyanerre másik példa:

S fölemelte a térdeplésből,
Hogy talpa sem érte a földet,

Szörényi László. Székesfehérvár 1975. 129–145., *A kelet-középeurópai romantika jellegzetességeiről*. Filológiai Közöny 1980. 153–168., *Késettség, újítás, periodizáció a kelet-középeurópai romantikákban*. OSzK Évkönyve 1981. Bp. 1983. 493–516.

¹⁹ Tompa József: *Az irodalmi nyelv*. In: *Nyelvünk a reformkorban*. Szerk.: Pais Dezső. Bp. 1955. 313–434. Az idézetek a 421–422. lapokon. Vö. még: Gáldi László: *Vers és nyelv*. In: Uo. 587–589.

Aztán meg letevé,
Hogy az orra is érte a földet.

Ez utóbbi két sor tökéletesnek mondható hexameter, amelyben még a cezúra is a helyén van!

Tompa a magasztos irodalmi reminiscenciák között Kisfaludy Károly-áthallást regisztrál (Az enyészet gyászlobogója/ Leng a szomorú csatatéren: lebegett a zordon enyészet; hősvértől pirosult gyásztér); a magunk részéről a továbbiakban egy nem közvetlen irodalmi mintához, hanem magatartáshoz kapcsolódó nyelvi mozzanatot emelünk ki. Már korábban említettük a reformkori retorikának különféle műfajokat (és nem csupán a szónoki beszédet, hanem például az ódát, olykor a balladát is) meghatározó eszközeinek általánossá válását. Mégis, a leginkább a megye- és országgyűlési beszédekben érhető tetten ennek a szónoklatnak megannyi sajátossága. Míg a *Zalán futásában* még teljes pompájában előlegezi Vörösmarty e műfaj roppant ívelésű jövőjét, addig például már az *Egerben* egészen korán figyelmeztet a kiüresedés, öncélúvá válás, funkcióvesztés lehetőségeire. Önkritikusan pedig a *Pályalombok* egyik – találó – epigrammája gúnyolódik a Salamon sokbeszédű szereplőin, akik „Tenni nem érnek rá a szavak árja miatt” . . . S ami Vörösmartynál irodalom és politika határmezsgyéjére került (hiszen az irodalmi utalás messzebb céloz, mint a szoros értelemben vett esztétikai tökéletlenség), az Petőfinél nyíltabban és egyenesebben emel egykorú eseményt a paródia szintjére. Műfajon keresztül irodalmi és politikai magatartást, vélekedést egyként tesz nevetségessé.

. . . mi közben
Vitéz Csepü Palkó,
A tiszteletes két pej csikájának
Jó kedvü abrakolója,
Így adta bizonyosságát
Ékesszólási tehetségének:
„Bort!”

Hagyjuk itt egyelőre abba az olvasást, s nézzük meg közelebbről ezt a jellemző részletet. Az első pillanatra feltűnik a jellemzés eposzi volta, a „díszítő és állandó” jelző, amely itt értelmezőként kap grammatikailag is kiemelt funkciót, a várakozás és az izgalom felkeltése tudatosan erőszakolt módszere, a gondolatmenet hamar csúcspontra juttatása, ellentét kifeszítése a foglalkozás és az intellektuális képesség (ékeszölási tehetség) között, illetve a központi műfajnak és megnyilatkozási formának e stilisztikailag alantasabb szintet képviselő figurával történő párosítása, majd az „antiklimax”, a felfokozott várakozás hirtelen, az eredeti intencióval szemben álló megtörése, amely azonban megfelel a személy leírásának.

Nyilvánvaló, hogy a jellemzés az ékeszölási tehetségre összpontosul; olyan tulajdonságra, amellyel a politikai és a publicisztikai életben szerepelni vágyóknak rendelkeznie kell. Aki a közéletben nevet akar szerezni, az először is „adja bizonyosságát” e tehetségének. Ezekután hangzik el a szónoklat, azaz egyetlen szó. Önmagában való ellentmondás: előrejelzés és megvalósulás ellentéte, hosszas előkészület és kurtábbnál is kurtább befejezés, visszafelé ható cáfolat. Ezekután folytassuk Petőfi művének olvasását:

Fölfogta azonnal
 A szemérmes Erzsók
 E szónoklat magas értelmét,
 S eszközlé annak teljesülését
 Nem fontolva haladván.

A költői eszközök hasonlóak az előző részletéhez: az állandó díszítő jelző, a tehetség és megnyilvánulása között létező ellentét, a cikornyás körülírás. Csakhogy itt a célzás nyíltabbá válik, kilépünk a kortársi politika mezejére, és éppen az ezúttal előkészítetlen, ám annál érzékletesebb csattanóval. Egyfelől folytatja a költő a megkezdett rejtett vitát a szónoklatra, a retorikára épített magatartástípussal, és e magatartástípust irodalmi műbe asszimiláló költői mód-

szerrel (Vö.: „A komoly Und kividámulván, így szóla viszontag”); „Erre felelt heven a mérges, deli termetü Csorna”) „Hős Ete cselet gondol, s szaporán így ejti beszédét” stb., másfelől igazolni látszik egy paródia-meghatározást, amely szerint olyan irodalmi műről van szó, amely egy másik alkotásból formai-stilisztikai elemeket, sok ízben a tárgyat is átveszi, a kölcsönzötteket azonban oly mértékben változtatja meg, hogy számottévő, komikusan ható diszkrepancia keletkezik az egyes strukturális szintek között.²⁰ Jelen esetben a normatív esztétikai és poétikai elképzelések stílusnemei, műfaji változatai és ezekhez csatlakozva a magatartásra jellemző mozzanatok adják a felfejthető rétegeket. A szereplők Palkóként és Erzsókként emlegetése áll szemben az ékesszólási tehetség, a szónoklat magas értelme más nembe tartozó megjelölésével, valamint a körülményesen megtekert díszítő jelzők az előadás eposzra emlékeztető sajátosságaival. A kocsma és a politikai élet (fontolva haladván) mint a cselekmény tere is más strukturális szinteket igényelne, annál is inkább, mert a szerzői előadás keresett cikornyái természetes és egyszerű cselekedeteket ölelnek körül és – látszólag – fednek el előlünk. Ez a látszólagosság, a semminek sem néven nevezése, hanem erőszakolt elleplezése újabb „diszkrepancia” forrása: ugyanis a költő – ismét csak látszólag – oly nyilvánvalóan törekszik az elleplezésre, hogy igyekezete még inkább világossá teszi: csupán a paródia kedvéért él eszközeivel. Az eredeti megváltoztatása – olvassuk tovább a paródia-meghatározást –, ti. azé az eredetié, amely csak fiktív lehet, teljes vagy részleges karikatúra, a másítás, a bővítés és a kihagyás révén történik, s a parodista meghatározott célját szolgálja, csupán a jókedvre derítést vagy a szatirikus kritikát.²¹

²⁰ E. Rotermund véleményét idézi: Verweyen—Witting: i. m. 87.

²¹ Uo. Vö. még: M. Fabius Quintilianus *Szónoklattana*. Bp. 1921. II. 217–221.

Petőfinél az utóbbiról van szó; nem pusztán stílparódiáról, hanem a stílussal összefüggésben mentalitásról is. Mindenekelőtt költői magatartásról, ám ezen túlmutatva a napi események és tendenciák rajzáról is.

Ám akár a retorikából vett kategóriákkal, akár a stilisztikai eszközök felhasználásának módszerével jellemezzük Petőfi Sándor parodizáló eljárását, ugyanoda jutunk: a romantikus epika magyar változatának elemeit teszi nevetség tárgyává; egy irodalmi folyamat végpontján avatkozik be; olyan, túlhaladott nézeteket, magatartást, művészi megformálást utasít el, amelyek a korszakban már legfeljebb ideáltípusként élnek, és amelyeknek más, hasonló funkciójú művekkel történő felváltása készülődik. Ahhoz, hogy a készülődésemből, a lehetőségből alkotás szülessék, szükségesnek mutatkozott a leszámolás. Csakhogy itt nem egy mű, egy – valószínűleg sokat dicsért és keveset olvasott – eposz jelenti a leküzdendő akadályt, hanem mindaz, ami ehhez (és az ehhez hasonló) epszokhoz hozzátapadt, és ez nem feltétlenül szoros értelemben vett irodalmi mozzanat, jelenség vagy viszonyrendszer. A műfaj történetileg elődként megnevezhető heroikus komikus eposzok sosem kizárólag műfajnak, modornak torzítással élő imitációi, hanem valami fontosat közölnek a kortárs olvasókkal a világban történekről és történeőről, az egykorú valóságról. Akár *Az elrabolt vödörben*, akár a *Fürtrablásban*, akár a lengyel komikus eposzban, a *Papháborúban* olyan apró, jelentéktelennek tetsző életmozzanatok, reáliák lehettek, amelyek erősen rejtve árulják el a szerző szembenállását a parodizált világ mintául vett szereplőivel. A heroikus komikus eposz így nem csupán a negatívítás műfaja. Valószínűleg igazat adhatunk Lotmannak abban, amit a paródiáról ír. Szerinte a paródia érdekes és ritka példája az olyan szerkezetnek, melyben az igazi újító erejű struktúra a szövegen kívüli található, és a strukturális sablonhoz való viszonya szövegen kívül kapcsolatként, csakis a szerzőnek a szövegkonstrukcióhoz való viszonyában jelent-

kezik.²² Jóllehet Lotman megjegyzése egyben vita az orosz formalisták nézeteivel, akik előszeretettel foglalkoztak szuperstrukturált „szövegekkel”, amelyek közé a paródia is tartozik (például Sterne regényírásával, a *Tristram Shandy*vel), megállapítása meggondolkodtat, még a Petőfi – Vörösmarty viszonyon töprengve is, különösen pedig a *Zalán futása* és *A helység kalapácsa* minta – utáncat vonatkozásait tekintve. Valamiképpen több figyelmet érdemelne az az egyszerű tény, hogy mind Petőfi, mind Arany János, az 1840-es esztendőkből a verses epikában a legtöbb újdonságot és igazi irodalmat hozó költő, előbb komikus eposzban tisztázta költői helyzetét, a hagyományokkal szemben elfoglalt pozícióját és egyben a jelenkori eseményekről kialakított – kialakítandó véleményét, majd új típusú, bár nem teljesen előzmények nélkül való elbeszélő költeményben (a *János vitéz*ben a *Tündérvölgy* példaadó, „úttörő” szerepét sem árt megemlítenünk). Ami azonban még ennél is lényegesebbnek tetszik: a Petőfi által „hősköltemény”-nek nevezett *A helység kalapácsa* végigjártassa mindazokat a költészeti lehetőségeket, tónusokat, amelyeken az 1840-es években meg lehetett szólalni. A középpontban az epika áll, méghozzá a *Zalán futásában* először és irodalmunk jövője szempontjából sikerrel kipróbált epikus szerkesztés és nyelv. Azért mondjuk sikeresnek Vörösmarty próbálkozását, mert a *Zalán futása* részben az időmértékes verselésben rejlő további lehetőségek kihasználására adott példát, részben epikus hősök ábrázolására, amelyben klasszikus reminiscenciák ütközhettek meg a „tündérezés” újfajta igényével, részben pedig nyelvileg hoztak újat. Ugyanakkor Vörösmarty maga haladt végig a *Zalán futásában* kijelölt úton, követőitől már csak a módszer, az eljárás „automatizálódásá”-ra telt. Petőfi jó érzékkel és sa-

²² Köves Erzsébet fordítása. In: Lotman, Ju. M.: *Szöveg – modell – típus*. Vál. és az utószót írta: Hoppál Mihály. Bp. 1973. 220. Az orosz eredeti leelőhelye: Sztruktura hudozsesztvennogo tekszta. Brown University Slavic Reprints IX, 1971. 355.

ját szempontjából teljesen érthetően az utánczókat egy rövid, tizenkét soros versben intézte el, s már itt bejelentette programját: „Haladni, merre más még nem haladt”, a *Zalán futásával* azonban alaposabban, értékének megfelelően kellett foglalkoznia.

Hibát követnénk azonban el (s ezt nem lehet elégszer hangsúlyoznunk), ha *A helység kalapácsát* csupán a *Zalán futása* paródiájának fognánk föl. Nem teszi ezt számunkra lehetővé a paródia fogalmának kitágulása és más részről: összeszűkülése. A kifejezetten irodalmi paródia nem több, mint egy kortárs vagy előd költő és író szövegsajátosságainak utánczása, a legjellegzetesebb művészi eljárások túlhajtása, torzítása, modorosságként való feltüntetése, a nyelvi eszközök önmaguk ellentétébe fordítása. *A helység kalapácsának* igen sok soráról, bekezdéséről véltük bizonyítani, hogy a följebb jelzett módon bánik a *Zalán futása* megfelelő részleteivel. Ugyanakkor megőrzött valamit (legalábbis felépítésének némely vonásában) a heroikus komikus eposzokból, módszerében (kisszerű csata, jelentéktelen konfliktus, nem eposzi figurák eposzi szerepben stb.) évezredes hagyományokra utal vissza.

Amit Lotman állít általában a paródiáról, megszorításokkal Petőfinek erre a művére is érvényesnek tekinthető. Mindenekelőtt a szerzőnek a szöveggel szemben elfoglalt magatartását tekinthetjük ebből a szempontból át. Petőfi „viszonya” a *Zalán futásához* mint példaképhez, mint mintához mindenképpen elutasító, és ez a kiszemelt verssorok átköltésével igazolható. Véleménye így nem önálló költői világ építésében fedezhető föl, hanem abban, amit és ahogyan bírál. Ez a bírálat nyelvi jellegű, ám a nyelvhasználat torzítása mögött alapvető „világnézeti”, „világzemléleti” vonatkozások rejlenek. Így következtetésünket ebből a látószövegben egyértelmű negativitásból kell levonnunk, jóllehet ez a negativitás a költő közvetlenül a szövegben nem lelhető állásfoglalását is tartalmazza: az eposzi világ elvetésével egy más típusú epikus – költői – világ gondolatát.

A mű paródia jellegénél fogva egyszerre ad mulatságos falusi történetet és e falusi történetnek további jelentőséget: egy előd mű, műfaj, tónus, nyelvhasználat, művészi eljárás „ad absurdum” vitt újraköltését. S ez az újraköltés, a vállalkozás az, amely a látszólagosan egyértelmű negativitást más irányba hajlítja; amely sejtetve, rejtve kifejezi a költő szándékait. A leszámolás, a lezárás valóban végső gesztus, a műtípus, a műfaj, a nyelvhasználat stb. utolsó megjelenése; az adott költői helyzet lehetetlenségének, képtelenségének (és nem egyszerűen korszerűtlenségének) dokumentálása.

A *helység kalapácsa* értelmezésében bizonyára a *János vitéz* ismerete is szerepet játszik. Tehát a költői életműben elfoglalt hely is bizonyító anyagként hat elemzésünkre. Csakhogy, amikor az 1840-es esztendőik irodalmi életének egy mozzanatát rekonstruáljuk, nevezetesen *A helység kalapácsa* megírásának körülményeit, akkor el kell tekintenünk a később született alkotásoktól, bár elképzelhető, hogy a *János vitéz* megírásának vagy egy *János vitéz*-típusú verses mese formába öntésének gondolata felmerülhetett a költőben. Amit feltétlenül le kell írunk: a konvencióktól, a meggyökeresedni látszó hazai irodalmi értékszerkezetektől, az irodalmi élet hierarchiájától való eltérés, a költői példaktól való különbözőzés igénye egy időben mindennél erősebben munkált Petőfiben. Úgy érezte: eljött az ideje a téveszthetetlenül egyéni és egyedi költői helyzet és eljárások megteremtésére. S ennek érdekében kell elsöpörni az útból min azt, aki (ami) akadályozhatja teremtő képzeletét.

Amikor a *Zalán futása* ellen fordult, akkor nem Vörösmarty ellen fordult. A kanonizálás, a mérce ellen csupán. Saját lehetőségei érdekében. Nem követett el Petőfi irodalmi „apagyilkosságot” (bár azt sem róhatnánk föl, természetes gesztusa ez szinte minden újabb költői nemzedéknek), nem Vörösmartyval volt vitája, nem ellene írta *A régi jó Gvadányit* és *Az utánzókhöz* című verseket sem. Mégis, amikor helyzetét akarta tisztázni, ezt csak Vörösmartyval szemben tehette meg. Senki más a magyar irodalomban akkor, abban

a pillanatban nem volt méltó arra, hogy akár közvetlen idézetek formájában, akár frázisok és mondatszerkesztés imitálása révén helyet kapjon egy Petőfi-műben, hacsak a rokon lelkű színészt, Egressy Gábort nem számítjuk ide. Így a *Zalán futása* egyes elemeinek, hangvételének és műfajának paródiája a helyzettisztázás kegyetlensége mellett egyben a tiszteletnek kifejezéseként is fölfogható. Ez az „epizód” nem is zavarta meg a harmonikusan kezdődő Vörösmarty–Petőfi-viszonyt.²³

²³ Dolgozatomban nem foglalkoztam azzal, melyek a paródia, a travesztia, a pastiche stb. közös és eltérő vonásai. Ugyancsak nem tértem ki olyan részletekre, amelyekkel Julow Viktor és Kiss József, egymástól alaposan eltérő módon, foglalkozott. Julow Viktor: *A helység kalapácsa XVIII. századi előzményei* (Fejezet a magyar irodalom aszinkron fejlődésének történetéből). *Studia Litteraria* 1975. 37–53., Kiss József: *A helység kalapácsa*. MTA I. OK 1979. 371–410.

A NEMZET SORSA, SORSTÁRSAINK NEMZETE

(A NEMZETI–NEMZETISÉGI KÉRDÉS A „TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY” CÍMŰ FOLYÓIRATBAN 1817–1828 KÖZÖTT)

A reformkor leghosszabb életű tudományos folyóiratának, a Tudományos Gyűjteménynek a története, megalakulásának körülményei elsősorban Fenyő István kutatómunkájának köszönhetően, a korábbi kutatások eredményeit is felhasználva, tisztázottak.¹ Most már a mai érdeklődő olvasó is könnyedén hozzáférhet a folyóirat legérdekesebb írásaihoz, a *Magyar Hirmondó* sorozatban Juhász István állított össze reprezentatív válogatást a cikkekből.²

A Tudományos Gyűjteményben a vizsgált időszakban számos cikkel találkozunk, mely a magyar nyelvvel foglalkozik. Ezeknek egy csoportja nem tesz többet, mint felszólít a nemzeti nyelv becsülésére. (Kiss János: *A nemzeti nyelv betsülésének némely példái*. 1817. II. köt. 56. old.; B(oldogréti) V(ig) L(ászló)(Horváth István) *Kell-e már a reformátusok felsőbb iskoláiban némely tudományokat anyai magyar nyelven tanítani?* 1817. V. köt. 94. old.; Kis János: *Hogyan kell magyar olvasó publicumot nevelni?* 1818. VIII. köt. 85. old.; Sztrakay Antal: *A nemzeti nyelv előmozdításáról*. 1821. II. köt. 69–73. old.)

A fenti és a hozzá hasonló cikkek még elszigetelten vizsgálják a nyelvi kérdést, nem lépnek túl a felvilágosodás eszme-

¹ Fenyő István: *A Tudományos Gyűjtemény indulása (1817–1818)*. Magyar Könyvszemle, 1976/3. 211–225. o., Fenyő István: *Az irodalom republikájáért*. Akadémiai Kiadó, 1976., *A magyar sajtó története 1705–1848*. Akadémiai Kiadó, 1979. 280–284. o.

² *Tudományos Gyűjtemény*. Magvető Könyvkiadó, 1985.

körén, melyben egy általános felvilágosítási programon belül kapott a nyelvi fejlettség tekintetében is elmaradottabb Közép-Kelet-Európában alapvető szerepet az anyanyelv fejlesztése. Ennek jegyében közölték Bessenyei György 1778-ban írott *Magyarság* című röpiratát (1826. I. köt. 3–10. old.), valamint Czázár András, Gömör megye táblabírájának 1806. július 1-vel datált levelét. (1825. XII. köt. 115–124. old.). A nyelvtudományi cikkekkel nem foglalkozom a dolgozatban. Tény, hogy az ortológus-neológus vitából a Tudományos Gyűjtemény is kivette a részét, általában a türelemre intő, fékező, ortológus álláspontot képviselte. A nyelvi kérdést tárgyaló írások többsége már túlmutat a felvilágosodás nyelvművelő és kiművelő, azaz az irodalmi nyelvet létrehozó koncepcióján, és egy nagyobb összefüggésbe belehelyezve vizsgálja a témát. A nyelvet mint az etnikum elsődleges megnyilvánulását, a nemzetdefiníciók alapelemét tekinti. Az első, már ebbe az irányba mutató írás, 1817-ből való (XII. köt. 3. old.), *Hazaifüi elmélkedés* a címe. Szerző megjelölés helyett ezt találjuk: Egy kéziratból kiadá Vitkovics Mihály. Számunkra a cikk befejező gondolatai az érdekesek: „Ha különös nyelved öltözzettel⁸ nem lesz: alább esel a zsidó-

⁸ Kazinczy, aki egyébként Vitkovicsot meglehetősen kedvelte, megvetette az effajta külsőségekben megmutatkozó magyarkodást. Ezt írja: „A Tudom. Gyűjt. tendenciája a *nemzeti*. Szent és tiszteletes. Az a kérdés mi a *nemzeti*? Te azt tartod, hogy a te bajuszod és három csombókod *nemzeti*: én azt, hogy az én beretvált bajuszom is az; s azt kiáltom, hogy a három csombók még a parókákon is megvala, a bajuszt I. Leopold és XIV. Lajos is horda szakáll nélkül; pedig ők magyarok nem voltak. 1802. gróf Berényi György hönigérő nadrágot hozza Párizsból s mentéjét egy arasznyira csinálta. Akkor az idegen és anti-nemzeti volt. 1804-ben már consiliáriusok is olyan nadrágot s olyan mentét hordtak, s íme az már ma *nemzeti*. Mit mondana prof. Czinke Ferenc úr, ezen gyönyörű pentameter koholója:

Ó Jézus Krisztus, légy te, te, példa örök,

ha azt kérdeném, ha jól tette-e Vojk, alias Szent István, hogy elhagyá a maga Ázsiából hozott vallását, a nemzetit, és itt megkeresz-

nál,⁴ ki különös magát az időnek, és ellene megveszett sorsának truccára is, világ végéig fenntartani. Nemzet! Életedre, halálodra mutatok!” Itt tehát a *nemzeti nyelv* hiánya a „nemzet” létét fenyegeti. (Elképzelhető, hogy az idézet utolsó, retorikus fordulata már a herderi jóslat alapján született meg, amelyet ekkor már jól ismernek nálunk, ez több, később elemzendő cikkből is kiviláglik.) A „különös öltözet” említése etnocentrikus mentalitás nyomára vall, amely gyakran pusztán külsődleges jegyekben keresi a nemzet lényegi összetevőit. A cikk további részében felmerül Vitkovicsnál az a gondolat is, hogy jogunk van a büszkeségre, mert egy olyan nemzetből származunk (utalás Attilára), amely uralma alá hajtotta a fél világot. Megkezdődik tehát a történeti jog felemlegetése. A harmadik jellemző vonás tehát a *dicsőséges történelmi múlt* hangoztatása.

Részletesebben és több oldalról közelíti meg a kérdést Thaisz András⁵ cikke (1819-től már ő az új főszerkesztő): *Közönséges észrevételek a nemzeti karakternek megítélésére, különösen pedig a magyar nemzetről hozott némely ítéletekre* (1819. IX. köt. 32. old). Ebben a cikkben Thaisz egy kidolgozott nemzetdefiniációt ad. 1. Szorosabb értelemben a *nemzet* azokból áll, akik az uralkodásba és igazgatásba beletartoznak. A többi ember csak a *nép*, (Kiemelések tőlem — R. R.), azaz az igazgatásban részt nem vevő tehetősök, nemesek, városbéliek, parasztok. 2. A nyelvismeret foka is fényt vet

telkedék? Azt-e, hogy nem kellett volna elhagyni a nemzeti vallást? — A kínai porcellán fabrikáns örökké nyomorult festést té[te]tett findzsáin, hogy nacionális festése legyen; s a Sándor császár papjai meg nem engedik, hogy Szent Mikola úgy festessék, ahogy egy szép-arcú püspököt a Raphaelek és Correggiok festettek volna; így igenis, nemzeti festések van, de kár, hogy rüt”. — Kazinczy levele Horváth Ádámnak 1817. március 19.

⁴ Vitkovics antiszemita képére, és általában az antiszemitizmus kérdésére nem térek ki a dolgozatban, mert a T. Gy. kevés anyagot nyújt ehhez. 1817-ből van valószínűleg Thaisznak egy recenziója, amely konklúziójában elítéli az antiszemitizmust. (XII. köt. 105. o.)

⁵ Teleki József ügyvédje volt, ő hozta a laphoz.

a nemzet karakterére. 3. A nemzet tudományos színvonala. 4. Nemzeti sajtóságok, szokások. 5. Geográfiai helyzet. 6. Alkotmány. 7. Nemzet történelme. Különbséget tesz két olyan fontos kategória között, mint a nemzet és a nép. A különbségtétel folyamán lényegében vertikálisan is megfogalmazza a nemzet kritériumait.⁶

A „nemzet” egyenlő a nemességgel, állapítja meg a nép kiszorítottságát a nemzeti keretből. A társadalmi struktúra pontos megfigyelésére és kritikai látásra utal, hogy tovább finomítja megállapítását: a nemeseknek is csak az a része alkotja a nemzetet, amelyik részt vesz az uralkodásban és az igazgatásban. Egy nemzet tagjának lenni Thaisznál = részt venni a politikai életben. Ez a közéleti mozzanat már egy polgári típusú magatartásmód jellemzője. A kétféle gondolati modellből, amelyek a nemzetet határozzák meg, tehát a francia és a német típusú meghatározás közül, Thaiszé a franciához közelít.⁷ (Bizonyos, hogy felfogását determinálta az a tény is, hogy nem nyelvész, nem történész, hanem ügyvéd volt.) A nyelv, a kultúra, a nemzeti sajtóságok és szokások a sorrendben megelőzik a nemzeti történelmet, mint nemzetalakító faktort. (Feltételezhetjük, hogy a kritériumok felsorolása fontossági sorrendet is jelent.) A nemzeti törté-

⁶ Szűcs Jenő a sztálini nemzetkoncepció bírálata során a következő nemzetfelfogást fejt ki: a nemzetet nem foghatjuk fel horizontális képletként (azaz a nemzeti csoport gazdasági, politikai, kulturális, érzelmi és pszichikai integrációjaként, amely a politikai térképen ábrázolható), hanem felfogásunkat ki kell tágitani egy vertikális képletre is, amely azt fejezi ki, hogy a népet mennyire avatják a nemzet szerves és egyenrangú részévé. Lásd Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Gondolat Könyvkiadó, 1974. A nemzet historikuma és a történet-szemlélet nemzeti látószöge.* 38. o. és 59. o.

⁷ A francia modell szerint a nemzet a népnek a volonté generale-ból következő politikai társulása, a német (Herder, Fichte) modell szerint a Volksgeistben gyökerező ősi történeti organizmus. Az első az államnemzetekről mintázódott; a második a kultúrnemzetekről. Lásd „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempon-tok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. In: *Nemzet és történelem.* 196. o.

nelem alakulásával kapcsolatban megjegyzi, hogy ez lényegében az uralkodótól függ, annak tevékenysége határozza meg elsősorban a nemzet sorsát. Az uralkodó tevékenységének eltúlzása a felvilágosodás kori történetiszemlélet jó király–rossz király dilemmájának beszüremlésére vall. Lehet azonban az is, hogy itt még kísért Napóleon emléke, vagy már a romantika egyéniségkultusza ébrednek. Thaisz külön szerepet tulajdonít az alkotmánynak, ezzel a felfogásával nem áll egyedül. Miért lényeges ez? A polgári nemzetté válásnak nem elengedhetetlen feltétele, sőt valójában inkább produktuma az alkotmány. Az a tény azonban, hogy hivatkoznak rá, mint az önálló nemzet egyik kritériumára (azt persze nem határozzák meg, hogy miféle legyen ez az alkotmány!) – azt jelzi, hogy a nemesi-rendi alkotmány érinthetlenségének mítosza foszladozik.

A tisztázatlan kategóriák megvilágítására (nemzet, nép, állam), legalábbis ezzel a céllal íródott. S. [talán Schedius Lajos]⁸ *A nemzetiségről*⁹ című cikke. (1817. I. köt. 57. old.) Szándékosan vizsgálom Thaisz cikke után (noha előbb jelent meg), mert egyrészt szembeállítható az ő koncepciójával, másrészt vitatkozik vele Gömbös Antal utóbb elemzendő tanulmánya. Schedius szintén a nemzet és a nép fogalmát állítja szembe. Szerinte az embereknek az az egyesülése válik nemzetté, amely döntéseit önmaga hozza. A nép ezzel szemben olyan egyesülés, amelynek tagjai nem belső erejükből, hanem más, idegen külső hatalom által kerültek össze, és a döntések is külső hatásra születnek meg.

A nemzet a szervezett, az orgános, a nép a szervezetlen, orgántalan test. Thaisz nem állította szembe a nemzet és a nép fogalmát. Schediusnál a belső hatalom mint nemzet-szervező erő magában rejtja a *függetlenség* kritériumát. Igaza van azonban Gömbösnek abban, hogy Schedius nemzetmeghatározásában van valami merevség. Schedius változatla-

⁸ Lásd a *Magyar sajtó története* I. kötet. 286. o.

⁹ Schedius, mint ahogyan később Gömbös, nem a mai értelemben használja a nemzetiség szót, hanem a nemzet szinonimájaként.

noknak tartja az elemzett kategóriákat. Gömbös Antal¹⁰ 1819-ben jelenteti meg cikkét szintén *A nemzetiségről* címen (XII. köt. 43. old. – az 1817-es T. Gy. I. köt. 57. oldalán közölt gondolatokra szolgáló észrevételek), Schedius változatlan kategóriával szemben (amelyek a változatlanság momentumában közelítenek a herderi felfogáshoz, az ősi vagy legalábbis nagyon régi orgános testről, ez Fichténél is megvan) Gömbös úgy tartja, hogy a nemzet kategóriája változik:

„amennyire minden a természetben változik, és változásával mindent változtat; úgy szinte a normális világban is a változandóság alá lévén vettve (nihil sub sole stabile) változik az üdőknek lelke is (der Geist der Zeit), és mindennek a szerént szükséges módosulni: melynek oly hathatós és ellenállhatatlan az ereje, hogy ami, vagy amely polgári társaság annak lelkével egybe nem foly, vagy elragadja, vagy örvénybe temeti.”

Ezek után a költői sorok után, amelyekben a fejlődés, a változás mellett foglal állást, valószínűleg a francia felvilágosodás, talán Montesquieu hatására, esetleg Herder-élmények alapján (és ez nem mond ellent a korábbiaknak, az ellentmondás magában Herderben van!), a természeti világ törvényeit alkalmazva a „normális” világra, azaz a társadalom jelenségeire, megfogalmazza, hogy mit tart a nemzet igazi forrásának:

„Ítéletem szerint, igazi nemzetekké formáltathatnak akármely polgári társaságok, azaz: azoknak tagjaiba egy *nemzeti lelket*, egy akaratot, egy szívet, egy ösztönt, egy közös boldogságra, az *idegenektől függetlenségre*, és *nemzeti szabadságra* való vágyódást önthetnek (melyek teszik öszveségesen a *hazaszeretetet* kölcsönözhetik, s ezzel a nemzeteknek valódi nemzetiségeket, vagyis – a nemzeti lelket).”

(Kiemelések tőlem – R. R. Tisztázzuk, milyen értelemben használt bizonyos kategóriákat Gömbös. A nemzetiséget az általa megszabott feltételeket teljesítő „nemzet”-re vonatkoztatja, amelyet azonban egyenlővé tesz a „nemzeti lélek-

¹⁰ Lásd a *Magyar sajtó története*. I. köt. 297. o.

kel”, amely ugyanakkor mint előfeltétel is szerepel nála. A fogalmi zavart az okozhatja Gömbösnél, hogy bekapcsolja a „hazaszeretet” kategóriát is, sőt ezt teszi meg átfogó kategóriának, noha a hazaszeretet nem válhat a nemzetfogalom meghatározó faktorává, mert lényegét tekintve következmény típusú jelenség. Végigtekintve a hazaszeretet konstanseit, a nemzeti függetlenséget leszámítva, kizárólag kevésbé megfogható szubjektív tényezőket említ (nemzeti lélek, akarat, ösztön, stb.). Ezek mögött Herder Volksgeistjének mozgatórugóját sejtethjük.¹¹ Cikkének további részében Gömbös kitér az uralkodó és a nemzet kapcsolatára, amellyel burkolt formában alkotmánnyal kapcsolatos kérdéseket is érint. Az uralkodó legjellemzőbb tulajdonsága a hazához és alattvalóihoz fűződő szeretete kell hogy legyen. A törvényekben arányosan foglaljanak helyet az általános és az egyéni boldogságot biztosító rendszabályok. A törvényeknek biztosítaniuk kell a nemzeti nyelv és a kultúra fejlesztését, a szabadságot és a megélhetést, valamint a polgári érdekek jutalmazását. A szabadság és a megélhetés biztosításának törvénybe foglalása már polgári alkotmányba illő gondolat, de nézzük tovább.

„Az embernek természeti és elválaszthatatlan ösztöne: hogy földi életén könnyíteni kívánjon: személyének és vagyonának bátorságot szerezzen: amennyire a közboldogságnak céljai megengedik, szabadságával éljen; felesleges adózással ne terheltesse; s fáradságának és érdemeinek jutalmát learassa.”

Ezek a gondolatok megegyeznek a XVIII. századi francia racionalistáknak az ésszerűen berendezett államról szóló nézeteivel. (Fichte is ír erről.) Az embernek természetes jogai közé tartozik a tulajdon, a törvények megváltoztathatók, ha az állampolgárok érdekei úgy kívánják, az uralkodónak figyelembe kell vennie alattvalói szükségleteit, ugyanakkor

¹¹ A nemzeti lélek, a lelki alkat stb. tipikusan a 19. századi nemzetmodellnek a sajátja. A sztálini nemzetkonceptiót már régóta vitatja a szakirodalom, épp a nehezen meghatározható lelki alkat miatt.

aznóban az állampolgároknak is cselekedniük kell a közjó érdekében stb. Azaz Gömbös itt talán Holbach nyomán az alkotmányos monarchia jellemzőit sorolja fel. Írását a következőképpen zárja: „Amennyiben a fentieket a nemzet megadja polgárainak, azoknak nincs okuk, hogy zúgolódjanak.”

Ahol a valóságban nincsenek meg ezek a feltételek, ott nemzetről nem beszélhetünk, az „nem nemzet”. A fentiek alapján biztosan állíthatjuk, hogy Gömbös Antal Vas vármegyei táblabíró 1819-ben Magyarországot csak „nem nemzet”-nek tarthatta. A szerző fogalmi rendszere (ha ilyen komoly megfogalmazással illethetjük elképzeléseit, meghatározásait!) eklektikus, írásának műfaja nem egységes. Az első részben elméleti síkon keresi egy kategória meghatározásának lehetőségeit, a második részben pedig nyilvánvalóan elgondolkozván kora politikai életének elfojtottságán, „konkrét” megoldási lehetőséget rajzol fel egy esetleges ideális kormányzati forma ismertetésével, végül pedig megkísérli újra egy pontba összefuttatni a kétféle témát és műfajt.

Találunk az előzőeknél sokkal demokratikusabb nemzet-konceptiót is, olyat, amely a népet is beemeli a nemzetbe, és ezzel előre mutat a reformkor édekegyesítő politikája irányába. Kánya Pál, a pesti evangélikus gimnázium fiatal tanára írja:

„A nemzethez pedig nem csak a népnek vezetőit s atyáit (lásd Thaisznál!) — a nemeseket —, hanem a pórnépet is számlálom, meiynek oktatása eddig olyan hiányos volt; a népen pedig azt a népet értem, amelynek boldogítására még eddig kevés történt a mi hazánkban; az együgyű tudatlan köznépet — amelyé — idvezítőnk szent szava szerint — a mennyek országa; azt a népet értem, amelynek némely tagjai felől egy német író azt állítja, hogy többet mutat az ökörnek fiziognómiája, mintsem a pásztoré.” (*A magyar nyelv miveltetése módjáról*. 1824. III. köt. 89—96. o.)

A nemzeti nyelv mint kritérium több vagy kevesebb tudatossággal ott szerepel szinte mindegyik definícióban vagy meghatározási kísérletben. A nyelvnek és kultúrának deter-

mináló szerepe a nemzetté válásban a kelet-európai fejlődési folyamat sajátossága, erre a jelenségre számos kiváló történettudományi munka rámutatott már. A nemzeti nyelv megőrzését, fejlesztése centrális helyzetbe kerülését ösztönözte a XVIII. század végén és a XIX. század elején a magyar szellemi életben erőteljesen jelentkező herderi eszmék hatása.

Herder talán legjelentősebb műve az *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* a század végén a *Pressburger Zeitung* 1795. szeptember 4-én kiadott számának könyvjegyzéke szerint a legkedveltebb könyvek közé tartozott Magyarországon.¹² A herderi mű IV. része XVI. könyvének II. fejezetében (amely 1791-ben jelent meg) szó esik a magyarság jövőjéről. Herder itt az ország területén élő szlávsnak jósol nagy jövőt, mígnem véleménye szerint a magyarságot a kihálás fenyegeti. Verseghy Ferenc 1810-ben adta ki *Az emberi nemzetnek történeti* című munkáját, amelynek gondolatmenete követi az *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* felépítését, sőt meglehetősen nagy része, körülbelül összefüggően 100 lap lényegében annak a fordítása.¹³ Herder eszméi tehát részben magyarul is hozzáférhetőek. A nyelvújítók közül a magyar nyelv kiművelésére irányuló munkája során Teleki József is hivatkozik a jóslatra, Herder kijelentése nem sérti nemzeti önérzetében, annak okát II. József erősen centralizáló tevékenységében látja, mely „közülállások között valóban csak kevés idő kellett volna arra, hogy Herdernek a magyar nyelv kihálásáról tett jóvendölése teljesezésbe menjen.”¹⁴ A herderi jóslat természetesen nagy hatással volt az önérzetes magyarokra, felháborodást és felbuzdulást egyaránt kiváltott. Kazinczy a *Tübingai Pályairat*-ában (1808) kimondatlanul is Herder cáfolatára törekszik, amikor a magyar nyelv életrealóságát, kifejezőerejét bizo-

¹² Pukánszky Béla: *Herder intelme a magyarsághoz*. EPhK 1921. 36. o.

¹³ Szauder József: *Verseghy és Herder*. EPhK 1968. 700–714. o.

¹⁴ Idézi Pukánszky Teleki Józsefet: I. m. 37. o.

nyítja, végül is ő volt az, aki a herderi gondolatokat igyekezett egy egységes gondolatrendszer részeként felfogni.

A Tudományos Gyűjteményben több helyütt szövegszerű nyoma van a herderi jövendölésnek. Csaplovics János¹⁵ az 1822-ben közzétett többrészes tanulmányában (*Etnográfiai értekezés Magyarországról*. 1822. III – IV – VI. kötet) nyelvünkről szólva, a következőket írja: „A teljes hangú magyar nyelv egész 1790-ig, valamint a többi Magyarországon lakó népek nyelveik is, úgy szólván csak incognite tartotta fenn magát az országban. De azólta napról napra jobban terjed és erősödik, s Herder sokkal rosszabb próféta volt mint Bredeczky, midőn azt írta: Századok múlva talán reá sem lehetne akadni a magyarok nyelvére (III. köt. 37–66. old.). A *Külföldi Literatura* című rovatban egy, az *Überlieferungen zur Geschichte unserer Zeit* című folyóiratban a magyarországi tótok helyzetéről szóló írás recenziójában idézi a kritikus Herdert:

„Ott most (értsd Magyarországon) tótok, németek, oláhok és más nemzetek között a lakosok csekélyebb részit teszik és századok múlva, még nyelvökre is nehéz lesz ráakadni.” (1824. I. köt. 117–133. o.)

Herderből persze nemcsak az ominózus jóslat került be a magyar köztudatba. A nyelvnek, a folklórnak, az irodalomnak a nemzeti jellem tükrözőiként való felfogása, a nemzetkarakterológia kevésbé egzakt tudománya is hozzá vezethető vissza. „A nyelv kifejezi egy nemzet jellemét” – írja Herder egyik levelében, és a nemzeti jellemből következtetéseket von le arra, hogy egyik vagy másik „nemzet”-nek melyik kormányzati forma a legmegfelelőbb:

¹⁵ Fenyő István szerint pontosabban Johann von Csaplovics. *A magyar sajtó története*. I. 290. o. Csaplovics nem német volt, hanem szlovák: Ján Čaplovič. A szlovák és a magyar etnográfia egyaránt magáénak vallja. Jobb szakember volt annál, mint amilyenek Fenyő az idézett helyen mondja.

„A németek megfontolt, lelkiismeretes, hogy ne mondjuk, lassú és rest jellemének nyilván nem volna kedvére való ha rákényszerülne, hogy a jogi vagy politikai ügyeket a franciák új módján intézze, és a számtalan helyi hatóság népuralmának nyomasztó igájába kellene hajtania fejét.¹⁶”

Éghajlat és nyelv, éghajlat és kormányzati forma összefüggése, az ún. földrajzi szemlélet ugyancsak megtalálható a herderi *Eszmék* . . .-ben. Hatása nálunk is fellelhető. Nézzük például A. J. *A nyelvnek eredete, kifejlése, elágozása* című cikkét. Ebben azt írja a szerző, hogy a mérsékelt égövi nyelve a legszebb, az ettől szélre lévőké durva vagy selyp. (1827. III. köt. 3–38. old.)

Guzmics Izidor kiérlelt nyelven írott, jó íráskészséget sugalló, ma is könnyedén olvasható (kevés ilyen található ekkor még a T. Gy.-ban!) terjedelmes tanulmányában *A nyelvnek hármias befolyása az ember emberiesítésébe, nemzetiesítésébe és hazafiúsításába* címűben szöveg szerinti egyezéseket találunk Herderrel. (Guzmics hivatkozik is rá.) „A nemzeteket tehát nem a hegyek, folyók, vagy akármi más természetes vagy mesterséges jelek, határok szakasszák el egymástól, nem a kormány és törvényttest szorítja azokat eggyé, hanem különösen a nyelv.” (1822. VIII. köt. 17. old.)¹⁷ Nyelv és jellem összefüggéséről: „A nyelv formálja s tartja fenn a nemzeti karaktert is.” (18. old.) A Herder-féle organikus fejlődélmélet hat a Tudományos Gyűjteménybe író Ungvárnémeti Tóth Lászlóra is:

„Valamint egy ember, úgy egész nemzet is bizonyos élet-szakaszon megyen keresztül, mely a személybeli bélyeget csak módosítja, de egészen el nem törli.”^{17a}

¹⁶ Herder: *Levelek*. 17. levél.

¹⁷ Vö.: Herder: *Az önvédelemről*. A nemzetek megítélésének hamis szempontjairól. Néhány nemes férfiről. In. *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Gondolat Könyvkiadó, 1978. 550. o.

^{17a} *A költőnek remek példáiról különösen Pindarról, s Pindarnak Versmértékeiről* — T. Gy. 1818. VI. köt. (Lásd erről a cikkről Wé-

A nemzetnek életszakaszos felfogása jelentkezik Széchenyinél is ebben az időszakban. A különböző nemzetek fejlettségét párhuzamba állítja az emberi életkor egyes szakaszaival. Ezen az alapon vannak fiatal, öreg, sőt halott nemzetek. (*Naplók*. I. 1816. 175. old.) Az is előfordulhat, hogy a nemzet megsemmisül még férfikora előtt.

A nemzetkarakterológiának egy meglehetősen primitív, vágyálmokat fogalmazó, ideologikus elemekkel átszőtt, mindazonáltal gyakran visszaköszönő változata található a *Némely hazafiúi emlékeztető szavak a magyarok nemzeti lelke és karaktere felől* című tanulmányban. (1822. VI. köt. 30–56. old.) Szerzője névtelen, aki még 1822-ben is rettenetes emlékként emlegeti a francia forradalmat. Mi jellemző tehát a magyarra?

„... Rendkívül való bátorság és vitézség; fejedelmeik s nemzetük eránt lángoló szeretet s hűség; a nemzetség tagjainak patriarchalis tekintettel tisztelt törzsökeik eránt való szoros engedelmesség, mértékletesség, a törvények szoros megtartása s gyakorlása által.” (32. o.)

Az uralkodó rend egy tagjának kiegyensúlyozott életérzése szólal meg itt, a sajátos magyar nemesi konfliktusmentesség. Benne van a vitézi múlt, a fejedelem iránti hűség, a nemesi rend maximális méltánylása, a törvények megváltoztathatatlanságába vetett hit. A tanulmány egyébként érdektelen, a folyóirat gyakorlatában szokatlan hosszú szerkesztői megjegyzések teszik érdekessé, amelyekből kiderül, hogy az írás arra szolgáltatott ürügyet, hogy a redakció elmondja a maga véleményét a francia forradalomról és a Magyarország számára kívánatos államformáról. Azért nem támogattuk a franciákat, mert a magyar

ber Antal *A népiesség jellege és változatai a XVIII. század végén és a XIX. század elején*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Akadémiai Kiadó. 1974. 845–846. o.)

„a francia revolutio szennyéből kicsírázott önkényű uralkodást mindenkor gyomrából gyűlölte s utálta — s a minden erőszak nélkül nemzeteit boldogítani akaró mérsékelt monarchiát mindenkor szerette” (42–43. o.).

1822-ben persze, ha szerette a magyar, ha nem, abszolutisztikus, rendeleti kormányzással irányították az országot. Ekkor volt majdnem a csúcson a megyék ellenállása, nyilván Thaiszék célozni akartak arra, hogy a valós helyzet eltér ettől a magyar természetének leginkább megfelelő kormányzati formától.

A népdalgyűjtés, a folklór tisztelete és megőrzése része a nemzeti jelleg hangsúlyozásának, a népdal és a mese minden romantikus irodalom egyik forrása. „Valamint minden nemzetnek általjában, úgy a nemzet minden osztályainak különösen, bizonyos saját, tulajdon kirekesztő poézisok vagyon, mely azoknak szellemét, érzését, élete, s gondolkodás módját, egyszóval egész szívbélyegét elevenen kinyomja.” (Szerényi Vilmos [Szentmiklóssy Alajos álneve] recenziója Gaál György Bécsben, németül megjelentetett magyar népmese-gyűjteményéről. 1823. I. köt. 118–120. old.) Érdekes ez az eszme-futtatás, mely szinte azt mondja ki, hogy egy nemzetnek több kultúrája van, hogy a poézis osztályokhoz kötődik. Fontos gondolat, mert a szerző folklór-felfogása különbözik a folklórt a parasztságtól elszakító, valamiféle szociális osztályok és rétegek felett lebegő össznemzeti „tulajdonként” való kezelésétől, a folklór ismerete, utánzása a hazafiság egyik fontos ismérvévé vált. Számos efféle nézettel találkozhattunk a reformkorban, melyek következménye az irodalmi folyóiratainkat előntő magyarkodó ál- vagy műnépköltészet volt.

A nemzetről szólva a cikkírók egyike-másika kitér a hazafiság problematikájára is. Kezdjük ezt a témát egy olyan jelenséggel, amelyet jobb kifejezés híján hazafiúi érzékenykedésnek nevezek. A magyar szerzők többsége a külföld véleményét nem tudta objektívan megítélni. Egyszerűen nem

értették meg a kritikát, kevés fogalmuk volt arról, hogy az angol vagy német recenzensek egy kialakult vagy éppen kialakulóban levő, más gazdasági-társadalmi rendszer talajáról vizsgálták a magyar viszonyokat. A Tudományos Gyűjtemény első évfolyamának kritikai rovatában számos olyan írás akad, amely sértett válasz külföldi folyóiratokban, könyvekben, útleírásokban megjelent, Magyarországról szóló híradásokra. A külföldi jelzések a magyar kultúra elmaradottságáról, a nemzetiségekkel való bánásmódról, a jobbagyok helyzetéről stb. hazafiúi önérzetükben sértik meg a recenzenseket.¹⁸ Lássuk, hogyan vélekedik az elmarasztaló külföldi megjegyzésekről Kovacsóczy Ádám „*Mi az oka, hogy a külföldiek és hazánkban lakó idegenek többnyire balul ítélnék a magyar nemzetről?*” (1823. IX. köt. 72–78. old.) című cikkében. Első ok, hogy nem cáfoljuk meg a rólunk elhangzó rágalmatokat, a második, hogy nálunk előnyben részesítenek mindent és mindenkit, ha külföldi, a harmadik pedig nyelvünknek állapota:

„Amely nemzet nem kedveli, nem becsüli nyelvét, az nem ragaszkodik tulajdon szokásaihoz, hanem idegenek után kapkod, amely nemzet így cselekszik, az hamar kivetkőzik abból, ami neki tulajdona volt, elveszti különösségét, más nemzetekkel összefoly, és oda a nemzetisége! Nem a folyók, nem a hegyek határozzák a nemzeteket egymástól, hanem a nyelv, a szokások, régen van mondva, és bölcsen.” (71–72. o.)

– ismét Herder kísért!)

A fentiekől eltérő módon fogadja Teleki József egy angol úr útiélményeit: T. J.¹⁹: *Utazások Bécsből alsó Magyarországon keresztül, Bécsnek a kongresszus alkalmatosságával való állapotját illető némely jegyzetekkel 1814-be.* Bright Richard

¹⁸ Moldoványi: *Egy híradás Magyarországról külföldön.* 1818. XI. köt. 127. o.; *T-I ismertetése a Hesperus 1818. esztendei 38. számában megjelent írásról.* 1819. I. köt. 82. o.; Tr. K. (valószínűleg Trattner Károly): *Észrevételek az 1820. esztendőre Bécsben Straussnál megjelent Kalendáriumra.* 1820. VIII. köt. 108. o. stb.

¹⁹ Álnév Lexikon (Szer. Gulyás Pál) 440. o. Teleki József.

Úr által Edinburg 1818. — angol nyelvű munka recenziója (1819. III. köt. 93–107. old.). A művelt Nyugat képviselőjének bíráló megjegyzéseit Teleki konstruktívan fogja föl, ez a fajta magatartás vezet Széchenyiékhez. Ámbár az is valószínű, hogy nem mindegy a magyaroknak, hogy milyen nemzetiségű a bíráló. A Tudományos Gyűjtemény szerzői többségükben németellenesek voltak, az onnan jövő bírálatra sokkal érzékenyebben reagáltak.

Az efféle érzékenykedés gátolhatta nálunk a többi között a kritika meghonosodását is. Az írás hazafias tettek számított. A megbírált szerző személyében érezte magát sértve. A közéletiség, különösen a sajtó vonalán, még épp csak kialakulóban volt, a közéleti személyiség nem vált még el a magánembertől. A sok álneves közlés mutatja, hogy a nyilvánosságot még kevesen merik vállalni. (A kritika helyzetével a Tudományos Gyűjteményben nem foglalkozom, mert ezt a kérdést Fenyő István *Az irodalom reszpublicájáért* című könyvében kimerítően feltárta.)²⁰

A Tudományos Gyűjtemény szerkesztőbizottsága és kiadója a folyóirat egész fennállása alatt a saját bőrén tapasztalhatta, hogy milyen színvonalon van Magyarországon a tudomány, a tudományos kérdések iránti érdeklődés, az olvasóközönség. Egyetlen tudományos folyóiratunk — a legoptimálisabb számot említve — 800–900 közötti példányban kelt el, ami az ezt megelőző sajtópéldányszámokhoz képest magas, de igazuk van Thaiszéknak, amikor nem ehhez, hanem a nemzet lélekszámához hasonlítanak.

Az 1823-as évfolyamot summázva, a szerkesztőség ekképpen jellemzi a kor szellemi színvonalát: nemzeti irodalmunk gyenge, mert a jobbra nincsen olvasó; kevés az újságunk és folyóiratunk, és azok is csak tengődnek, nincsenek tudományos egyesületeink, Akadémiánk (köszön vissza Bessenyei terve), egyetemeink.

²⁰ Lásd Fenyő István: *Az irodalom reszpublicájáért*. Akadémiai Kiadó, 1976.

„Ugyan is ki gondolhatta volna, hogy azon nemzet, mely 1790-ben oly nagy tűzre gerjedett, ennyi idő alatt oly kevés előmenetelt tégyen nyelvének virágoztatásában? — Alig készültek egynehány tudománybeli könyvek, a folyó ékesen szólásban semmi remek munkák nincsenek; a jó poétai költemények csak imitt-amott csillognak. . . A tudósok nem dolgoznak; a nemesek nem olvasnak,²¹ a gazdagok a nemzeti literatúrára semmit sem áldoznak. — Így lévén dolgunk, lehetne-e csudálni, ha az a nemzet, mely maga tulajdonához oly hideg, oly érzéketlen, nemsokára a nemzetek sorából is kivészne? Amint már több német geográfusokban, mappákban és historiai tabellákban valósággal kihagyatott, és vagy Németországhoz általában, vagy Ausztriához csatoltatott.” (1824. I. köt. 110–111. o.)

Reális helyzetjelentés, előre mozdító alapállás, nem úgy, mint a sértett hazafiaké.

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy mit értenek hazafiságon a Tudományos Gyűjteménybe publikáló szerzők. A haza definíciójával kezdi írását Kovács Sámuel:

„A haza tulajdonképpen jelenti azt a helyet, ahol valaki született, — szélesebb értelemben értetik alatta az a tartomány vagy ország, melyben van az a város vagy falu, melyben születünk és élünk, — még szélesebb értelemben értünk a haza neve alatt több tartományt, melyeknek, ha nyelvük nem egy is, de ugyanazon fejedelem alatt vagynak, s egyforma törvények által vagynak öszve köttetve, — legszélesebb értelemben pedig hazánk az egész világ, mert egy a föld, mely minket hordoz és táplál, egy a nap, mely világosít, egy a természet, mely örvendeztet, egyformák természeti törvényeink, ösztöneink, szükségseink, mindnyájan egy Istennek, egy atyának fiai vagyunk, és ebben a tekintetben úgy nézzük a világot mint hazánkat.” (1826. II. köt. 56–76. o.)

A haza fogalmának kitégítése az egész világra a kozmopolitizmussal rokon. A szerző nem rekeszti ki az itt lakó nemzetiségeket sem a hazából, elutasítja a „nemzeti kevélységet”. Úgy látszik egy kozmopolitább hazaszemlélet a nemzetiségi kérdésben is higgadtabb állásfoglalásra késztet. A magyar

²¹ Londonban még a napszámosok is újságot olvasnak — írja később. Nálunk meg még a nemesek is csak a házaló kereskedőktől értesülnek a „világ” dolgairól.

haza tudatosítása Magyarországon minden népében kifejez egyfajta egységesítő törekvést, amelynek a független nemzet kialakításában nagy szerepe lehetett volna, ha nem párosul a nemzetiségiek anyanyelvhasználatának visszaszorításával. A hazaszeretet tartalma Kovácsnál azonban nem mutat túl a felvilágosodásból jól ismert kliséken: az előjárók iránti tisztelet, a törvények és szokások respektálása, munkálkodás a haza javára és előbbre vitelére.

A folyóirat szerkesztői már a címlapon is hangsúlyozni kívánták hazafias törekvéseiket. Kisfaludy Sándor *Hunyadi János* című művéből választottak mottót a lap elejére:

„A hazafinak egész valója, minden érzeménye és gondolata a haza s nemzet körül forog; s annak fénye, boldogsága, híre, neve egyetlen egy nagy tárgya, s kívánsága életének. Amit tud, s tehet, értelme, értéke s minden virtusa e célra van szentelve, szánva. Megvetve néz a népre, mely balul ítél felőle vakságában, s mégis javát munkálja.”

Ezek a sorok a hazafias szellemen kívül egy bizonyos, már a romantikába hajló magatartásformát is mutatnak: a meg nem értett génusz népe akarata ellenére is fáradozik annak boldogításán.²²

Guzmics Izidor már idézett cikkében külön fejezetet szentel a hazafiságnak. A negatív oldalról közelíti meg a kérdést. Mi nem hazafiság? A nemes, vagyonos, tehetős ember elégedettsége, aki azt szereti hazájában, amit bír belőle, és azért szereti, mert nyugalmát az alkotmánnyal biztosítja. Aki jól ellátja hivatalát, még nem hazafi. Aki úgy szereti a nyelvet, viseletet, szokásokat, hogy az idegent gyűlöli, nem az. Nem feltétlenül hazafi az, aki annak tartja magát.

„Ki tehát az igaz hazafi? . . . Hazáját szeretni annyi, mint a hazában lakó polgárokat, a nemzetet szeretni . . .” (1822. VIII. köt. 28. o.)

²² „A Pesti Journál [értsd a Tudományos Gyűjtemény] tendenciája, amint veszem észre még eléggé nevetséges vinettjéből is, *a nemzetiség*. Szent cél. De én irtózom az oly nemzetiségtől, mely a külföldi szépet és jót irtózza, mert az külföldi.” — írja Kazinczy Pápay Sámuelnek 1817. március 8-án.

Elutasítja azt a hazaszeretetet, amely csak a harctéren nyilvánul meg, és helyébe vagy legalábbis mellé helyezi a tudományok, a mesterségek felvirágoztatásáért hozott áldozatokat. „A hazafiúság gondolhatatlan a nemzeti nyelvnek tudása nélkül.” (29. old.) Soknemzetiségű ország vagyunk, az iskolákban magyarul kellene megtanítani a gyerekeket, és csak azután latinul. A nyelvi egység a nemzet egységét jelenti. Itt már beleütközünk a hungarus patriotizmus eszméjébe. A haza múlt-jelen-jövendőjének összekapcsolásával zárja Guzmics a hazaszeretetről szóló eszmefuttatását:

„A valódi hazafiúság nem elégszik meg tiszteletét, szeretetét csak a most élő nemzetre fordítani; átöleli ő nagy lelkével az egész nemzetet, ennek első atyáitól egész a jövődő kései maradékig; amazoknak példájuk ébreszti, gyullasztja benne a hazaszeretnek lángját, a maradékra pedig ő törekedik hathatós példát hagyni maga után.” (32. o.)

A reformkori magyar irodalom bőven szolgáltatott példát arra, amint a nemzethaláltól rettegő hazafiak a dicsőséges történelmi múlt példáit tartották a rest jelen elé. Guzmics patriotizmusának vannak új elemei, de új típusú hazafiságról – ahogyan Fenyő István teszi – még korai volna beszélni. A modern, polgári patriotizmust a nemzet teremti meg, amely szabadságot és tulajdont biztosít vagy legalábbis ígér polgárainak.

Ha gondolatban felidézzük a nemzet kialakulásának klaszszikus előfeltételeit, kiderül, hogy eddig még nem volt szó a területi integráció kérdéséről. A területi integráció igénylése a Tudományos Gyűjtemény cikkeiben a nemzeti függetlenség, a nemzeti szabadságvágy óvatos megfogalmazásában kap hangot. Az 1790-es évektől kezdődően a magyarországi és az erdélyi politikai életben kisebb-nagyobb megszakításokkal mindig napirenden volt az unió ügye, lényegében ez is a nemzeti terület integrációjának kérdése. Az erdélyi nemesség már 1790 tavaszán felveti az egyesülés kérdését, éppen az erősödő abszolutisztikus, centralizáló bécsi törekvések ellenhatásaként. Cikk vagy tanulmány nem foglalkozik az

unióval a vizsgált időszakban. Ez politikai kérdés, és a Tudományos Gyűjtemény alapítására engedélyt adó rendelet leszögezi, hogy politikai kérdésekkel a folyóiratban nem szabad foglalkozni. Az integráció témaköréhez tartoznak a határszéli magyarokról szóló dokumentumok. Ilyenek például Rumi Károly György és Jankovich Miklós közlései. (Lásd az előbbinek a boszniai magyarokról szóló írását. – 1817. V. köt.; az utóbbinak *A magyarok Moldvában* című ismertetését. – 1818. VIII. köt. 144. old.; valamint Kiss hadnagy *Holmi apróságok Bukovinából* – 1824. VII. köt. 98–105. old.) Kiss például javasolja a bukovinai magyarság áttelepítését a magyar hazába.

Az önálló terület elvi kritériumához kapcsolhatók, természetesen közvetett módon azok az írások, amelyek az ország geográfiai, népességbeli megoszlásának felméréseivel foglalkoznak. Ezek lényegében folytatnak egy már a felvilágosodás korában elkezdett munkát, a magyar államterület földrajzi és statisztikai felmérését, források és emlékek gyűjtését.²³ Az ilyen típusú cikkek az ország megismerésére való igényre mutatnak rá, amely mintegy jelzi a haza teljes „birtokbavételének” óhaját is. Mindent egybevéve, azt mondhatjuk, hogy a területi integráció kérdése ekkor még csak elvétve merül föl a főként a nemesi szemléletet tükröző Tudományos Gyűjteményben. A magyar nemesség a maga számára kedvezően kiárusítja az ország mezőgazdaságát a

²³ Pl. Debrecenyi Bárány Péter: *Borsod vármegye némely statisztikai tekintetben*. 1817. IX. köt. 49. o.; Y.: *Statisztikai jegyzetek – Eger érsek megye helységei, lakosainak a száma*. 1818. VII. köt. 95. o.; Melczer Jakab: *Geográfia, historiai és statisztikai tudósítások Szepes vármegyéről*. 1818. XI–XII. köt. 3. o.; T. J.: *Magyarországnak és nevezetesebb helységeinek népessége a r. kat. érsekségek és püspökségek idei sematizmusai szerént*. 1819. XII. köt. 24. o.; Bódai Ferencz: *Baranya vármegyének topográfiai és historiai leírása*. 1820. XII. köt. 31. o.; Gyurikovits György: *Pozson vármegyének népessége*. 1821. IV. köt. 3. o.; Csaplovics János: *A magyarországi szabad királyi városok, mezővárosok és nagyobb helységek népességéről*. 1821. VII. köt. 66. o. stb.

Habsburgoknak, az évszázados összefonódást ekkor még nemigen akarják széttépni.

Hangsúlyoznunk kell, hogy egy nagyon jelentős tényező az önálló gazdasági élet vagy legalábbis a belső gazdasági integráció egyáltalában nem található meg a Tudományos Gyűjtemény nemzetmeghatározásaiban, sőt az egyéb, tehát nem elméleti kérdésekkel foglalkozó cikkek között sem találunk jóformán egyetlenegy sem, amely ezzel a kérdéssel foglalkozna. A magyarázat nagyon is kézenfekvő; az adott időszakban Magyarország gazdasági élete olyan mértékben alárendelt az ausztriainak, hogy elméleti síkon fel sem merülhetett az önálló gazdasági szféra fogalma. A folyóiraton kívül más írók, illetve közgazdászok, Berzeviczy Gergely, Pethe Ferenc és még néhányan foglalkoztak gazdasági kérdésekkel, de az ő úttöréseiknek még nincsen nyoma a nemzeti kérdés elméleti irodalmában, legalábbis a Tudományos Gyűjteményben nincs. (Csak egyetlen közbevetett megjegyzés: a magyar ipart a XVIII–XIX. század fordulóján még mindig a céhes és a céhen kívüli kisipar túlsúlya jellemzi!) Berzeviczynek az ország gazdasági helyzetéről szóló elmélyült munkáit kevésbé értékelték. Igaz, hogy főként kéziratban terjedtek. Szemben állt vele még Kazinczy is, azt vetvén a szemére, hogy az ország elmaradottságának okát csak gazdasági oldalról vizsgálja, a nemzetet sértő módon mutatja be a parasztság helyzetét, kulturális kérdésekre nem fordít figyelmet. „... Minden korszak története ... a társaság, a közműveltség, az ipar, a kereskedelem ... története”²⁴ – írta Berzeviczy a *Nézetek az ázsiai-európai világkereskedelemről, a mostani időviszonyok szempontjából vizsgálva* (1808) című munkájában.

Kazinczy valószínűleg azért is idegenkedett Berzeviczytől mert a közgazdász nyelvszemlélete teljesen elfogadhatatlan

²⁴ Idézi Zsigmond Gábor: *Berzeviczy Gergely és Kazinczy Ferenc vitája a parasztság állapotáról Magyarországon*. Valóság 1975/4. 77–91. o. — Az idézet a 83. oldalon van.

volt számára. Berzeviczy ugyanis a Kárpát-medencében élő népek számára érintkezési nyelvnek a latint javasolta, mert ezzel senki nem lenne megsértve, hogy háttérbe szorítják az anyanyelvét.

A kereskedelemmel inkább foglalkoznak a folyóiratban, de mindent összevetve ez is csak néhány cikk. Igaz ugyan, hogy a folyóirat profilja ezt nem is nagyon teszi lehetővé. (Leközlik Berzeviczynek *Az északi kereskedésről* című írását, amelyet németből fordítanak le e célra. 1817. V. köt. 3–32. old., lásd továbbá Décsy Antal: *Elmélkedés a görögökről, ráczókról, macedóniai oláhokról, zsidókról s ezeknek kereskedésekről*. 1818. XI. köt. 51. old. Ámbár ez utóbbi is inkább történeti szempontból foglalkozik a kereskedéssel.) Ha belegondolunk abba, hogy a magyar burzsoázia jórészt a kereskedő rétegből fejlődött ki, és hogy ezzel a témával ekkor még csak marginálisan foglalkoznak, láthatjuk, hogy a döntően polgári típusú gondolkodástól mennyire messze vagyunk még.

A Tudományos Gyűjteményben publikált nemzetkonceptiók inkább a német modellhez állnak közel, a kultúrnemzet sémáját rajzolják meg.

A nemzeti kérdések vizsgálata elképzelhetetlen a nemzeti-ségekhez fűződő viszony elemzése nélkül. Mit értünk a nemzetiség fogalmán? Akárcsak a nemzet meghatározásánál, forduljunk most is Szűcs Jenő tömör, de a lényegi mozzanatokot tartalmazó definíciójához: „a nemzetiségnek nem kritériuma – s nem is szükségképpen követelménye az önálló politikai territórium vagy szervezet (államiság), illetve a gazdasági egység, de kritériuma és fő konstitutív eleme a közös nyelven átörökített történeti-kulturális tradíció és az összetartozás ezen alapuló tudata.”²⁵

A soknemzetiségű Magyarországot jól jellemzik Csaplovics János tanulmányának alábbi sorai: „népességére nézve is Magyarország Európa kicsinyben; – mert majdnem min-

²⁵ Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. 1974. 268. o. 22-es jegyzet.

den európai nép – törzsökök, nyelvek, vallások, foglalatosságok, cultura grádusok, s végre életmódok, erkölcsök és szokások is itten találják fel hazájokat. Mindenféle nagyobb és kisebb, mind eredetekre, mind nyelvekre, mind pedig természeti és erkölcsi tulajdonságaikra nézve egymástól tetemesen különböző népek lakják Magyarországot, és ámbár napról napra jobban vegyülnek össze, mégis megtartotta mind ekkoráig mindegyik a maga különbségeit, külön életmódját, külön szokásait, és foglalatosságait.”²⁶

A magyar alkotmány léte ütőkártya a magyar nemesség kezében a magyarországi nemzetiségekkel szemben. A magyarokon kívül a horvátok és a szászok rendelkeztek bizonyos önkormányzattal. „A magyar nemesség, kiváltságai alapján csak a horvátokat és a szászokat ismerte el »nemzet«-nek.”²⁷ Amely nemzetiség nem rendelkezik alkotmánnyal, nem tarthat jogot a „nemzet” elnevezésre – vallják. Lényegében ez a kiindulása az egy politikai nemzet, illetve a magyar politikai nemzet teóriának. Ez az álláspont legélesebben E. P. N. P.: *Észrevételek a pozsonyi Tót Újság kisebbítő homlokírása ellen* című cikkében fogalmazódik meg. (1817. XII. köt. 117. old.) A cikk írója jogtalanságnak, az alkotmány megsértésének tartotta, hogy ennek a bizonyos újságnak a címlapján a következő felírás olvasható: „Héti levél vagy Császári, Királyi Nemzeti Újság . . .”, azaz a szlovák újság szerkesztője nemzetnek nevezi nemzetiségét. E. P. N. P. Magyarországon csak a magyar nemzetet ismeri, noha tisztában van azzal, hogy ezt a nemzetet részben elmagyarosodott szlovákok, németek stb. együtt alkotják a magyarokkal. Idegenek egyébe olvadhatnak a magyarokkal, de új, különálló nemzetet nem alkothatnak. Ebben az írásban is kapunk egy nemzetdefiniációt, melynek alapján a szlovák

²⁶ Csaplovics János: *Ethnográfiai értekezés Magyarországról*. Tudományos Gyűjtemény 1822. III. köt. 51–52. o.

²⁷ Arató Endre akadémiai székfoglalója (1973. december 17.) MTA II. Oszt. Közl. 1974. 53. o.

kokat nem tartja nemzetnek a cikk írója: „az a köztársaság (?) nevezethetik nemzetnek, mely önön magából veszi polgári életének minden formáit, változásait, funkcióit” – eddig a meghatározás első része, melyből a *saját államisággal* rendelkező „nemzetiséget” nevezi nemzetnek, tehát az állam-nemzet koncepciót vallja, amely a nyugat-európai típusú pl. a francia modellhez hasonlít, „vagy melynek tagjai már eleve is önként, és meghatározott célból egyesültek” – a meghatározás második része viszont már inkább a társadalom meghatározását adja, azaz annak a francia felvilágosodás eszmerendszerében kialakult társadalmi szerződés-elméletét. A későbbiekben még egy kritériumot csatlakoztat megfogalmazásához; hiába hivatkoznak a tótok arra, hogy szám szerint sokan vannak, ha egyszer különböző területeken élnek, nem alkotnak „corpus organicum”-ot. Ez a területi integráció követelménye, azaz az előző feltétellel összekapcsolva, a nemzet szervesen összetartozó politikai test kell hogy legyen.

A cikk után következik egy kissé homályos megfogalmazású szerkesztőségi megjegyzés, amelyből az mindenesetre kiderül, hogy a szerkesztőség fontosnak tartotta a cikk megjelenését, noha az már aktualitását veszítette, minthogy megjelenésének idejére már megváltozott az újság címlapjának felirata. Tehát a szerkesztőség a cikk végkicsengésével egyetért. Más a helyzet azonban, ha egy magyar népcsoport kirekesztéséről van szó.

Egy jó félévvel később ugyancsak a Tudományos Gyűjteményben jelenik meg K. F.²⁸ [Kállay Ferenc]: *A védelmezett nemes székely nemzet* című írása (1818. VIII. köt. 3–24. old.) Ebben a cikkben Kállay a székelység dicséretét adja Pápay Sámuellel szemben, aki kirekesztette a székelyeket a „jó magyarságból”. (Pápay Sámuel: *Magyar Literatura*. 87–88–89. old.) Kállay a székelyek számos nemes tulaj-

²⁸ A névazonosítás Szauder József tanulmánya alapján történt (*Kölcsey világnézeti válsága az ifjúkori jegyzőkönyvek tükrében*. In: *Az este és az Álom*. Budapest, 1970.)

donságának, kulturáltságának hangoztatása mellett arról is ír, hogy a székelyek maguk alkották meg alkotmányukat, és már több mint ezer éve, kisebb módosításokkal fenn is tartják. Hangsúlyozza, hogy az erdélyi székelység igényli, hogy a magyarsághoz tartozzon.

Némiképp javult a helyzet a nemzetiségi kérdés szempontjából, amikor Fejér György, a lap főszerkesztője 1818 nyarán lemondott, helyette átmenetileg Vass László teológus lett a főszerkesztő, és mellette a segédszerkesztők: Schedius Lajos és Thaisz András. A szerkesztőség megváltozása jól észrevehetően megmutatkozott egyes kérdéseket illetően a lap politikai állásfoglalásaiban is, különösen 1819-től, amikor Thaisz lett a főszerkesztő. Ettől kezdve jelentkezett egy olyan törekvés, hogy bemutassák az ország területén élő nemzetiségeket. Ez a törekvés is ahhoz az igényhez kapcsolódott, amely az ország beható megismerésére irányult. Része ez is annak az országfeltáró vonulatnak, amely jellemző a Tudományos Gyűjtemény első évfolyamaira. (Pl. Szomb. Prof. Bitnicz: *A Vas és Zala vármegyei tótokról*. 1819. III. köt. 59. old.; Pósfay János: *A kunokról és azoknak egyik hajdani anyavárosáról, Halasról*. 1821. X. köt. 3–34. old.; Th (Thaisz András): *A cigányok eredete*. 1822. II. köt. 125. old.) Erre az ismertető jellegű műfajra Fenyő István is felhívja a figyelmet az *Ábránd a nemzet családéletéről* című tanulmányában.²⁹

Könnyedén elintézte a nemzetiségek önálló „nemzeti” öntudatra ébredését báró Mednyánszky Lajos, amikor feltehetően szemét gondosan becsukva, nehogy a valóság eseményei megzavarják, imígyen elmélkedett: „Magyar ország, mely törvényes szabadságai és azokra épült szerencséje fenntartásában egy értelmű lélekkel dicsekszik, és amelynek *minden lakosa, akár tót, német, görög vagy oláh legyen az, büszke-*

²⁹ In: Fenyő István: *Nemzet, nép – irodalom*. Magvető Könyvkiadó, 1973. 116–179. o.

séggel magyarnak mondja magát . . . (Kiemelés tőlem – R. R.) (1822. I. köt. 3–38. old.)

Ha így lett volna, nem lett volna, oka az *Überlieferungen zur Geschichte unserer Zeit* című folyóiratban a magyarországi tótok helyzetéről szóló írás szerzőjének így nyilatkoznia:

„Néhány esztendő tizedek óta az alsóbbrendűeket (tótokat) erővel és kényszerítéssel, botokkal és pénzbeli büntetésekkel akarják (a magyarok) arra bírni: hogy nemzetségöket tagadják meg . . . Valóban gyakran jön az ember azon gondolatra, hogy itt sokkal nagyobb érdemnek tartatik az, hogy ez vagy amaz magyar, mintsem hogy »ember«.”

(Lásd ezen írás recenzióját 1824. I. köt. 117–133. old. idézet: 125. old.) Bizony nem vált a magyarok dicséretére, hogy ez a tollforgató hazánkfia ilyeneket kénytelen leírni a szlovákok helyzetéről:

„szörnyű bűn tót lenni és az maradni, szint oly keményen büntetik meg közhelyen 12–24 botokkal, mint a paráznság, házasságtörés, vagy tolvajság.” (125. o.)

A cikkíró visszaütal az 1817-es vitára, amely arról folyt, hogy rányomhatják-e a szlovákok az újságjukra, hogy nemzeti. A szerző két fő nemzetet ismer el Magyarországon, a magyart és a tótöt, és így szerinte joggal kívánták használni atyafiai a nemzeti újság nevezetet.

Éles vita zajlott a folyóirat hasábjain Kazinczy észrevételeiről az erdélyi szászokról. 1817-ben találunk a folyóiratban több közlést is Kazinczy *Erdélyi Levelekjéből*, az 1818-as évfolyam VIII. kötetében ismét jelennek meg levelek, amelyeket 1816 júliusában írt. Ezeket a leveleket elemzi Schedius Lajos, minthogy egynéhány megállapítását Kazinczynak sértőnek találja az erdélyi szász nemzetre nézve. A Tudományos Gyűjtemény munkatársainak jó része ortológus volt, és így feltételezhetjük, hogy szívesen adtak helyet a Kaziczy Ferencet eléggé élesen bíráló (bár nagyrészt jogosan bíráló!) írásnak. Az első vitapontjuk a nyelvi kérdéstilleti, Kazinczynak

nem tetszik a szászok nyelve, külsejük sem, vadaknak találja őket. Ezek a megállapítások nyilvánvalóan sérthetik egy másik népbeli ember önérzetét.

„A fiziognómiák közt egyet sem láttam, melyet még egyszer volna kedvem látni. Hogy a szász belépven hatvanadik évébe, tartozik szakállt nevelni, tagadák mindenenk, akiket eziránt megkérdeztem; egész helységek lehet bejárni, hol szakáll nem növeltetik. Való azonban, hogy vannak, akik állukat meg nem kopasztják, s egy ilyen mellettünk is mene el. A fél-német, fél-török, fél-magyar, sem nem német, sem nem török, sem nem magyar, különös érzéseket ébreszte bennem”³⁰

– így írt Kazinczy . . . Schedius ellenben teljes mértékben németeknek tartja a szászokat nyelvük, kultúrájuk, törvényeik alapján. (1821. VI. köt. 106. old.) Az a törekvés vezeti őket, hogy az erdélyi magyarokkal össze ne keveredjenek, hanem önálló nemzeti mivoltukat megtartsák. Kazinczy azonban a szászok részbeni beolvadásáról ír. Nem kisebb nemzeti büszkeség sugárzik Schedius soraiból a szászokat dicsérve, mint amekkorát kiolvashatunk más író cikkéből hazánk állapotáról írva. Schedius tollán ugyanolyan jelentőségűvé magasodik a szászok áldozatkészsége honukért, mint ahogyan kedvenc témája ez a magyar nemesi származású tollfogatóknak. Schedius különös hangsúllyal emeli ki a szászok alkotmányának jelentőségét, amely miatt véleménye szerint megilleti ezt a népet a „szabad” jelző:

„Közöttük a törvény előtt igazi egyenlőség van; kiki részesedik hozzá képest azon terehből, mely a Monarchia hasznáért a nemzetre háramol, . . . Minden szász előtt nyitva van a nemzetnél levő tisztas hivatásokra az út, s egy falusi ember gyermeke, ha arra alkalmas, a szászok grófja rangjára is felemelkedhetik.” (1821. VI. köt. 115. old.)

Hogy aztán így volt-e a valóságban, arról nem sokat tudunk! Schedius szerint a szász nép egyáltalán nem kívánja a föl-

³⁰ Vö. a korábbi Kazinczy-idézettel az igaz magyarságról. Meglepő ellentmondás! Ezt az idézetet lásd Kazinczy Ferenc Művei I. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. 641. o.

desuraktól való függést, mint ahogyan ez a magyaroknál van. Kazinczy más oldalról közelíti meg a kérdést. Elismeri, hogy a szász falvak szebbek, nem kívánja a szászoknak a földesúri függést, csak éppen azt kérdezi meg, hogy a könnyebb körülmények között élő nép olyan fejlett-e kulturális téren, amennyire ezt körülményei lehetővé tennék. A válasza az, hogy a cseréptető kőházakon kívül nem sok mindent talált, amit elirigyelhetnének. Az iskolák, kórházak, könyvtárak, nyomda – mindezek nincsenek olyan színvonalon, amennyire ezt az anyagi jólét biztosíthatná. Schedius ebben a kritikában nem lát többet, mint Kazinczy elfogultságát a magyarok javára:

„Nem az igazi emberiség lelke hordozta K[azinczy] Ur pennáját, inkább egy nem eléggé elrejtett, szásztygűlölő beesett szemű kísértet az, amelyet már sokszor kiűztek, még is most a K. Ur leveleiben újra kezdi magát mutatni.” (126. old.)

A vita konklúzióját megtalálhatjuk egy későbbi szerkesztői cikkben, amely minden bizonnyal Thaisz András tollából való, mert rá jellemző az objektívabb, türelmesebb állásfoglalás a nemzetek és nemzetiségek közti viszony kérdésében:

„Szűnjünk meg hát ezen megbecsülhetetlen Tudományos Gyűjteményre nézve is vádolni az erdélyi több tekintetben becses szász nemzetet, melynek előttünk buzgóbb magyarok előtt hihető csak az a vétke, hogy nem kap nyelvünkön, mivel talán azt gondolja, hogy szülőtte anyanyelvén fenntarthatja a maga-létét könnyebben”. (1821. XII. köt. 125. old.)

A Tudományos Gyűjtemény nemzetdefinícióiból, nemzeti-ségekről szóló írásaiból, az alkotmány kérdését érintő cikkeiből láthatjuk, hogy a magyar alkotmány léte adu a magyar nemesség kezében abban a vonatkozásban, hogy visszautasíthatja vele a nemzetiségek önálló nemzeti létre való törekvését. A magyar mint kizárólagos, illetve a magyar

mint uralkodó nemzet koncepciója tükröződik ezekben az írásokban.³¹

A magyarok, mint arra már sokan rámutattak a szakirodalomban, kettős helyzetben voltak, egyrészt Ausztriától elnyomottak, másrészt maguk a nemzetiségek elnyomói. Ha azokat a követeléseket hallják a nemzetiségiektől a magyar hatóságokhoz, amelyekkel maguk is ostromolják a bécsi udvart, jogtalanságot kiáltanak. (Lásd pl. a nemzeti, illetve az anyanyelv használatának kérdését – 1821. IX. köt. 212. old.; Hrabovszky György ír arról, hogy a szlovákok kérelmet nyújtottak be, hogy szlovákul folyhassanak a szertartások a templomban, de kérelmüket elutasították, mondván, a magyar nyelvet kell terjeszteni.) Egészében véve tehát, különösen a Tudományos Gyűjtemény működésének első éveiben a fent leírt magatartásforma tükröződik a nemzetiségekhez való viszonyt megmutató cikkekben. 1819-től kezdődően azonban egy kissé differenciálódik ez a kép, ami Thaisz András cikkeinek, szerkesztői megjegyzéseinek köszönhető. Az elvakult nemzeti elfogultsággal szemben ő képviseli a realisabb, türelmesebb hozzáállást a nemzetiségi kérdéshez. Egy 1820-ban írott cikkében már majdnem pontosan megfogalmazza a nacionalizmus Janus-arcú fogalmát:

„A hazafiúság, patriotizmus szép, illendő s kötelesség is, de a közönséges nacionalizmus, nemzetiség ezen értelemben, nemcsak nem szép, hanem egyszersmind káros is.”

Ezt a fejtegetést követi az a gondolat, hogy nemcsak saját nemzetünk érdemeit kell becsülnünk, hanem másokét is.

³¹ Lásd pl.: „Magyarok (hungari) kiknek számuk negyedfél milliónál erősebb, a politice uralkodó törzsök, a *fő nemzet*, s én nem egyezem meg azokkal, akik négy fő nemzetet keresnek Magyarországon, tudniillik, magyarokat, szlávokat, németeket és oláhokat, holott csak egyetlen egy vagy, és csak népbeli tekintetben van több. Legalább politikai értelemben kénytelenek a többiek *mellesleges népek* nevével megelégedni. (Csaplovics János: I. m. 52. o.)

„Most úgy látszik, hogy a nemzetek lassanként ezen legártalmasabb hibáitól, vagy már meg is szabadultak, vagy azon vannak, hogy megszabaduljanak; s ez lenne a mostani századnak, ha egyéb semmi is, legnagyobb érdeme.” (*Némely ítéletek a magyarországi folyóirásokról* . . . 1820. II. köt. 95. old.)

Fejtegetéseinek utolsó részében egy kissé előreszaladt a történelemben, amikor úgy vélte, hogy a XIX. század megoldja a nacionalizmus (itt értsd: nemzeti elfogultság) problémáját. Az a század, amelyik Közép-Kelet-Európában erőteljesen a felszínre hozta ezt a kérdést, megoldani nem tudta és nem is tudhatta. Annál inkább nem, minthogy az ilyen, már a polgári nézetek irányába mutató, az önálló nemzetté válás útját irányító felfogás sem sziklaszilárd. Változik a napi politikai események hatására, nem egyformán kezeli mindegyik nemzetiséget. Thaisz – mint láttuk – türelemre int az erdélyi szászokkal kapcsolatban, de maga is elfogult a magyarokkal a szlovákok rovására. A folyóirat egyébként azt tükrözi, hogy nemzetiségi vonatkozásban ebben az időszakban a szlovák – magyar kérdés volt a legelmergesedettebb. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a nemzetiségiak között a szlovák nemzeti mozgalom volt a legfejlettebb, kulturális téren is ők mutathatták a jelentősebb eredményeket. Thaisz is hivatkozik erre a Tudományos Gyűjteménynek az 1826. esztendei folytatásáról szóló *Jelentés*ben, melynek részletesebb elemzésére mindjárt rátérek. Azt írja a szerkesztő: „Midőn a tót könyvekből 1000, sőt 2000 példány is kel el, akkor a legjobb magyar könyvből alig adhatni el nagy erőszakkal 100-at vagy 150-et.” Az 1825 októberében kelt *Jelentés* egész más oldalról mutatja Thaiszt, mint a korábbi megnyilatkozásai. A *Jelentés* legnagyobbrészt azzal foglalkozik, hogy mit lehetne tenni a magyar nyelv elterjesztéséért, pallérozásáért. Itt is felbukkan a már jól ismert félelem a magyarság elpusztulása miatt:

„A tudósok, a világ történeteinek útmutatása szerint két rendbeli nemzeteket állítanak, úgymint állandókat és általmenőket. — Az általmenők elenyésznek s más nemzetekbe mennek által, és ezek közé

számlálják egyáltalában a *magyar nemzetet* is. Ez az oka, hogy mind a geográfiai, mind a historiai újabb munkákban, a *magyar nemzetről*, mint *külön nemzetről* emlékezet sincsen, s legfeljebb úgy fordul elő, mint egy míveletlen nyelvű s tudományos kultúra nélküli való maroknyi népecske”. (2. old.)

Az írás célját tekintve nem más, mint heves felhívás a magyar nyelv és irodalom kimívelésére. Ha ez nem történik meg:

„A pallérozott magyar németté fog válni; — de ezen esetben, ha csak ugyan a nemzeti nyelvnek el kell enyészni, — ámbár a német nyelv korántsem olyan szép, olyan tökéletes, mint a magyar, — legalább pallérozott nyelvbe fogunk által menni, s az cosmopoliticus (világpolgári) tekintetből nem rossz; — hanem itt nagyobb a veszedelem, — mert akkor a köznéptől, a nemzet többi testétől egészen el fogunk válni, (itt mintha a köznépet is befogadná a nemzetbe!) s ez magára hagyatva napról napra nagyobb durvaságba fog esni, s körül lévén mindenütt a tótok s más szláv népek által véve, s keresztül kosul általtörve, — azoknak ragadó nyelvek által el fog lassankint, sőt ha az idő úgy hozza magával, sebes lépésekkel is, tótosodni; — a *nemzeti méltóságunkra s emberi boldogságunkra* nézve, nagyobb szerencsétlenség nem érhetne bennünket, *mintha, amitől méltán tartatunk, valamelly tót nép tagjaivá lennénk!*”

A *Jelentés* további részében azt fejtegeti Thaisz, hogy a német nyelv mit hozhat hazánkba. Magasabb kultúrát, olyat, amelytől nem kell félni, mert nem akarja a fennálló rendet megváltoztatni. Nincs arra példa, hogy magyar városok vagy falvak elnémetesedtek volna, ezzel szemben sok magyar és német város, falu kesereg azon, hogy „eltótosodott”. Pedig — írja Thaisz —, „Magyar országban a nemzet magyar, s más nemességet a magyaron kívül hazánkban törvényeink nem ismernek.” (6. old.)

Láthatjuk tehát, hogy a főnemesség, középnemesség, polgárság egy részénél megtalálható németellenesség dacára még mindig inkább hajlandó volt a magyarság elviselni egy kultúraltabb nemzet igáját, mint bármiféle igényét jogosnak tartani a vele hasonló politikai helyzetben levő nemzetiségnek, a szlovákoknak. Ez alól úgy látszik, még az a Thaisz sem kivétel, aki elméletileg elítéli a nemzeti elfogultságot.

Így állt a nemzetiségi kérdés a reformkor küszöbén. Ez a status quo úgy hiszem, magyarázatát adhatja annak, hogy miért nem siettek a magyarországi nemzetiségek az 1848–49-es szabadságharcban a magyarok mellé állani. Nem látták biztosítékát, hogy saját nemzeti törekvéseik akadálytalanul kibontakozhatnak egy esetleges független Magyarországon. Élénken éltek bennük azok a sérelmek, amelyeket a magyaroktól szenvedtek el, többek között a magyar sajtóban is.

FORUM

AZ ARANYOS BIBLIA MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

„Magamat nemzetemnek
közönséges hasznára szán-
tam és mesterségemnek s
mesterségem után lehető ál-
lapotomnak, hivatalomnak,
sőt majd egész életemnek
kiváltképpene való céljául
e szent könyvet tettem fel”.

(Tótfalusi Kis Miklós)

Az európai műveltség a klasszikus antikvitás és a Biblia kettős tartópilléréen nyugszik. Bár a pogány magyarság — Bizánc missziós tevékenysége eredményeképpen — már a honfoglalást megelőző évszázadokban megismerhette a görög-római kultúra és a keresztény eszmék bizonyos elemeit; a magyar gondolkodás sorsdöntő találkozása a Bibliával egyidős az államalapítással és a latin szertartású római kereszténység felvételével

A magyar művelődés történetében ekkor indult meg az a folyamat, melynek során az eddig szóbeliségben élő kultúránk írásbelivé; az eddig pogány-világi egyházivá; az ősi, törzsökösen magyar pedig nemzetközivé, európaivá vált.

Korai nyelvemlékeink: a *Halotti Beszéd és Könyörgés* (1192–95), az *Ómagyar Mária-Siralom* (1300 k.), a *Gyulafehérvári Sorok* (1310–1320), a *Königsbergi Töredék és Szalagjai* (14. sz. közepe) tanúsága szerint, a bibliai tanok magyar nyelvű kifejezésére a 11–14. század folyamán gazdag szókincs, szépen kidolgozott nyelvezet és az írásbeli szöveg-

szerkesztés magas szintű készsége alakult ki, s erre a szellemi tőkére a későbbi Biblia-fordítások is bízvást támaszkodhattak. A Bécsi-, a Müncheni- és az Apor-kódexben megőrződött „Huszita Biblia”, a Jordánszky-kódex Biblia-fordítása és kolostori irodalmunk egyéb 15–16. századi fordítástörédei aligha születhettek volna meg az Árpád-kori előzmények nélkül.

Az 1530 tájáig virágzó kéziratos kolostori irodalom felbecsülhetetlen művelődéstörténeti érték, de fennmaradt anyagából teljes magyar nyelvű Biblia nem állítható össze. A Szentírás teljes magyar nyelvű birtokbavételére Rotterdami Erasmus (1466–1536) hazai követői – akiket magyar erasmisták néven tart számon az irodalomtudomány – tették meg az első lépéseket. Komjáti Benedek *Az Szent Pál levelei magyar nyelven* (Krakkó, 1533), Pesti Gábor *Újtestamentum magyar nyelven* (Bécs, 1536) és Sylvester János *Újtestamentum magyar nyelven* (Sárvárújsziget, 1541) című művei alkotják a reformáció szellemében született fordítások első csoportját: új korszakot, új kulturális igényeket jelezve.

Heltai Gáspár és munkatársai, valamint Méliusz Juhász Péter és Félegyházi Tamás 1551 és 1586 között megjelent fordításai pedig már a Vizsolyi Biblia közvetlen szövegtörténeti előzményeit alkotják.

Az első teljes magyar nyelvű református Bibliát – melyet nyomtatási helyéről nevez Vizsolyi Bibliának a hagyomány –, Károlyi Gáspár, gönci püspöki jogú esperes, „kora legkiválóbb magyar bölcseze, nyelv- és hittudósa; hívei közt Isten igéjének legékesebb hirdetője” munkásságának köszönhetjük. Károlyi és segítői: Thury Mátyás szántói, Czegléd János vizsolyi és Huszti Imre gönci lelképásztorok a 16. századi magyar nyomdászat, irodalom- és művelődéstörténet legkiemelkedőbb, az irodalmi nyelv fejlődése szempontjából legnagyobb hatású, napjainkig kisugárzó művét bocsátották ki a nyomdaprés alól egy Abaúj megyei mezővárosban, Vizsolyban, 1590-ben. Talán csak 700–800 példányban látott napvilágot, és megjelenése mégis méltán jelképnek te-

kinthető. Megszületésével lezárult az a mintegy 500 esztendőös periódus, mely a magyarság történetében a Biblia első megismerésétől annak teljes egészében magyar nyelvűvé válásáig eltelt.

Az európai népek irodalom- és művelődéstörténetében a 16. század a Biblia évszázada. A Szentírás nemzeti nyelvűvé válásában Luther Márton, a reformáció elindítója, egyetemes jelentőségű szerepet játszott. Újszövetség-fordítása 1522-ben, teljes Bibliája 1534-ben jelent meg. Angolul az Újtestamentum 1526-ban, a teljes Biblia 1535-ben került ki a nyomdából. A dánok teljes Bibliája 1530-ban, a finn Újszövetség 1548-ban, a kálvinista fogantatású francia Biblia 1535-ben, a horvát Újszövetség 1560-ban, az izlandi Újszövetség 1540-ben, a teljes izlandi Biblia 1584-ben, a teljes lengyel Biblia 1563-ban, a svéd 1541-ben, a szlovén 1584-ben jelent meg.

A Vizsolyi Biblia példányai néhány esztendő alatt teljesen elfogytak, új kiadása szükségessé vált. Szenci Molnár Albert (1574–1634) zsoldárfordító és nemzetközi hírű nyelvtudós 1608-ban, Hanauban második javított kiadásban jelentette meg, 1500 példányban. Az ő nevéhez fűződik a harmadik kiadás is, mely Oppenheimben látott napvilágot 1612-ben. A negyedik kiadás, a Jansonius-féle, Amszterdamban 1645-ben; az ötödik, az ún. Váradai Biblia – Szenci Kertész Ábrahám nyomdájából – 1661-ben került az olvasók kezébe. A hatodik kiadás, mely díszes kötéséről, metszésének aranyozásáról az Aranyos Biblia nevet kapta, Tótfalusi Kis Mikósszemet-lelket gyönyörködtető munkája: a magyar biblia történetének, a magyar irodalom és művelődés történetének is ragyogó fejezete.

Tótfalusi Kis Miklós (1650–1702) a reneszánsz nagy alakjaira emlékeztető, sokoldalú, rendkívüli személyiség volt: betűművész, nyomdász, tudós, művelődéspolitikus és író egy személyben. Szatmár megyében, egy Nagybányához közel eső, a 17. század közepe táján mintegy 1200 lelket számláló mezővároskában, Alsómisztótfaluban született, szegény sorsú szülők gyermekeként. Az írás-olvasás tudományát szülő-

városa iskolájában sajátította el, később tanulmányait Nagybányán folytatta, majd (1666-ban?) az enyedi kollégiumban ment, 1670. nov. 4-én a kollégiumi diákkörmányzat teljes jogú tagja, 1673-ban a teológiai tanfolyam hallgatója, osztálytanító, majd a legnagyobb diáktisztséget, a seniorságot is elnyerte 1677-ben.

Az az évtized, melyet Tótfalusi Kis Miklós diákként a nagyenyedi kollégiumban eltöltött, egész életpályájára döntő befolyást gyakorolt. Tanárai: Csernátoni Pál és Dési Márton professzorok Johannes Cocceius (1603–1669) leydeni egyetemi tanár és Rénatus Cartesius (1596–1650) francia filozófus eszméinek első terjesztői voltak a kollégium falai között, és a Biblia szövegén alapuló szabad vizsgálódás szellemében nevelték az ifjúságot. Tótfalusi, akit kortársai úgy jellemeztek, hogy „gyermekkorától fogva nagy dolgok végrehajtásának . . . égő lelkülete hatotta át”; fogarasi rektorsága idején (1677–1680) a legnemesebb szándékoktól vezérelve, tudatosan kialakított életprogram birtokában, teljes szellemi fegyverzetben áll előtünk.

Tótfalusi Kis Miklós jó iskolamester volt. Az ábécétől a szónoklattanáig mindent szívesen tanított, mint énekvezető jó hasznát vette zenei ismereteinek és a templomi szószéken is lekötötte a hallgatóság figyelmét. Itteni munkáját mégis átmenetinek tekintette. A fogarasi rektorság jól jövedelmezett: három év alatt 350 tallért gyűjtött össze, és így reménységgel tekinthetett annyira áhított külföldi útja elé.

Tótfalusi hollandiai utazása kezdettől fogva több volt a református teológusok szokásos külföldi tanulmányútjánál. Aki – mint Tótfalusi – az „Istenem és Nemzetem előtt való kedvességet” mindenképp helyezte, joggal érezte úgy – amikor Tofeus Mihály erdélyi püspök a Biblia hollandiai kiadása ügyének intézésével bízta meg –, hogy az egész nemzet művelődése szempontjából fontos feladat cselekvő részesévé lett.

Az anyanyelvű bibliaolvasás programját Erasmus fogalmazta meg 1516-ban Újszövetség-fordításának előszavában,

noha ő maga kizárólag latinul írt, anyanyelvén egyetlen sort sem vetett papírra. Pesti Gábor Újtestamentum-fordításának latin nyelvű előszavában a nagy humanista programját teljes egészében magáénak vallja: „Bárcsak az Újszövetség minden nyelvre le volna fordítva, hogy még a törökök és a szaracénusok is olvashatnák. És így a paraszt az eke mellett ebből dúdolna, a takács a fonalvetőjével egy ritmusban ebből zümmögne, és az útonjáró ilyen történetekkel könnyítene az unalmán. Ebből lenne a keresztények minden beszélgetése, mert szinte olyanok vagyunk, amilyenek a mindennapi csevegésünk.”

Sylvester János, a mértékes magyar verselés úttörője – ugyancsak Erasmus szellemében – hibátlan disztichonokban ünnepli magyar Újszövetségének megjelenését:

„Az ki zsidóul és görögül és végre diákul
Szól vala régen, szól néked az itt magyarul.”

A magyar művelődéstörténet szempontjából felbecsülhetetlen érték, hogy bibliafordítóink az erasmusi programhoz hűségesen ragaszkodtak. A protestáns egyházak hivatalos álláspontja ugyanis az anyanyelvű bibliaolvasással kapcsolatos kettős arculatú: „. . . sem a lutheri, sem a kálvintanok alapján létrejött egyházak nem állítják a bibliaolvasás köteleességét a hívek elé. Az olvasás jogát viszont nem tagadják ugyan, de az üdvösség elnyeréséhez az egyéni bibliaolvasáson keresztül, a papság közvetítése nélkül, egyik protestáns felekezet sem enged utat.” Magyarországon „elismert egyházi vezetők állásfoglalásaiban van valami furcsa kettősség. Úgy is lehetne fogalmazni, az első reformátoroktól átvett teológia mellett megőrizték Erasmusnak a reformáció előtt kialakított álláspontját a laikusok, általában az egyszerű emberek és a biblia viszonyáról”.

Tótfalusi Biblián alapuló művelődési programja hollandiai évei alatt (1680–1689) fokozatosan formálódott ki. 1680 augusztusának második felében indult Amszterdamba

és október első felében érkezett meg, azzal a céllal, hogy az egyetemen teológiai tanulmányokat folytasson és Tofeus Mihály megbízásából az Elzevirek nyomdájában a Biblia kiadásáról tárgyaljon, a nyomtatást felügyelje, és ismereteket szerezzen a nyomdászat és a könyvkiadás területén. Kezdetben úgy gondolta, eleget tud tenni mindkét feladatának, de alig néhány hónap elteltével világossá vált számára, hogy a nyomtatás művészete egész embert kíván.

Tótfalusi Kis Miklós erős elhivatottságot érzett arra, hogy nyomdásszá képezze magát, és ebben a szándékában Pápai Páriz Ferenc levele is megerősítette: „Ama mesterség éppen úgy ékességére szolgál bármelyik tanult embernek, mint az iskolázatlan népből származónak. És azt tapasztaltuk, hogy a nyomdász-mesterséggel, kezdettől fogva mind a mai napig, az egyházban tekintélyes és kegyes, buzgó férfiak foglalkoztak. Így e hazában, az előző század folyamán Heltai Gáspár, ama socinianus (unitárius) idők hatalmas ostora, tevékenykedett ezen a téren érdemlegesen. A mi emlékezetünkre pedig Kertész Ábrahám, a hasonlóképpen tudós férfiú. De mit szóljak a külföldiek közül Plantinusról, akit a nagy Lipsius stílusa fényének nevez, a Stephanusokról, Elzevirekről, Blaeukról, Jansoniusokról, ezekről a szorgalmatos férfiakról, kitűnő matematikusokról, tökéletes mesterekről? Haladj tovább, tehetséges ifjú, azon az úton, amelyen elindultál, és ne hagyj, hogy valamelyik finnyáskodó főiskolás diák ellenkező irányba tereljen. Ez a mesterség nem tesz téged érzéketlenebbé a tudományok iránt; ez ugyanis – mondom neked – az összesek közül az egyedüli, amelyik valósággal árasztja magából az értelmet.”

Pápai Páriz Ferenc a legkiválóbb európai nyomdászok értékelésével, példaképül állításával Tótfalusi Kis Miklósban megszilárdította azt a kezdettől fogva meglevő elhatározást, hogy amihez hozzáfog, azt az elérhető legmagasabb szinten valósítsa meg. Arra törekedett, hogy olyan kiváló nyomdásszá képezze magát, mint a humanista könyvkiadásban vezető szerepet játszó párizsi és genfi francia nyomdászdi-

nasztia megalapítója, Stephanus Henricus (1460 k. – 1520); a héber, görög és latin nyelvben egyaránt járatos velencei nyomdász, Aldus Manutius (1450–1515), az amszterdami nyomdász és könyvkiadó Elzevir-család (1638–1681) tagjai, vagy mint az ifjabb Joan Blaeu (1650–1712), aki a híres amszterdami műhelyt, melyben Tótfalusi is tanult, vezette.

Tótfalusi Kis Miklós a nyomtatás művészetében szerzett első tapasztalatait az Elzevir-família műhelyének köszönheti, de rövidesen kapcsolatba került a technikai szempontból kiválóan felszerelt Blaeu-nyomdával. Itt tanácsolták néki: ha hazájában fel akarja virágoztatni a nyomdászatot, azzal kell kezdenie, hogy a betűmetszés tudományát elsajátítsa. Valószínű, de nem biztos, hogy Tótfalusi a Blaeu-család betűöntődjében tanulta ki a betűtervezés, betűmetszés és – öntés tudományát, Dirk Voskens vezetése mellett. Mégpedig olyan kiváló eredménnyel, hogy rövidesen Hollandia határain kívül is ismertté vált a neve, és megrendeléseket kapott Angliából, Lengyelországból, Német- és Svédországból. Cosimo Medici toscanai herceg, XI. Ince pápa és Artsil grúz fejedelem ugyancsak Tótfalusi megrendelői közé tartozott. Magyar ember számára eddig elérhetetlen erkölcsi és anyagi siker jutott Tótfalusi osztályrészéül. Nem túlzott egy cseppet sem, amikor mentségében azt írta: „néha targoncával tolták a pénzt szállásomra”. Tehát nem csupán elsajátította a világhírű holland betűművészet eredményeit – bár ez sem lenne lebecsülendő teljesítmény –, de újat, eredetit alkotott. A nemzetközi szakirodalom által elfogadott tény, hogy a hollandi antikva betűtípus alkotója nem Anton Janson (1620–1687) frizlandi születésű, Hollandiában tanult betűmetsző (mint ahogy korábban gondolták), hanem Tótfalusi Kis Miklós. Ő „az egyedüli magyar, akinek életműve maga is hozzájárult az egyetemes régi betűművészet továbbfejlesztéséhez”.

Pápai Páriz Ferenc *Életnek könyve* című búcsúztató versében Tótfalusi betűművészetét így mutatja be:

„Ki e mesterségnek nemcsak színén kapott,
Hanem beljebb mély titkaira béhatott,
Amszterdámban vetvén oly fundamentumot,
Hogy az ő munkája csodálatnák még ott.

Mindenféle nyelven és minden formában
Betűt metszhet vala nagyobbban s apróbban;
Úgy jár vala tudós keze az acélban,
Mint másnak a könnyen engedő viaszban.”

Művészi fogékonysága, csodálatra méltó szorgalma és minden akadályt legyűrő küldetéstudata eredményeként Tótfalusi néhány esztendő alatt alkalmassá formálta önmagát arra, hogy önként vállalt feladatát, a Biblia kinyomtatását megvalósítsa. Ehhez két keze munkájával az anyagi feltételeket is megteremtette.

Az 1660-as évek végétől kezdve művelt egyházi és világi személyiségek egyre gyakrabban teszik szóvá Erdélyben, hogy „felette igen szűköltek, elfogytak az apró formában nyomtatott magyar Bibliák”. Teleki Mihály – akkor kővári kapitány – kérésére Horti István, Tótfalusi első pártfogója tájékozódott a könyvkötőknél (akik ebben az időben könyvkereskedők is voltak), hogy kaphatók-e kis formátumú Bibliák? Horti 1668. márc. 28-án azt írta Teleki Mihálynak, hogy a kereskedelmi forgalomban ilyenekből már régen hiány mutatkozik.

Apafi Mihály erdélyi fejedelem környezetében érlelődött meg a magyar Biblia hollandiai kiadásának gondolata. Ifj. Joan Blaeu 1671. május 26-án kelt, Apafi fejedelemnek szóló válaszlevelében azt írja, hogy a legutóbbi amszterdami kiadás (az 1645-ben megjelent Jansonius-féle) hibái – melyekre jeles és művelt magyar férfiak hívták fel a figyelmét – mind ez ideig elrettentették attól, hogy a nyomtatást magára vállalja. Apafi kérését azonban, amennyiben privilégiumot kap, és a fejedelem által ígért „erdélyi tudós férfiak” közreműködése is lehetségessé válik, akkor a feladatot elvállalja. Elegáns tipográfiával és olyan jó minőségű papíroson fogja kinyomtatni, amelyhez hasonlót nemigen lehet látni. Leveléhez betű-

mintalapot is mellékel, mely sajnálatos módon elkallódott. E levélváltás után indult Hollandiába Gávai Mihály, hogy a nyomdász mesterségben járatosságot szerezzen. Az eredmény azonban elmaradt, a század hetvenes éveiben semmi érdemleges nem történt.

Kétségtelen, hogy a magyar Biblia hollandiai kinyomtatása jelentős anyagi áldozatokat kívánt. A holland nyomdászok által kért 2500–3500 aranyat, mely 10 000–12 000 forintnak felelt meg, az Erdélyi Református Rendek Tanácsa sokallotta, és 1681. augusztus 20-án a következőképpen határozott: „Mi kegyelmes urunknak ő nagyságának méltóságos tetszéséből s közönséges megegyező akaratból, Istennek ő felségének segítségével akarván kinyomtatattunk a szent Bibliát magyar nyelvünkön in octavo majori (nagyobb nyolcadrét alakban) úgy, amint Belgiumban kinyomtatott volt, minden correctio nélkül, a nyomtatásban esett fogyatkozásokon kívül, a szent generális ecclesia pénzéből, kinek jobb móddal való végbevitelére ide hazánkba hozassunk mind betűket, mind papírosat s itt nyomtassuk ki, közönségesen végeztük.”

Amikor Tótfalusi 1681 őszén Gidófalvi Balázs révén erről a határozatról értesült, úgy gondolta: itt a lehetőség arra, hogy Erdélyben korszerű nyomdaüzemet szervezhessen, és mindazt, amit Hollandiában tanult, hazája javára kamatoztathatja. A pénzhiány és a háborús helyzet következtében előállt bizonytalanság mindent megváltoztatott. Tótfalusi ebben a reménytelennek látszó helyzetben elhatározta: „minden fáradságomat és munkámat, időmmel együtt, arra fordítani, hogy édes nemzetemnek ily nagy periclitatiojában (veszélyeztetettségében), az én hivatalom szerint használhasak.”

A kortársak szemében Tótfalusi vállalkozása: a Biblia saját költségén való megjelentetése istenkísértés volt s ebbe – megítélésük szerint – csak belebukni lehetett. Aki a magyar Biblia történetében csak egy kicsit is járatos, tudja, hogy valamennyi kiadás gazdag világi mecénások és a református

egyház anyagi támogatásával jelent meg. Tótfalusi a feladat nagyságától ennek ellenére nem riadt vissza. A Mentségében erről így ír: „Mondék magamban: hozzáfogok én, egy szegény legény lévén, és megmutatom, hogy egy szegény legénynek szíves devotioja (buzgósága) többet tészon, mint egy országnak ímmel-ámmal való igyekezete.”

Tótfalusi számára a Biblia megjelentetése egyszerre volt vallásos és nemzeti kötelesség, és művelődési programjának legfontosabb alkotóeleme. A Zsoltárok előszavában írja: „Mínthogy pedig a könyvekben foglaltatott tudományoknak, s azokra segítő nyelveknek teljes ismértségekre jutniok mindeneknek lehetetlen, amit én legalább feltészek minde- nekre nézve szükségesnek lenni, és amire kérésemmel s tanácslásommal itt célozok: az olvasásnak tudása. Ha valaki többre nem mehet, bár csak a maga születési nyelvén tudja olvasni az írásokat, csak ezzel is nagy sok jókra segítheti magát.”

Teleki Mihály kancellárhoz és Tofeus Mihály erdélyi püspökhöz 1684. augusztus 15-én Amszterdamban kelt tanulmány és vallomás jellegű levelében pedig ezekkel a szavakkal fogalmazza meg művelődéspolitikai célkitűzését: „Én azt akarnám, Isten éltetvén, igyekezetemet is és munkámat (ha azzal orvosoltathatnék) tőle nem szánnám, hogy a mi nemzetünk ne maradna abban a nagy írástudatlanságban (értem csak az olvasásnak nem tudását), melyben eddig, hanem a Magyar Scholák vigealnának (virágoznának) etc. Hogy mind gyermekek, asszonyi állatok, városiak, falusi parasztok etc. olvasni tudnának. Szégyen borítja orcánkat, ha conferáljuk (összehasonlítjuk) nemzetünket ezekkel, akiket ez országban látunk”.

Apácai Csere János, Tótfalusi Kis Miklós és a többi, Németalföldet nyitott szemmel megjáró magyar számára a 17. századi Hollandia minta, jelkép és remény volt arra, hogy bátorságával, szorgalmával, tehetségével kis nép is szabaddá, gazdaggá és műveltté teheti hazáját. Bethlen Miklós egyik levelében írta Tótfalusinak: „Csak lopd el Hollan-

diának mesterségeit, és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát”.

Tótfalusi mindent elkövetett annak érdekében, hogy Erdély Hollandiához hasonlóvá váljék. Tudva azt, hogy egy fecske nem csinál nyarat, holland mesterek Erdélybe hivatását is szorgalmazná: „Sőt, ha politikusoknál a consiliis (meghallgatásra érdemes) vólnék, más egyéb mesterembereknek is innét hazánkba való szállíttatását is javallanám: „*merő félistenek ezek a mesterségekben a miénkhez képest.*”

Megfigyeli a mindennapi életet és az ünnepnapokat is. Széles néprétegek tudnak itt írni-olvasni. Senki a templomba könyv nélkül nem megy. Zsoltáros könyv, Újtestamentum vagy a teljes Biblia van minden hívő kezében. Sóvárogya írja a Zsoltárok előszavában: „Vajha olyat láthatna szemünk valaha a mi földünkben is!”

Tótfalusi 1683 nyár végén-őszén határozta el, hogy a Bibliát saját költségén jelenti meg. Nem új fordítást akart létrehozni, hanem az 1645-ös Jansonius-féle kiadás hibáit korrigálva pontos szövegű, olcsó és szép kiállítású Szentírást kívánt adni a köznép, a gyülekezet kezébe. Az első lépés a javított, nyomtatásra alkalmas szöveg megállapítása volt. Tótfalusi a latin és a héber nyelvben alapos tájékozottságot szerzett, és jól ismerte azokat a kézikönyveket is, melyeknek forgatása nélkülözhetetlen ily típusú feladatok megoldásához. Felkészültsége tehát alkalmassá tette őt arra, hogy segédeszközöket használva, egymaga is szövegjavításokat végezzen. Mégsem egyedül dolgozott. Műve „a Belgiomi Akadémiákban tanuló Magyaroknak forgolódások által” jelent meg.

Az amszterdami magyar egyetemi hallgatók közül kettőt név szerint is ismerünk. Egyik Id. Csécsi János (1650–1708), a sárospataki kollégium tanára, aki helyesírási kérdésekben adott tanácsokat. *Observationes Orthographico-Grammaticae. De recte Hungarice Scribendi et loquendi ratione* (Helyesírási és nyelvtani szabályok. A magyar írás és beszéd helyes módjáról) című művét halála után (1708-ban) Brever

János lőcsei nyomdász adta ki Pápai Páriz Ferenc Magyar–latin és Latin–magyar szótárának függelékeként. A másik Kaposi Sámuel (1660–1713), a gyulafehérvári iskolában a görög, latin, angol és a keleti nyelvek tanára, aki széles körű filológiai tájékozottságával segítette Tótfalusi munkáját. Vitás kérdésekben kikérte az Amszterdamban tanuló többi diák véleményét is.

A segédkönyvek, a különféle fordítások szövege és a tanácsadók munkája mellett szükség volt egy olyan vezérfontásra, melyhez kritikus pontokon megnyugtatóan igazodni lehetett. Ezt a szerepet Immanuel Tremellius (1510–1580) és Franciscus Junius (1545–1602) nevével fémjelzett fordítás töltötte be. Tótfalusi és munkatársai feltehetőleg az 1669. évi amszterdami kiadást használták, melynek címe: *Biblia Sacra sive Testamentum Vetus, ab Immanuele Tremellio et Francisco Junio ex Hebraeo latine redditum, et Testamentum Novum, a Theodoro Beza e Graeco in Latinum versum* (Szent Biblia. Azaz Ótestamentum, melyet héberből latinra fordított Immanuel Tremellius és Franciscus Junius. És Újtestamentum, melyet görögéből latinra fordított Theodor Beza).

A Jansonius-féle szöveg tüzetes átvizsgálása után, „amikor aztán kikeresgéltek a hibákat, sok vita után úgy határoztunk, hogy javító kézzel nyúlunk hozzájuk: ugyanis, ha nem akartunk volna képességünk szerint javítani, bár tisztán láttuk a különféle okokból becsúszott torzító hibákat, úgy tűnt volna számunkra is, hogy mi magunk akarjuk elferdíteni a Szentírást.”

Tótfalusi, mint az egész vállalkozás szellemi atyja és megvalósítója, világosan megfogalmazta azokat a feladatokat, melyek elvégzéséhez az Amszterdamban tanuló magyar diákok (és esetenként az egyetem professzorainak is) segítségét kérte. Mindenekelőtt a Jansonius-kiadás sajtóhibáinak kiküszöbölését és a helyesírás egységesítését tekintette elsődleges követelménynek. Továbbá arra kérte őket, hogy a bibliai fejezetek és könyvek tartalmi összefoglalásait tömörítsék, a latin utalásokat fordítsák magyarra és ellenőrizzék, pon-

tosak-e az utalások? Pótolják a szövegkihagyásokat, helyesbítsék az összezavarodott mondatokat, a szöveghez fűzött magyarázó jegyzeteket világosan különítsék el a Biblia alap-szövegétől.

A szövegjavítási munkálatokat 1683 őszén és telén elvégezték, és 1684 tavaszán Tótfalusi Kis Miklós jelentős mértékben előrehaladt a nyomtatásban. Semmit sem sejtve arról, hogy az erdélyi református rendek 1683. december 6-án újból a – Tótfalusi személyétől független – hollandiai kiadás mellett döntöttek: „Az biblia nyomtatásáról – mondja a határozat – egy tisztességes, tudós, buzgó professzornak íratassék levél, hogy az ott fenn való tipográfusokkal beszéljenek, mennyiért és mi formán nyomtatnának bizonyos számú exemplárokat ki odafel, és hozzanak írásba egész információt az dologról.”

Amikor 1684 októberében vagy novemberében Kolozsvári István enyedi professzor, az erdélyi református rendek képviselőjében, Amszterdamba érkezett, mind Tótfalusi Kis Miklós, mind Kolozsvári professzor igencsak meglepődött. Kolozsvári azért, mert a Bibliának több ívét már kinyomtatva látta, Tótfalusi pedig azért, mert most értesült a rendek határozatáról. Feladatától azonban semmi sem téríthette el. Fennállt azonban a veszély, hogy noha kinyomtatja, Erdélybe egyetlen példányt sem fognak beengedni, attól féltve, mintha Tótfalusi coccejánus jellegű változtatásokat hajtott volna végre a Biblia szövegén. A szerencse azonban akkor szegődött mellé, amikor mindazt, amire életét feltette, a legnagyobb veszélyben látta.

Tofeus Mihály halála (1684. október 23.) után megváltoztak az erdélyi viszonyok. Tótfalusi önzetlen pártfogóját, Horti Istvánt választották erdélyi püspökké. Egykori kedves tanára, Dési Márton és régi barátai a szövegjavítások szükségessége mellett foglaltak állást. „Jó és szent dolog – írja Dési Márton Teleki Mihálynak – és szükséges a fordításnak jobbítása az eklézsiában, az Isten ismeretinek nevedezéséhez képest mindenkor. Azzal nem más bibliánk lenne, hanem

csak inkább-inkább közelítenők az eredet szerént való nyelvhez, melyben soha talám e világon eléggé nem épülünk, hogy azt mondhatnók: Nem kell soha jobb fordítás ennél. Oly távol vagyon penig, hogy a fordításban való különbségben meg kellene a gyengéknek ütközni, hogy inkább az hitekben való megerősödésekre szolgál, amikor minden fordításban azon egy hitnek fundamentomát látják és olvassák, ha egyéb dolgokban különböznek is, vagy tétováznak a fordítók.”

Élete megfeszített munkában, gyötrő izgalmakban bővelkedő, válságos periódusának elmúlásáról egyetlen – minden szorongását feloldó – mondatban így számol be Mentségében: „érkezék azonban a vidámító válasz Erdélyből, mindek megfordulának és én cum triumpho (diadallal) véghez vivém munkámat.” Tótfalusi Kis Miklós 1685 pünkösdjé (június 15.) előtt önként vállalt hatalmas feladatát, a Biblia saját költségén történő kinyomtatását befejezte, és első dolga volt, hogy Teleki Mihály kancellárnak levélben beszámoljon, és műve egy példányát megküldje néki.

Az Aranyos Biblia a betűk szépsége, a nyomás tisztasága, a szöveg hibátlansága, a kötés és aranyozás művészi szépsége tekintetében egyaránt a 17. századi Európa legszebb könyvei közé sorolható. Tótfalusi a Bibliából 3500, az Újtestamentumból 1686-ban 4200, a Zsoltárokból 1687-ben ugyancsak 4200 példányt nyomott. A magyar könyvművészet a korábbi évszázadokban meg sem tudta közelíteni azt a színvonalat, azt a finom művészi ízlést, melyet ez az áldott kezű mester a Biblia kinyomtatásával ország-világ előtt felmutatott.

Amikor Teleki Mihály Fogarasban, az országgyűlés idején kézhez kapta és megcsodálta a Zsoltárok egy példányát, a tanácsurak közé sietett, nem győzte dicsérni a gyönyörű kötetecskét és azt mondta: „Uraik, haza kellene ám azt az ember hozatni, de arra pénz kell.”

A haza hívó szó nem érte váratlanul Tótfalusi Kis Miklóst. Készült az útra. Ezt tanúsítja az a költői szépségű mondata is, melyet 1685. szeptember 19-én írt le Pataki István

kolozsvári professzornak szóló levelében: „Elhozza az Isten az én szabadulásomnak is idejét: eljő a jó Tavasz, és akkor a darvakkal együtt én is szárnyamra kerekedvén, régen elhagyott honomat megkeresem.”

Tízestendei külföldi tartózkodás után betűmetszéssel szerzett hatalmas vagyonát könyvekbe, nyomdai felszerelésekbe és a hazautazáshoz szükséges egyéb dolgokba fektette. Útját a rá jellemző gondossággal, körültekintéssel szervezte meg. A Biblia, az Újtestamentum és a Zsoltárok példányainak kétharmad részét – gondosan bekötve – hajón indította útnak Danzigba, barátja, Apáti Miklós felügyeletére bízva. A többi könyvet, valamint betűmetsző- és öntőműhelye felszerelésének nagy részét szárazföldi úton, Németországon át ő maga hozta. 1689 őszén idült a hosszú útra, talán nem is sejtve, hogy hazájában milyen gyötrelmek és megaláztatások várnak rá.

Másfajta Erdély fogadta, mint amelyet egy évtizede elhagyott. Mire hazatért, pártfogója, Horti István püspök és Apafi Mihály fejedelem már halott volt. Teleki Mihály kancellárral még találkozhatott, de 1690. augusztus 21-én ő is elesett a zernyesti csatán. Másik pártfogóját, Pataki István professzort is rövidesen elvesztette. Az önálló erdélyi fejedelemség széthullott, a református egyház pozíciói meggyengültek, a Habsburg befolyás döntő tényezővé vált Erdély életében. Azok az eszmények, melyekre Tótfalusi egész életét, minden vagyonát feltette, a gerince tört országban támogatásra nem számíthattak. E zavaros viszonyok között a butaság, az önzés, a rosszindulat elvégezte a többit. Tótfalusi pályája megtört, amint Erdély földjére tette a lábát. Többé azt a színvonalat, melyet Hollandiában a fél világ megcsodált, itthon meg sem tudta közelíteni. Egyéni tragédiája a magyar gazdasági és társadalmi elmaradottságban gyökerezik, de sorsát szubjektív emberi indulatok pecsételték meg. Bizonyára van igazság abban is, amit Bod Péter mond, hogy Tótfalusi „az hollandiai szabadsághoz, egyenes-séghez szokván, erőtelen vólt csak kevés megbosszantásnak

is elhordozására”. E „közjóra született ember, Magyar Féniks” csalódottan, testi-lelki szenvedéstől elgyötörten Kolozsvárott, 1702. március 20-án hajtotta örök álmra a fejét.

JEGYZETEK

A mottó Tótfalusi Kis Miklós Amszterdamban, 1684. augusztus 15-én kelt, Teleki Mihály Kancellárnak és Tofeus Mihály püspöknek írt leveléből való. (*Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi: Jakó Zsigmond. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974. 302.)

A magyarság kapcsolata a klasszikus antikvitással és a Bibliával: Takács Pál: *A magyar gondolkodás első találkozása a Bibliával*. (Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. Szerk.: Szemere Samu. Bp., 1943. 261–277.) — V. Kovács Sándor: *Eszmetörténet és régi magyar irodalom. Az ősköltészet és a kora középkor fejlődéstörténeti kérdései*. (Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Székely Gy.: Bp., 1984. 107–145. Memoria Saeculorum Hungariae 4.) — Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Szent Istvántól Mohácsig. Bp., 1944² — Benkő Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Bp., 1980.

A magyar Biblia történetére: Bottyán János: *A magyar Biblia évszázadai*. Bp., 1982. (A Károlyi Gáspárra vonatkozó Zvittinger-idezet az 53. lapon). — Klaniczay Tibor: A reformáció szerepe az anyanyelvű irodalmak fejlődésében. (*Hagyományok ébresztése* c. kötetében Bp., 1976. 296–310).

Tótfalusi Kis Miklósról: Dézsi Lajos: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században*. Misztótfalusi Kis Miklós 1650–1702. Bp. 1899. (Magyar Történeti Életrajzok) — M. Tótfalusi Kis Miklósnak maga személyének, életének és különös tselekedetinek mentsége. Kiadás és utószó: Tolnai Gábor. Gyoma, 1940. — Kodály Zoltán: Mentség. Tótfalusi Kis Miklós könyvének ismertetése. (*Visszatekintés*. 2. köt. Bp., 1982³ 310–313). — Szathmári István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp., 1968. 361–380. (Nyelvészeti Tanulmányok 11.) — Haiman György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus*. Élete műve betűinek és nyomtatványainak tükrében. Magyar Helikon, 1972. — *Erdélyi féniks*. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi: Jakó Zsigmond. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974. — *Tótfalusi Kis Miklós Halotti Kártája*. Tolnai Gábor és

Haiman György tanulmányával. A latin szöveget sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Fordította: Jakó Zsigmond, Tóth István és Weöres Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. — Tolnai Gábor: *Fejedelmi Erdély*. Tizenhat tanulmány. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 144–186. — *Tótfalusi Kis Miklós*. Előadások. Debrecen, 1985. április 25–27. Dukkon Ágnes: *Tótfalusi Kis Miklós népművelői programjának kibontakozása a hollandiai években* 40–46.; Fekete Csaba: *Az Amsterdami Biblia és az egykorú bibliai tudományosság* 47–58. Herner János—Keserű Bálint: *Adalékok az Amsterdami Biblia sorsához* 92–98.

A bibliaolvasásról: Péter Katalin: *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században*. Századok 1985. 4. szám. 1006–1028.

Az idézetek forrása: „gyermekkorától fogva . . .” — Halotti Kártyája 39.

„Istenem és Nemzetem előtt . . .” —

„Bárcsak az Újszövetség . . .” — Péter Katalin tanulmányában Századok 1985. 1020.

„Az ki zsidóul . . .” — Sylvester János: *Újtestamentum*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1960. (Az ajánlás után) Bibliotheca Hungarica Antiqua I.

„. . . sem a lutheri, sem a kálvini . . .” — Péter Katalin i. m. 1017.

„elismert egyházi vezetők . . .” — Péter Katalin i. m. 1023.

„Ama mesterség éppen úgy ékességére . . .” — *Erdélyi féniks* 288.

„néha targoncával tolták a pénzt . . .” — *Mentség* 2.

„az egyedüli magyar, akinek életműve . . .” — *Erdélyi féniks* 44–45. (Jakó Zsigmond bevezető tanulmányában)

„Ki e mesterségnek nemcsak . . .” — *Erdélyi féniks* 413.

„felette igen szűkölte, elfogytak . . .” — Herner János—Keserű Bálint: *Adalékok az Amsterdami Biblia sorsához* 92.

„Mi kegyelmes urunknak . . .” — *Erdélyi féniks* 290.

„minden fáradságomat és munkámat . . .” — *Erdélyi féniks* 300.

„Mint hogy pedig a könyvekben . . .” — *Erdélyi féniks* 85.

„Én azt akarnám, Isten éltetvén . . .” — *Erdélyi féniks* 307.

„Csak lopd el Hollandiának mesterségeit . . .” — *Mentség* 70.

„Vajha olyat láthatna szemünk . . .” — *Erdélyi féniks* 87.

„amikor aztán kikeresgéltük a hibákat . . .” — Tótfalusi Kis Miklós: *Apologia Bibliorum*. Kolozsvár, 1697. Hasonmás és fordítása magyar nyelvre 1985. A Magyarországi Református Egyház sajtóosztálya, A Magyar Bibliatanács Kiadója, Budapest, 1985. 144.

„Az biblia nyomtatásáról . . .” — *Erdélyi féniks* 291–92.

„Jó és szent dolog . . .” — *Erdélyi féniks* 318.

„érkezik azonban a vidámító válasz . . .” — *Mentség*

„Urak, haza kellene ám ezt az embert hozatni . . .” — *Mentség* 5.

„Elhozza az Isten . . .” — *Erdélyi féniks* 324.

„az hollandiai szabadsághoz . . .” — Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus* 153. — „közjóra született ember . . .” — Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus*. 1766. 132.

FILOLÓGIA

EGY SOSEM VOLT SAPPHÓ-VERS MAGYAR FORDÍTÁSAIRÓL

Sapphó költeményeinek legelső magyar fordításai 1787-ben láttak napvilágot Révai Miklós *Elegyes versei* között.¹ A *Szerellem hathatósága* címen megjelentetett dal a lesbosi költőnő egyik leghíresebb műve. Pseudo-Longinos *A fenségről* című írásában idézi négy szakaszát, amelyből hármát már Catullus is lefordított latinra.² Magyarországi népszerűségére jellemző, hogy a mai napig húsz különböző fordítása látott napvilágot.³ Idézzük most föl Révai átültetésében:

Boldog az, szem közt veled öszve ülvén
A' ki tsak téged' mosolyodni szemlél,
'S bájoló nyájas szavadat meg ájult
Tsendesen hallja.

¹ Révai Miklós *Elegyes versei*. Pozsony 1787. III. ének, *Szerellem' hathatósága: Száfo' éneke*. 122., IV. ének, *A' rózsa, Száfo' éneke' darabja*. 123.

² Pseudo-Longinos 10, 2, Catullus 51, vö. Borzsák I., *Otium Ca-tullianum*. Acta Ant. Hung. 4 (1956) 211–219. A Sapphó vers a Lobel–Page kiadásban a 31. töredék. Az újabb szövegkiadások is a Lobel–Page számozást követik, ezért a továbbiakban én is eszerint idézem a töredékeket. Mértékadó Sapphó-kiadások ezzel a számozással: Lobel E.—Page, D., *Poetarum Lesbiorum Fragmenta*. Oxford 1955, Voigt, E. M., *Sappho et Alcaeus*. Amsterdam 1971 (ez a létező legalaposabb kiadás), Campbell, D. A., *Greek Lyric I*. Cambridge, Massachusetts—London 1982 (a töredékek angol fordításával).

³ Révai Miklós 1787, Édes Gergely 1803, Fabchich József 1804, Naláczai István 1815, Kölcsey Ferenc 1827, Csemiczky Sándor 1830, Kis János 1841, Hegedűs István 1882, Pecz Vilmos 1877, Radó Antal 1885, Reményi Ede 1891, Ady Endre 1909, Doby Andor 1913, Darkó Jenő 1918, Kallós Ede—Radó Antal 1921, Csengeri János 1926, Kerényi Károly 1935, Trencsényi-Waldapfel Imre 1942, Franyó Zoltán 1946, Devcecsi Gábor 1959.

Én mihelyt látlak, szavamat felejtve
 Nyelvem el némul, ereimbe égő
 Tűz szökik szélylyel, szemeim merülnek
 Kétes homályba.

Borzadoz testem, 's a' hideg veríték
 Ūt ki, jár szívem dobogó veréssel,
 Változom színben, nehezen lehellek,
 Életem el fogy.

Révai másik versfordítása, *A rózsza, Száfó éneke darabja* sokkal kevésbé ismert, noha 1957-ben Vargha Balázs újra kiadta a *Homér és Osszián* című antológiában.⁴ Ugyanitt látott napvilágot újból Édes Gergely *Zaffó a' rózsáról* című fordítása is, amelynek első kiadása 1803-ban jelent meg.⁵ A rózsáról szóló dal korántsem ért el akkora népszerűséget, mint az előbb idézett *Szerelem hathatósága* (L.-P. 31). Révain és Édes Gergelyen kívül mindössze Fabchich József ültette át magyar nyelvre 1804-ben.⁶ A magyar fordítók nem tüntetik föl, hogy milyen forrás alapján dolgoztak. Vargha Balázs jegyzetei nem utalnak arra, hogy melyik görög töredék fordítása *A rózsáról*, a sajtó alatt levő *A magyar ókortudomány bibliográfiája 1951–1975*⁷ pedig csak kérdőjellel jelzi a problémát. E három fordítás eredetijét a mai napig nem azonosították. Nem is csoda. A legújabb Sapphó-kiadások 264 töredéket tartanak nyilván, de *A rózsáról* című versnek vagy akár csak hasonló motívumnak nyoma sincs e töredékek között.⁸

⁴ *Homér és Osszián*. Szerk. Vargha Balázs. I. Bp. 1957. 42. Ugyan-ez a vers Édes Gergely fordításában I. m. 43.

⁵ *Zaffó a' rózsáról*. Édes Gergely Írmati és danái. Vác 1803. 180.

⁶ Fabchich József: *Pindarus, Alceus, Zaffo, Stezikorus, Ibikus, Anakreon, Bakkilides, Szimonides, Alkmán, Arkilokus*. Győr 1804. 165.

⁷ Ezúton mondok köszönetet a kötet szerkesztőjének, Ritoók Zsigmondnak, hogy lehetőséget adott a kézirat használatára. A kötet 1987-ben (1986-os dátummal) megjelent Budapesten a fenti címen,

⁸ Az előbb említettekén kívül az alábbi kiadásokat és fordításokat használtam: Reinach, T.: *Alcée, Sappho*. Paris 1960², Treu, M.: *Sappho*. München 1963³, Snell, B.—Franyó Z.: *Sappho, Alkaios, Anakreon, Frühgriechische Lyriker III*. Berlin 1976, Davenport, G.: *Archilochos, Sappho, Alkman*, Berkeley. Los Angeles, London 1980, Diehl, E.: *Anthologia Lyrica Graeca*. Lipcse 1923, Bergk, Th.: *Poetae Lyrici Graeci*. Lipcse 1882⁴.

A húszadik, de már a tizenkilencedik század kiadói sem vették föl ezt a dalt Sapphó művei közé. Fölvetődik a kérdés, hogy ki a töredék szerzője, milyen kiadásból fordítottak Révaiék, és hogyan került Sapphó költeményei közé ez a kakukktójás.

Lássuk először, hogy a három fordítás milyen fogódzókat nyújt további kutatásunkhoz:

Fő király aszszonyt ha az Isten adna
A' virágoknak, fejedelmi fénybenn
Aszszonyúl nyilván nekik a' mosolygó
Rózsa adatnék.

Mert ez a' földnek kiesén ki színlő
Fénye, tündöklő szeme a' mezőnek,
Pillógó zómántz, tele tűzzel égő
Réti ragyogvány.

Mint lehell kedvet, mosolyog szerelmet,
Mint lebeg gyengén leveles kis ágon,
Terjedő bimbón pirosúl feselve,
Illatot oszlat.
Révai Miklós 1787

Adni a' boldog Jupiter Királynét
A' virágoknak ha akarna; méltánn
A' piros rózsát egyedül emelné
Trónus' ölébe

Mert ez a' föld' leggyönyörűbb remekje
A' mezők' fénylő szeme' fénye, kerti
Bársony és minden ragyogó dicsőség'
Kincse magábann.

Illatoz gazdag levelinn szerelmet
Mellyet enyhíthet buja köntösével
A' midőn játszik, mosolyos 's Zefirrel
Közli szerelmét.
Édes Gergely 1803

Az virágoknak Iupiter királyt ha
Tesz, királyságot közel érne Rózsa.
Dísze az földnek, veteménynek és szöm
Fénye virágnak,

Hajnala rétnek, szikra hányta szépség,
 Kegy Venus szerző, szerelem lehellő,
 Szép levél színes, nevet égre tokja,
 Burkos az ága.

Fabichich József 1804

A következő egyezések találhatók a három fordításban: 1. Mindhárom sapphói strófában íródott. 2. Mindhárom utal a fő Istenre, latinos formában Jupiterre, Fabchich pedig Venusra is. A latin alak nem meglepő, a korszak többi fordításában is rendszeresen szerepel a görög Aphrodité helyett Venus, Zeusz helyett Jupiter stb.⁹ 3. Édes és Révai fordításából következtetni lehet a szellő említésére, feltehetőleg Zephyros alakban. A rózsza (rhodon) és a virág (anthos) szintén nyilvánvalóan előfordul az eredetiben.

Még e keresést megkönnyítő vezérszavak és formai sajátosságok segítségével sem lépett elő a keresett költemény a görög antológiák verstömegéből. A vers terjedelmi és esetleges formai problémáira utalt ugyanakkor az, hogy a Fabchich-féle változat egy szakasszal rövidebb, mint a másik kettő.

A korabeli fordítási gyakorlatban nem állt példa nélkül a lírikusok (sőt filozófusok) töredékeinek önkényes összekötése, netán újonnan írt versekbe való beolvasztása. Erre két példát említenék. Az egyik E. Billardon de Sauvigny 1777-ben publikált francia nyelvű Sapphógyűjteménye. A fordító nyíltan bevallja: „Il ne nous reste de Sappho que des fragments. J'ai cru devoir réunir ceux qui me paroissent avoir quelques rapports entr'eux.”¹⁰ A kötetben az egy-két soros töredékek hosszabb ódákká állnak össze, amelyeket szabad átköltések és eredeti költemények követnek.

A másik példa még meglepőbb. Alapja egy irodalmi fikció. Egy Russa hevű hajó kikötött Leukas szigetén. A hajón utazó orosz Ossur, „celebre letterato di Pietroburgo” fölfedezte Sapphó sírját, benne „alcuni papiri”, melyek Sapphó elveszett műveit tartalmazták. Az olasz nyelvű „fordítások” ezekből a papiruszokból készültek. A nagyobb hitelesség alátámasztására az olasz versezetek valódi töredékek fordításait görgették soraikban. Az egész kötet Sapphónak

⁹ Vö. Fabchich: *I. m.* 158. 1, 160. 9, 161. 10, 164. 34. töredék.

¹⁰ *Poésies de Sappho suivies de différentes poésies dans le même genre.* Amsterdam 1777. 11. Filozófusok töredékeinek önkényes rekonstruálásához ebben az időszakban vö. Steiger K.: *Egy elfelejtett Hérakleitos-töredék.* Ant. Tan. 30 (1983) 175–176. Steiger Schleiermacher 1807-es rekonstrukciót vizsgálja.

Phaón iránt érzett lángoló (és irodalomtörténetileg nem igazolt) szerelméről szól.¹¹

Billardon de Sauvigny kötetének második ódája a *Sur la rose*. A fordító jegyzetben hívja föl a figyelmet arra, ami egy olvasójának a figyelmét sem kerülhette el: ez a vers jobban illik az anakreóni dalok, mint Sapphó művei közé. Az inkább átköltött, mint fordított költemények gyanús környezete és a két a-b-b-a rímelésű versszak formája egyébiránt csökkenti a vers hitelességének érzését. Mindenesetre a második sorban föltűnik Jupiter és az ötödikben a zéphire, ahogy ezt a magyar fordítások alapján elvártuk. A francia és a három magyar fordítás megjelenésének évéből (1777–1804) arra lehetne következtetni, hogy a közös forrás egy XVIII. századi görög lírai antológia vagy Sapphó-kiadás lehetett. A Magyarországon hozzáférhető XVIII. századi görög, görög-latin és a modern (német, francia, olasz) nyelvekre fordított antológiák és szövegkiadások átvizsgálása után azonban kiderült: a filológusok e században sem tartották Sapphó művének a rózsáról szóló költeményt.

Időben visszafelé haladva eljutottam az első görög-latin kiadásig, az 1560-ban Párizsban kiadott Stephanus-féle lírai antológiáig.¹² E kiadás utolsó Sapphó-törödékeként szerepel a rózsavers — prózában. Az eredetije ugyanis Achilleus Tatiós i. sz. V. századi regényíró szerelmes regényének részlete.¹³ Ezek után nem véletlen, hogy az egyes fordítások formailag eltértek egymástól (versszakok száma, versforma). Inkább az a különös, hogy Révai, Édes Gergely és Fabchich egyaránt sapphói strófában fordította — a prózarészletet. A korabeli fordítási gyakorlat ismeretében azonban ez is könnyen magyarázható. Fabchich pl. 43 Sapphó-törödéket fordít le, méghozzá

¹¹ *La Faonide*. Inni ed odi di Saffo. Tradotti dal testo greco in metro italiano da S. I. P. A., Crispoli 1792. A Phaónra vonatkozó antik források teljes gyűjteménye megtalálható Voigt, E. M.: *I. m.* 158 skk. Sapphó egyetlenegyszer sem említi Phaón nevét. A sajnálatosan csekély számú magyar nyelvű Sapphó-irodalomból ide kívánkozik Fináczy E.: *Sappho és Phaon*. EPhK 6 (1882) 105–111.

¹² Stephanus, H.: *Carminum poetarum novem lyricae poeseos principum fragmenta Alcaeï, Sapphus, Stesichori (...) nonnulla etiam aliorum*. Paris 1560. Én a második kiadást használtam, amely közös címlappal, egybekötve tartalmazza Pindaros ódáit és az előbbieken felsorolt lírikusok törödékeit: *Pindari Olympia, Pythia, Nemea, Isthmia, Caeterorum octo lyricorum carmina, Alcaeï, Sapphus, Stesichori, Ibyci, Anacreontis, Bacchylidis, Simonidis, Alcmanis nonnulla etiam aliforum, omnia graece et latine*. Antwerpen 1567².

¹³ *Achilleus Tatius* 2, 2–3. Ed. Hercher, R.: *Erotici Scriptores Graeci*. I. Lipcse 1858, 58.

két epigramma kivételével valamennyit sapphói strófában. Azokat a darabokat is, amelyek nyilvánvalóan egészen más versformában íródtak. Fabchich tehát Sapphót konok következetességgel sapphói strófában fordította. A XIX. század harmincas éveiiig az a jellemző, hogy a fordítók vagy sapphói strófát használnak (pl. Ungvárnémeti Tóth László, 1818. és a 3. jegyzetben említettek), vagy elszakadnak minden kötött formától (Nalácz István 1815, Csemiczky Sándor 1830).

Lássuk tehát a forrást, amelyből H. Stephanus, Billardon de Sauvigny és a magyar fordítók merítettek: „Ha Zeus királyt akart volna adni a virágoknak, a rózsza uralkodnék a virágok fölött. Ő a föld dísze, a növények ékessége, a virágok szemefénye, a liget pírja. Illata Erósé, Aphrodité tudja barátjának, illatozó szirmokat bont, rebbenő levelekkel pompázik, levelei Zephyros szellőjére mosolyognak.” Kérdés, hogy miért tekintette H. Stephanus ezt a prózarészletet, amelyben semmi sem utal az aiól dialektusra, az aiól lírára, egyáltalán valamiféle versformára ill. a lesbosi költőnőre éppen Sapphó versének. Talán az idézetet megelőző két sor adta ezt a — nem túlságosan meggyőző — ötletet: „A lány először Homérostól énekelte az oroszlán és a disznó küzdelmét, aztán egy lágyabb múzsza dalába fogott, a rózsza dicséretét zengte.” Ez a lágyabb múzsza lenne Sapphó, a férfilelkű költő?¹⁴ Stephanus nem vesződik sokat döntése indoklásával: „Apud Achillem Tatium, lib. 2. De Leucippe et Clitophonte, inventur sequens encomium rosae, ex oda quadam in prosaicam oratione dissolutum. Existimatur autem oda illa Sapphus esse.”¹⁵ Elképzelhető, hogy ő is átvette valahonnan ezt a feltevést, az „existimatur” azonban nem árulja el, hogy honnan.

Számunkra van még egy megválaszolendő kérdés: vajon biztos-e, hogy Fabchichék valóban Stephanus kiadását használták? Már az eddigiekből is fölöttébb valószínű, hiszen a Magyarországon őrzött kiadások közül ebben találjuk meg a rózsáról írott töredéket. De a valószínűséget bizonyossággá tehetjük, legalábbis Fabchich és Édes esetében. Fabchich művének hosszadalmas címe következőképpen hangzik: *Vas vármegyei Köszögi Fábchich Iózsef az Magyar föl állítandó Tudós Társaságnak az XI-dik szám alatti tagjátul magyarra fordítottatott Pindarus, Alceus, Záfő, Stezikorus, Ibikus, Anakreon, Bakkilides, Szimonides, Alkmán, Arkilokus*. Ha ezt a listát egybevetjük a Stephanus által kiadott szerzők névsorával, még a nevek sorrendje is pontosan megegyezik (egyedül Archilochossal bővült Fabchich listája).¹⁶ A Sapphó-töredékek fordításának sorrendje is megegyezik

¹⁴ Horatius *Epist.*, 1, 19, 28, Voigt, E. M.: *I. m.* 174.

¹⁵ Stephanus, H.: *I. m.* 1567, 33.

¹⁶ Vö. 12. jegyzet.

a Stephanus-kiadásával. Rúadásul a rózsaversen kívül más olyan töredékek is szerepelnek Fabchichnál, amelyeket csak Stephanusnál találunk meg együtt ilyen formában. Ilyen pl. a L.-P. 55. töredék („Halni fogsz holton, soha senki sem szól Rólad . . .”) bővebb formája, amely egy versszakkal megtoldja az eredetit, s amelyet Édes Gergely is így fordított le.¹⁷

Ugyancsak a Stephanus-féle kiadásból származik egy másik verssé fogalmazott prózarészlet, a bevezetőben említett L.-P. 31. töredék („Boldog az, szem közt veled öszve ülven . . .”) különös változata. Plutarchos leírja Démétrios-életrajzában Antiochos és Stratoniké szerelmét, amelyet Sapphó soraival jellemez: „Hogy tehát megbizonyosodjék, egész napokon át Antiochos szobájában tartózkodott, és mikor valami csinos fiú vagy fiatal nő meglátogatta, gondosan figyelte betege arcát és mindazokat a külső jeleket, amelyekből következtetni tudott a lelkében végbemenő hangulatváltozásokra. Erasistratos azt tapasztalta, hogy amikor más ment be hozzá, Antiochos magatartásán semmi változás sem volt érezhető, de mikor Stratoniké látogatta meg, akár egyedül, akár Seleukos társaságában, újra meg újra megfigyelhette rajta azokat a testi elváltozásokat, amelyekről Sapphó beszél. Antiochosnak is elakadt a hangja, lángvörös lett az arca, elsötétült a tekintete, arcán veríték gyöngyözött, heves szívdobogás fogta el, az ájulás környékezte, és halottsápadt lett.”¹⁸

A prózai bevezetés Fabchichnál beleolvad a voltaképpeni töredékbe, Seleukos pedig átalakul nővé:

Jött akár hány bé, egyaránt meg állott:

Változott máskép Stratoníce színben,

- Jövsz ha szű társul Szeleúce, vagy nem:
Az szava néma.

Láng piros, szól szöm, buzog az verőték,

Vére rend nélkül szökik: új erővel

Végez meg gyöztét követé veszélyes

Sárga bolondság.¹⁹

¹⁷ A töredék szokásos terjedelemben Fabchich, J.: *I. m.* 160. 5–6. töredék, kibővített formában 163, 25. Édes Gergely e verset *Zaffó egyg dúsz asszonyhoz* címmel fordítja le, *Íramati és danái* 179. A két változat néhány különbsége Fabchich és Édes eltérő interpretációjának következménye. Megjegyzendő, hogy az eredetileg glyconeus²⁶ sorfajttával írott verset mindketten sapphói strófában fordítják. Édes fordítását lásd még *Homér és Osszián I.* 41–42. A versformához Voigt E. M.: *I. m.* 15–20, 75–76.

¹⁸ Plut. Dem. 38, 4, Máthé E. fordítása.

¹⁹ Fabchich J.: *I. m.* 159–160, 3.

Fölvetődik a kérdés, hogy fél évszázaddal a nagyszerű Wolf-féle Sapphó-kiadás megjelenése után nem túlságosan provinciális tudóskodás-e még mindig Stephanus XVI. századi művét használni?²⁰ Nem akarom védeni Fabchichot, Édest, Révait, hiszen a Wolf-kötet több példánya is rendelkezésükre állt. Mégis, gondoljuk csak meg, hogy mind az idézett francia, mind az olasz fordítás a Stephanus-kiadás segítségével készült 1777-ben ill. 1792-ben.²¹ Lemaradásunk tehát nem volt olyan egyértelmű. *A rózsáról* szóló töredék pedig, bár igazat kell adnunk Billardon de Sauvignynak, hogy nem nagyon hasonlít egy Sapphó-versre, nem csoda, hogy három magyar költőt is megragadott. A szentimentalizmus és romantika határán élő férfiak számára egy költőnőtől éppen ez volt az igazán elfogadható hang, nem pedig a „mascula Sappho” mindent fölperzselő lobo-gása.²²

NÉMETH GYÖRGY

ELFELEDETT ÉS ISMERETLEN MAGYAR ÍRÓLEVELEK II.

BARÓTI SZABÓ DÁVID
KIADATLAN LEVELE ÉS ELFELEJTETT
VERSE

Noha a magyar klasszicista verselés s hazai tájszógyűjtés jelentős úttörője körül némi mozgást tapasztalhattunk az elmúlt évtizedekben,¹ munkássága körül ma is sok a tennivalónk s adósságunk: pl.

²⁰ Wolf, J. Chr.: *Saphus, poetriae Lesbiae fragmenta*. Hamburg 1733.

²¹ Az olasz fordító az egyik verset (L.-P. 114) Stephanus latin fordításában idézi: *Virginitas, virginitas, quo abis me relicta? / Non amplius veniam ad se, non amplius veniam!* Stephanus, H.: *I. m.* 1567, 28. *La Faoniade*. 1792, 26.

²² Vö. 14. jegyzet.

¹ Vö.: Rónay György: *Baróti Szabó Dávid* It. 1955. 304–326. l.; Tarnai Andor: *A deákos klasszicizmus s a Milton-vita*. ItK. 1959. 67–85. l.

egy Baróti Szabó-monográfia, s műveiből legalább egy új válogatás. Voltaképp ezt szeretné előmozdítani ez a két kisebb szövegközlés is.

A székelyföldi születésű, de később Kassára és a Komárom megyei Virtre — a mai Szlovákia területére — került költő-tanárnak² több kéziratát őrzi a szlovák nemzeti könyvtár, a túrócszentmártoni Matica Slovenska.

Itt található pl. Vanier-fordításának, a *Paraszti Majorságnak* eredeti kézírata, a fordító néhány érdekes megjegyzésével, a kéziratot 335. oldalán pedig alábbi levele olvasható, alkalmasint Molnár János kanonokhoz, akinek a palaszín kartonkötésű kéziratot könyv első szennylapján ez a bejegyzés található:

„Ezen Vanier fordítását tette 's tulajdon kezével írta Szabó Dávid, ki Kassán a' Rhetoricát most-is (már 17 v̄ [vagy] töb' esztendőktől fogva tanította.)]

Ki-nyomtatta (de változásokkal) ezen munkát már úgy tettzik kétszer: vagy leg-aláb' kész a' 2dik nyomtatásra-is az új Vanier.

I. B. Molnár
1791. 30 Januarii.”³

A levél még 1780-ban kelt, s az első ízben 1779–80-ban, Kassán megjelent fordítás kiadásával foglalkozik:

„Fő Tisztelendő Uram,

Nékem érdemem felett való nagy jó-akaróm! Minden postát nagy kívánsággal várván, 's benne mintegy bizonyos reménységet helyeztetvén, hogy'a még hátra-maradott résznek is helybe-hagyatását el-fogja hozni, és 'a satura fel-szabadítani; mind eddig nem bátor-kodtam aztat levelem által sürgetni. Most ha róla emlékezet[et] tészek, reménylem, kész leszsz 'a botsánat. Ki fogytak 'a Könyv-nyomtatók már 'a munkából; 's valamint 'a minap megintlen sarkallani kezdenek. Nagy alázatosan kérem 'a Fő Tisztelendő Urat, hogyha lehetséges léssen, töltsé kedveket. 'A múltt hólnapban Róman nevezetű Pesti Jurátus által 'a mit küldöttem, nem kétlem, kézhez adatódott. 'A mi részetske még el-maradott vala, itt vagy az is. Hála legyen az Istennek, hogy egyszer már végít érhettem az alkalmatlan fordításnak! Téli üdőben tsak túrhetőbb volt; de ki vesződjön vele, midőn már kiderült 'a gyönyörű tavasz, és 'a meg-pihenéssel kénálgat? Az Universitas fel-szentelésire 's a' mely versetskéket hamarjában öszve-szedeteték (: 'a tizen-harmadik Májusra tart-

² Vö.: Ozsvald Árpád: *Baróti Szabó Dávid sírjánál*. A Hét. 1957. 37. sz. 20. l.; Szénássy Zoltán: *Komáromi Olympus*. Pozsony. 1984. 11–14. l., illetve: *Új komáromi Olympus*. Tatabánya 1987. 9–17. l.

³ Mat. Slov. Pr. c. 512/57. Ev. č. 1502. B 347 Madárske rukopicy.

ván:) ide írásm; nem azért, mintha azokat olly nagy világosságra érdemesnek ítelném; hanem egyedül azért, hogy olly Nagy Kérőnek kedvét meg ne szegném.⁴ Minden benne tétetendő változást jóvá fogok hagyni; sőt esedezem is, hogy ha betsülettel kinn meg nem jelenhetnének, oda haza maradjanak. Midőn 'a fellyül tett kérésnek tellyesítését minnél hamarább el-várom, ajánlom magamat.

Kassán. 13. Maj. 1780.

'A Fő Tisztelendő Urnak
Leg Kissebb Szolg[ája]
Szabó Dávid"

A második szennylapon a mű címe így található:

„Paraszi Majorság mellyet Vanierből Hat lábball mérséklett Magyar Versbe foglalt Esztergam Megyebéli Pap Erdélyi Baróthi Szabó Dávid 'A Kassai Királyi Iskolákban Az ékesen szóllásnak Professora". (Ez nem mindenben egyezik meg az 1779–80-i első kiadás címével.) „'A Kegyes Olvasóhoz" szóló ajánlás némileg rövidebb, mint az 1779-i kiadásban megjelent szöveg, pontosabban ezt az eredeti fogalmazatot helyenként kibővítette később a költő. (A vers szövegében is több változtatás figyelhető meg: a 14. sort — *Őrzeni fog mennyből Mársnak Fia Húnyadi Mátyás* — más színű tintával törölték, s átalakították a 13. sor is, amelynek eredeti szövege így szólt: *Nints mit félnetek itt: Márs fog vígyázni rátok*; ennek második felét — ugyancsak más tintával — áthúzták, s helyébe ezt írták: *ide lát vígyázva Theresa <reátok>*). A lojálisabb változatok bizonyára a cenzúra hatására készültek, de végül is a nyomtatásba az eredeti szövegek kerültek.)

Ugyanitt még két latin nyelvű levele is található Baróti Szabó Dávidnak a kiadással kapcsolatban: az első Kassán, 1779. június 8-án kelt: „Reverendissime Domine! Iam inde a quinta hujus negoti [negotiis] nostrum . . ." (337–338. l.); a második ugyanott, egy héttel előbb: „Reverendissime Domine! Fragmentum operis prelo jam subjecti transmissio . . ." (339–340. l.). Az utolsó (341.) oldalon a cenzor megjegyzései olvashatók a versben megváltoztatandó helyekről.

S hogy az általában konzervatívnak, felvilágosodásellenesnek tartott költőt is súlyosan érinthette a gyászos 1795. év, amely több íróársát sújtotta, azt ebben az évben írt verse bizonyítja, amelyet egy naptár adott közre először 1856-ban az eredeti kéziratból. A

⁴ Az itt említett alkalmi verset végül is a *Paraszi Majorság* 1779-i, első kiadásának függelékében kiadta Baróti Szabó, „Hogy ezen utolsó árkosban a' külömben esendő ürességet elkerülhesse a' Könyv-Nyomtató".

címzett Dudási Antal⁵ borsodi születésű minorita szerzetes volt, aki egy ideig Kassán nevelősködött az Almássyaknál.⁶

A versben „a’ magyarságnak hervadó virági” s a „sanyarú tél” alighanem átvittén is értelmezhető, ahogy a „Ki-keletre várás” is. (Baróti Szabó *Magyarság virági* című munkája csak 1803-ban jelent meg, de már ekkor is dolgozhatott rajta: az „igértt koszoru” is alkalmasint erre a munkájára vonatkozik, s nem az 1786-ban megjelent *Vers-Koszorú* újabb kiadására). A verses levél zárórészében a II. Jó-zsef s II. Lipót alatt, a felvilágosodás levegőjében megpezsztült olvasói kedv visszaeséséről panaszkodik az író, mint nem sokkal később Csokonai is.⁷ Az, hogy „a’ lantot le-tettem”, „végre dudás lettem”, alighanem arra utal, hogy az 1786-i *Vers-koszorú* s 1789-ben kinyomtatott *Költeményes munkái* után alkalmi verseket kezdett kiadogatni,⁸ s mind gyakrabban magyaros ütemű, nem időmértékes formában (a „soros vers” ezt jelenti nála) írogatta alkalmi darabjait.

A *lebel(eg)* székelyföldi tájszó, azt jelenti: ’haszon nélkül munkálkodik, bajlódik’; a *tollu* a köznyelvi *toll* székelyföldi alakja.

Dudás Antal Direktor ’s Profeszszor urhoz Baróti Szabó Dávid 1795.

- ¹ Igazgató lettél, ’s egyszersmind Tanítottó?
Közkatona, ’s tábort helyéből mozdítottó?
Igy magad urad vagy; magadnak fogadsz szót,
’S magadat bünteted, hamiben nem téssz jót. —
- ⁶ Gyengék a’ szemeid? ez ugyan nagy hiba:
Kettős tisztségedben nem kell több galiba. —
Én is rosszszul-látok; de ezt ki-pótolom:
Mit írjak-le nappal, setétben gondolom
De a’ magyarságnak virági hervadnak:
- ¹⁰ E’ sanyarú télben tán ki-is fonyadnak.
A’ zavartt tsemókból nints időm kivenni,
’S nemek szerént külön ágyakba ált’-tenni.
Ki-keletre várok a’ jó kertészekkel:
Azonban lebelgek a’ soros versekkel. —

⁵ Szinyeinel Dudásy (ld. Mírók. II, 1105. h.)

⁶ Ld. uo.; Szinyei nem tud arról, hogy Dudásy igazgató lett: azt írja, hogy a kassai nevelősködés után „végre udvari káplán” lett, s viszonylag fiatalon, 45 éves korában halt meg Vizsolyban. Egy művét említi, a *Fizikának fundamentomi* című tankönyvét, amely azonban föltehetőleg nem jelent meg. Baróti Szabó verséből úgy látszik, hogy ő maga is verses levelet írt paptanárnak barátjának.

⁷ Vö. *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája*. Bp. 1973. II, 823. l.

⁸ Ld. Szinyei i. h.

- 15 Ah, mikor végzem-el ígért koszorumat!
Már nehezen bírom fel-fűző tollumat. —
Tán fagyos kezeit az halál rám veti,
Míg munkám ohajtott végét el-érheti —
Mit irsz? hogy el-múltak a szép kezdetektől?
- 20 Hogy már iszonyodnak a' magyar könyvektől? —
Szűk a' pénz? 's nem telnék bendő-hizlalásra,
Ha-mit ki-adnának elme-futtatásra? —
Tsudálod szóllásom'? a' lantot le-tettem,
'S mindent meg-próbálván, végre dudás lettem. —⁹

(A verset — nem tudva erről a közlésről — később, 1888-ban Horváth Balázs is kiadta,¹⁰ de kevésbé pontosan, sőt nyilvánvaló szövegromlással s hiánnyal: a 9–10. sor rímzava nála azonos: *hervadnak—hervadnak*; a 14. sorból a *lebelgek* tájszó elmaradt „*Addig időt töltök a soros versekkel*” s hiányzik — talán a *tollu* tájszó miatt? — a 15–16. sor.)

Baróti Szabó Dávid versei 1789-i első kiadásuk óta csak 1914-ben jelentek meg, válogatva, a *Deákos költők* című gyűjteményben (Rájnis és Révai társaságában). Kiadatlan levele s elfeledett verse is arra az adósságunkra figyelmeztet, amelyet csak egy új, önálló válogatás törleszthet verselésünk e jeles úttörője iránt.¹¹

SZILÁGYI FERENC

⁹ *István Bácsi* [Mayer István] *Naptára*. 1856. 166–167. l. Ugyancsak ő közölte kéziratból Baróti Szabó *Kép* (1793) című versét is. 1851-ben, a Jókai és Vahot Imre által szerkesztett Reményben (I, 364–366. l.)

¹⁰ Ld. Horváth Balázs: *Baróti Szabó Dávid s néhány kiadatlan költeménye*. Kassa. 1888. 134. l. (Vö. Koltai Virgil: *Baróti Szabó Dávid soros versei*. Figyelő XIII. (1881) 390–396. l.) Nála a „Sorosok” (rímes versek) között *N. T. P. Dudási Antal Directorhoz. 1795.* címmel fordul elő idézett versünk.

¹¹ Legutóbbi levélközlésembe (It 1986/3. 740–747. l.) sajnálatos tévedés csúszott: a második Zrínyi-levélnék — mint Klaniczay Tibor figyelmeztetett rá — 1615 a helyes dátuma, s a költő nagybátyja írta.

BARÓTI SZABÓ DÁVID BÚCSÚLEVELE BATSÁNYI JÁNOSHOZ

I

A Magyar Országos Levéltár R Szekciója, illetve az R 313 állag a személyek szerinti iratokat tartalmazza, amelyeket legnagyobb részben a Magyar Nemzeti Múzeum törzssanyagából még a felszabadulás előtt vett át az Országos Levéltár a Múzeumtól. Ez az anyag általában jelentős személyek, túlnyomórészt írók, művészek, tudósok, politikusok irataiból áll. Legtöbb személynek egy-két irata van, amelyeket az időrendi vegyes sorozatokban az elkallódástól szükségesnek látszott megmenteni. Így — a levéltári forrásmunka szerint — külön fondok helyett csak közös gyűjteményekben helyezhetők el, a személyek nevének betűrendjében; az erre vonatkozó „Levéltári Leltár”-ban ez olvasható:

„Batsányi János (1763—1845) költő B. Szabó Dávid hozzáírt levele. 1819. R 313 1. cs.”¹

Baróti Szabó Dávid ezt a levelét 1819. augusztus 13-án a Komárom megyei Virt községben írta, ahol a baráti Pyber család vendégszerető házában lakott immáron két évtizede.

Batsányi pedig — akit mély baráti szálak fűztek B. Szabó Dávidhoz — ebben az időben már száműzetésben élt Linzben, távol hazájától. Hogy milyen mély kapcsolatokat zárt le ez a levél, annak szép emléket állít Keresztury Dezső és Tarnai Andor 1952-ben közösen írt tanulmányában a két író barátságáról.²

A levél szövege:

Barátom!

Nem sokat hibáztak előtted, kik azt beszéllették, hogy el-végeztem pályla-futásomat: mert valóban több esztendőktől fogva szakasztott olyan valék, s vagyok, mint az; a ki *Jovis ignibus ictus Vivit, et est vitae nescius ipse suae*. Nem soká leszek már fenn: napról napra fogy minden erőm, s nyílik kaporsóm. — Úss már egyszer óh boldog óra! mindent, s magam' is megúntam: ez árnyék világról hallani sem akarok. Röviden írok: nem bir a tollal megfégező kezem. Semmit

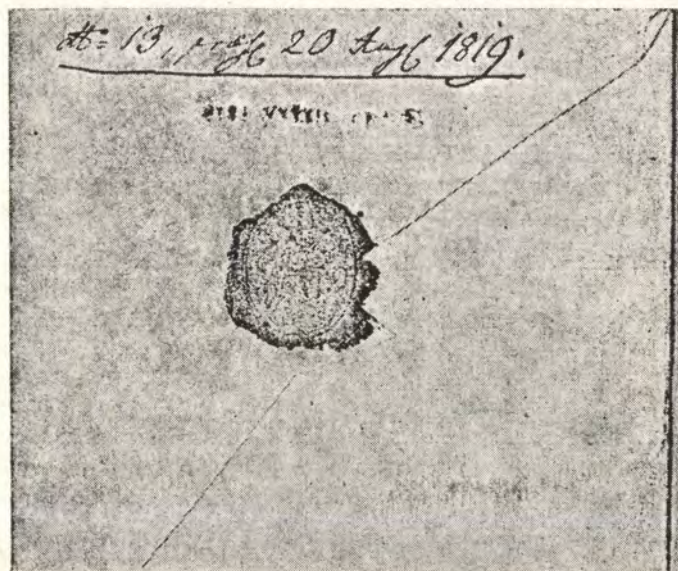
¹ Pataky Lajosné: Családnévmutató a Magyar Országos Levéltárban őrzött családi levéltárak és gyűjtemények irataihoz 1526—1945. Budapest, 1981./62. Levéltári Mutatók és Jegyzékek, 1. köt. (KÉZIRAT.)

² Irodalomtörténet 1952. 1. sz. Keresztury Dezső—Tarnai Andor: *Batsányi és Baróti Szabó*. 69—93. l.

acepi 20° Augusti 1819.

Barátom!

Nem sokat hibáztok eléd, kék
 az bevitelök, hogy el-
 jöjje fusarom: nem valóban
 több egyetendő költőjök. Székes
 aha valk, is megvok, mivel or, a
 ki Louis ign. bair ions vint, et
 egy vna desisus ipa me. Nem
 soká kesek más fenn: napról nap-
 ra jögy minden cím, a rajzokt kapt-
 lom - és más egyen ok boldog
 Ora! minden 'ócaragom' if meg.

nem járhatok: esztendejeis múlik, hogy a szobából ki sem mehetek: lantot ver az inam: gyámol nélkül (ucsemis?) állhatok. Utólszor szóllok hozzád. Bútszódom.

Virt 13 Aug. 1819.

Szegény szolgád:

S. D.

= (Szabó Dávid, Batsányi kézírásával) =

(Batsányi kézírásával): Meghalt Nov. 22dikén, 1819. Virtenn, és ott a kápolna előtt levő kereszthez temettek el, tölgyfa koporsóban, hideg tetemei, Nov. 24dikén. —

(két sor törölve olvashatatlanul)

Lintz, Decemb. 14dikén, 1819. Batsányi

Batsányi 1819. augusztus 20-án vette át a levelet, majd decemberben jól olvasható írásával a levél aljára ráírta Baróti Szabó halálának és eltemetésének fenti adatait. Az általa használt tustintával e szöveg végén sűrűn áthúzott (törölt) két sor átvilágítással sem tehető olvashatóvá.

Batsányi 1815 év elején téves értesítést kapott Baróti Szabó haláláról, akiről mindig érdeklődik a feleségével folytatott levelezésében; s csak brünni fogságában tudta meg feleségétől, hogy a halálhír nem volt igaz. Ezért feleségének 1816. január 28–29-én irt levelében örömmel és megnyugvással írja, hogy szeretett barátja még életben van.

Majd Linzben 1819-ben a búcsúlevél átvétele után így ír Batsányi: „A földi nyomorúságokból felszabadító végórát óhajtvá várja, olyan lévén, mint az aki Jovis ignibus ictus, Vivit, et est vitae nescius ipse suae! (Jupiter tüzes villáma leütötte és nem tud magáról.) Ugyanezt jelentő, s ezen szókkal bizonyító saját bucsuzó levelét, melyet halála előtt nem sok idővel (még utolsó napjaiban is ilyen szomorú állapotában sem feledkezhetvén el a barátságának szent törvényeiről), igen erőtlen és reszkető kézzel irt vala hozzám, itt Felső Ausztriában vettem s mély megilletődéssel olvastam — öbenne vesztvén el legrégibb és leghivebb pályafutó bajtársamat, valamint a Haza is egyik legjobb, leghasznosabb tudós fiát, s a Magyar Nyelv és Poézis egyik legfőbb diszét és oszlopát.”

Ebből nyilvánvaló, hogy Baróti Szabó Dávidnak Batsányihoz írott búcsúlevele a magyar irodalomtörténet előtt nem volt ismeretlen; még a tartalmából is idéz Batsányi; mindössze az eredeti levél holléte volt eddig homályban, s végül az a körülmény, hogy az eredeti Baróti-levél hogyan került a Magyar Nemzeti Múzeumba. Batsányi János, mint tudjuk, mintegy negyedszázaddal élte túl szeretett barátját, s ezalatt módot találhatott arra, hogy az irodalomtörténeti jelentőséggel bíró levél hazakerüljön.

Baróti Szabó nekrológja még 1819. december hóban megjelent a Tudományos Gyűjteményben. Thaisz András búcsúztatta el, s egyúttal felvetette életrajza megírásának kérdését.

Batsányi — aki előfizetője volt a Tudományos Gyűjteménynek — Thaisz cikkének megjelenése után azonnal vállalkozott az életrajz megírására. Hogy elkészítette-e Batsányi az életrajzot, nem tudjuk: közre nem adta, s iratai között sincs nyoma. Nem került elő az aggastyán utolsó levele sem.” Ezek a sorok olvashatók az It. már hivatkozott 1952. évi kötetében.

Baróti Szabó Dávid utolsó levele most került elő a levéltárból; s ennek a kis dolgozatnak az a célja, hogy ezt a levelet teljes szövegében közlétegye, s megadja a levél őrzési adatait.

II

Baróti Szabó Dávid búcsúlevele, melyet nem sokkal halála előtt írt reszkető kézzel, valóban nem könnyen olvasható, mégis minden szava egy szó kivételével világos és érthető. Ez a nem érthető szó a levél végén van, amikor azt írja: „. . . lantot ver az inam: gyámol nélkül (ucsemis = ugysemis?) állhatok . . .” Ez az „ucsemis”-nak olvasható szó két szempontból is figyelemre méltó: egyik az „is”-t egybeírja az alapszóval; bár ez nála megszokott gyakorlat, hiszen ugyanennek a mondatnak az elején azt írja: „esztendejeis” múlik, hogy a szobából ki sem mehetek . . . De az „is”-t nemcsak ebben a levélben, hanem más írásaiban is egybe szokta írni az alapszóval. Pl. Vályi Andráshoz 1794-ben írott levelében azt írja: „A Kisded Szó-Táris nála az én pénzemen jött ki. Ebből ily formán gazdálkodott magának” . . . (t. i. a kassai Landerer) . . .³

A fő kérdés magának az „ucsem” alapszónak az eredete. Ez nyilvánvalóan tájjellegű szó, s ezek használata még a legműveltebb embereknél sem kerülhető el abban a korszakban, amikor a helyesírás kérdései szorosan összefonódnak a nyelvjárások harcának, az egységes irodalmi nyelv kialakulásának kérdéseivel.

Baróti Szabó 1798-ban Aranka Györgyhöz írt egyik levelében írja: „A Kassára való visszamenetelem elhalasztódott. Virtenn, a legkedvesebb emberemnél, Tek. Pyber Benedek urnál fogom a telet tölteni . . . a jövő esztendőben Mélt. Gróf Festetich György költségénn nyomtatásra fognak adatni ujra-ki-dolgozott Költeményes Munkáim . . . Erdélyi, s kivált Székely dialectus szerént . . . Én székelye-

³ ItK. 1929. Baróti Szabó Dávid levele Vályi Andráshoz. 466–467. l.

sen irván, erőt egészséget kívánván, vagyok Virtenn Sz. András hava 10dik napj. 1798dikban . . .”⁴

Mint tanulmányában hangsúlyozza Ruzsiczky Éva: Baróti Szabó szerint az írásmódnak a kiejtéshez kell alkalmazkodni; sőt azt is mondja, hogy a helyesírásban ő sokszor az erdélyiek, pontosabban a székelyek *ejtőmódját* kívánja rögzíteni.⁵

Lehet, hogy ez az „ucsem”, „ucsemis” kifejezés székely tájszó. Török Gábor a Magyar Nyelvőrben megjelent tanulmányában éppen az 1819. és 1821. évből — a levél keltének évéből — ismerteti Boros István szókönyvét a tájjellegű szavak felsorolásával, melyek között szerepel „udde=ugy de”; ennek az analógiájára könnyen elképzelhető, hogy az ucsem=ugy sem, vagy ucsemis=ugy-sem is. Boros István *Szókönyve* azért is figyelemre méltó, mert munkája nemcsak önálló gyűjtésen alapul, hanem felhasználta Baróti Szabó Dávid *Kisded Szótárának* mindkét kiadását. Megjegyzendő, hogy a Török Gábor tanulmányának alapját tévő kézirat — az 1819 és 1821 közt íródott tájszógyűjtemény — Horvát István könyvtárából került a Nemzeti Múzeumba, s szerzője Boros István dunántúli ev. lelkész.⁶

Ezek után méltán remélhette a kutató, hogy magában a *Kisded Szó-Tárban* rátalál az „ucsemis” kifejezés értelmezésére. Sajnos abban ez a szó nem fordul elő.⁷ Sőt általában gyengíti ezt az elméletet az a gyakorlat, hogy a „cs” hangot az adott korszakban Baróti Szabó, és más írók is egyöntetűen „ts” formában írták.

Hasonlóképpen nem adott támpontot Reuter Camillo tanulmánya, amely a *Kisded Szó-Tár* második kiadásának egy példányában egy ismeretlen kéz bejegyzését ismerteti, s amely bejegyzés a 19. század elejére vall.⁸

Van azonban példa a „cs” hang „cs” betűvel írására is, mind Tomasovic Ferenc Nyitra megyei nemes 1730. február 27-én kelt cesziós levelében, a „csupán” és a „kölcsigimmel” szavakban. (M. Orsz. Lt. R. 319 jelzet 55. cs. 1730.)

Maga Baróti Szabó a *Kisded Szótárral* mai formájában egybekötött, három évvel később 1787-ben szintén Kassán kiadott KI NYERTES AZ HANG-MÉRSÉKLÉSBENN? AZ ERDÉLYIEK’ NYELVEK’ JÁRÁSA SZERINT IRTA, S A MAGYAR VERS-SZERZŐKKEL

⁴ ItK. 1935. Baróti Szabó két levele Aranka Györgyhöz. 54–58. l.

⁵ Magyar Nyelv 1956. *Baróti Szabó D. helyesírása*. 192–198; 288–297. l. Ruzsiczky Éva tanulmánya.

⁶ Magyar Nyelvőr 1958. Török Gábor: *Boros István Szókönyve 1819–21*. 84–91. l.

⁷ Baróti Szabó Dávid: *Kisded Szó-Tára*; 1784.

⁸ Magyar Nyelv 1965. Reuter Camillo: *Bejegyzések egy „Kisded Szó-Tár”-ból*. 103–108. l.

KÖZLÖTTE ERDÉLYI, BARÓTHI SZABÓ DÁVID A' KASSAI Főiskolákbann a' Szelidebb Tudományoknak Első Királyi Tanítója, Kassán FÜSKUTI LANDERER MIHÁLY BETŪIVEL 1787. c. művében írja: . . . „Ha valamelly szó-tagnak hangja iránt nem egyeznek minden Magyarok, azokkal tartsunk, a' kik külön laknak idegen nemzetségektől, (Illyenek a Székelyek; tehát velek tartsunk), vagy leg-alább annyira öszve-nem-keveredtek; mert bizonyára tisztább ezeknél a' nyelv, mint-sem a' többieknél.” (Majd ragozási táblázatok) . . . s folytatja: „Mind a két Hazának fejet kellett hajtanom, s' főképp ama' Nagy Nevezetű F. T. Molnár János Apát és Kanonok Ur kívánságának engedelmeskednem: kérem (így szól hozzám irrt levelében) mind a' szó-ejtések (Dialectusok) szabad pórázra eresztessenek, mind a hosszú, vagy rövid pendülés bátrabb legyen.

És más izben ismét: „kérem a' szó-ki-ejtésekre, mellyek Országosan, és nem parasztossan uralkodnak, nagy gondja legyen”. Majd (tekintettel minden külön vidéken lakókra) . . . „váltig iparkodjék a' leg-jobb és leg-sezbb nyelvjárást sinór-mértékül venni”.⁹

III

Baróti Szabó Dávid régi székely családból származott. 1739. április 10-én született Baróton, Háromszék vármegyében; a rhetori osztály elvégzése után 1757-ben Udvarhelyen a Jézus társaságba lépett, és újoncveit Trencsénben kezdte, majd Szakolcza, Székesfehérvár; Nagyszombatban 1761—63-ig bölcséletet hallgatott; 1763—64-ig Kolozsvárott a gymnasiumban tanított és a szeminárium felügyelője volt. Végül 1765-től 1770-ig Kassán végzi teológiai tanulmányait és pappá szentelik; 1770—71-ben a nagyváradi gymnasiumban a költészet és szónoklattan tanára; 1772—73 Besztercebányán tölti a harmadik próbaévet. Ezt követően Baróti Szabót Komáromba, majd 1777-ben Kassára nevezték ki a felső osztályok tanítására, mely állásában 1799-ig maradt.¹⁰

Batsányi Kassán ismerkedett meg Baróti Szabóval. Batsányi akkor 24 éves volt, Baróti pedig 38. Egy éve volt már akkor Kassán a tankerület nemzeti iskoláinak felügyelője Kazinczy Ferenc, Baróti Szabónak régi tisztelője. A Keresztury—Tarnai tanulmány szavai szerint: „1787-ben ők hárman megalakítják a Kassai Magyar Társaságot . . . Baróti Szabó — természetének és helyzetének megfelelően inkább a szemlélődő, békítő barát szerepét játszotta az elsőséget már akkor vitába és vetélkedésbe szálló két fiatalember között.” Egy

⁹ Baróti Szabó D.: *Ki nyertes az hang mérséklésbenn*, 1787.

¹⁰ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*; 1891. I. 607. l.

irodalmi folyóirat terve a levegőben volt. Batsányi és Kazinczy között az ellentét a Magyar Museum első számának megjelenése alkalmával mélyült el. Kazinczy jozsefinista volt, s racionalista felvilágosodottságában rokona II. Józsefnek. Baróti Szabó — az Orczyakkhoz való kapcsolata miatt is, ahol nevelői tisztet töltött be — közelebbről érezhette magához Batsányit, mint Kazinczyt.

Baróti Szabó Dávid 1789-ben Kassán kiadott *Költeményes Munkájában* már „T. Batsányi János Urhoz, 1787” szól. A *Költeményes Munkája* Orczy Lőrinchez intézett ajánló versében mint serkentők együtt szerepelnek.

Baróti Szabó ellensége volt II. Józsefnek. Nemcsak az egyházat, hanem főként a magyar nemzetiséget sértő intézkedései miatt.

Baróti a magyar nemesi megújulás híve volt, s Orczyban és társaiban ennek az eszménynek a megtestesítőjét látta — s ennek romlását siratta a ledőlt diófa allegóriáját felidéző hatású ódájában.

Baróti Szabót főként a nyelvi, szakmai kérdések érdekelték, s ez különösen abban az időben nemzeti cél volt, mert akkor a nyelvvelés egyúttal a haladás ügyét szolgálta. Arany János kitűnő érzékel mutatott rá erre Baróti Szabóról írt tanulmányában: „Senki nem bírja teljesebben az anyanyelvet, mint ő . . . , senki az egykoruak közül nem bányászta ki annak rejtett kincseit, mint ő . . .” (*Összes prózai művei*, Bp., Franklin; 496. l.)¹¹

Barótinak nagy szerepe volt a latinos időmértékes verselés meghonosításában. Költői nyelvünket tájszavakkal és merész újításokkal frissítette fel. Magyarra fordította Milton *Elveszett paradicsomát*, és Vergilius *Aeneisét*.

Baróti Szabó 1799-ben nyugdíjaztatta magát, s egykori tanítványához Pyber Benedekhez, régi barátja és pártfogója, Pyber Ferenc Komárom megye főjegyzője fiához költözött Vért községbe, s ott ünnepeve és tisztelve élte le munkás öregsége utolsó húsz évét. 1819. november 22-én halt meg.¹²

Oszvald Árpád a szlovákiai Hét c. irodalmi folyóiratban közzétette Baróti Szabó Dávid sírjánál — a falu tanítójával együtt — tett látogatását: „. . . Az égen komor felhők gomolyognak. Hűvös fürge szél borzolja az ecetfák hosszúkás leveleit a virti temetőben. Alig tudunk utat törni a nagy bozótban a falu tanítójával. Tizenöt-húsz lépés után egy tisztásra érünk, s hirtelen elénk bukkan az egyszerűségében is fenséges vörösmárvány oszlop. Kibetűzöm a már aranyporát rég elvesztett felírást: »Baróti Szabó Dávid Jézustársaságbeli pap és magyar classikus költő hamvainak, — született 1739. április 10-én, meghalt 1819. november 22-én.«

¹¹ Keresztury—Tarnai i. m. 71. l.

¹² Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*; II. 135—137. l.

Egy-két percig néma megilletődöttséggel állunk a régi költő sírja előtt. Csend van, temetői csend . . . A papköltő *Egy ledőlt diófához* című versének örök sorai csengenek a fülemben, melyet még mint kisdíák gyermeki hévvel szavalgattam az iskola kertjében:

Mely, magass égnek szegezett fejeddel
Mint király, állasz vala társaid közt,
Tégedet látlak, gyönyörű diófa,
Földre terítve?

— — — — —

Ah, minek kérdem! — szemeimbe tűnnek
Gyilkosid. Nem volt külerőszak: ott benn,
Önmagadban volt megölő mirigyed
S titkos elejtőd.

A haza, az ország sorsán, pusztulásán, belső bajain való őszinte kesergés és a tenniakarás szent vágya hatja át a maradandó szimbolikus verset.

Baróti Szabó Dávidot nem éppen versei, hanem főként a magyar költői nyelv gazdagítása, az időmértékes versforma meghonosítása miatt tartja becsben az irodalom . . .

Mint a tanító mondja, minden évben lejön Komáromból meg Párkányból egy csoport diák. Megkoszorúzzák a sírhantot . . . Néha tanárok is. A templom megsérült a háborúban, most építik újjá . . . Szemben van Zsitvató: ott kötötték meg a zsitvatoroki békét Rudolf, Bocskai és a törökök közt . . .

A volt Pyber-kastély és a botanikus kert teljesen elpusztult . . . csak gyom, nadragulya és néhány krumplibokor. (Akárcsak nálunk a vidéki kúriák többsége!)

A kastély mellett nem messze egy régi házikó bújik meg. »Papház«-nak hívják — mondja a tanító. Talán ebben a házban, csendes magányban írhatta verseit a költő?!¹³

Szlovákiában a magyar irodalom képviselői egyébként ma is megbecsülik a régi magyar költőket. Így 1984-ben Tózsér Árpád a Madách Kiadónál megjelent művében Amade László és Szenczi Molnár Albert költészetének értékelése mellett, ismerteti azt az irodalmi

¹³ Hét 1957. 37. sz. Ozsvald Árpád: Baróti Szabó Dávid sírjánál. 20. l. (Szlovákiai irodalmi folyóirat.)

vitát, amely Baróti Szabó Dávid *Egy ledőlt diófához* c. költeményének jellege tekintetében keletkezett.¹⁴

Baróti Szabó Dávid halálának másfél százados évfordulóján Fábry Zoltán előadást tartott Kassán 1969. december 17-én. Mint Kovács Győző tanulmányában írja, akár mottóként is idézhetnők Fábry Zoltán szavait „Arcán borongó szigorúság, szavaiban hűség” (Terentiusból); amikor a 150 éve elhunyt Baróti Szabó Dávidra emlékezünk . . . Az ő élete és példája azt mutatja: a mag nem hiába hullt termő földbe. A magyar irodalom klasszikusai — Batsányi, Kazinczy, Berzsenyi, Vörösmarty Mihály, Arany János — ezt tanúsítják.¹⁵

WALLASZKY DEZSŐ

¹⁴ Tözsér Árpád: *Régi költők — mai tanulságok*, Madách, 1984.

¹⁵ Irodalmi Szemle I. 1970. 163—169. Kovács Győző: „Arcán borongó szigorúság, szavaiban hűség”. — (Emlékezés Baróti Szabó Dávidra halálának 150. évfordulóján.)

SZEMLE

ESZMETÖRTÉNETI TANULMÁNYOK A MAGYAR KÖZÉPKORRÓL*

A kötet első tanulmánycsoportját az oktatás- és tudománytörténet alkotja. Precíz alapossággal fejt fel Mályusz Elemér a Zsigmond-kori budai egyetem alapításának és működésének szálait, Klaniczay Tibor pedig átfogóan elemzi Mohács előtti felsőoktatásunk történetét. Egybecsengő véleményük: kérészerűtlen egyetemeink aktuálpolitikai érdekek függvényei voltak, s ennek máig ható következményeként így lettünk a „zsenik és dilettánsok országa”. Sokrétű tudományos aprómunkával tárja fel Mészáros István XV. századi polgárságunk tananyagbeli rétegigényeit, a városi magániskolák keletkezésének, funkcionálásának mechanizmusát. Középkori könyvtári katalógusainkat vallatja meg Csapodi Csaba, hogy sok analógiával kiderítse az egyes tételek mögött rejlő tényleges könyvanyagot. Témáját jól kiegészítik Mezey László eredményei, aki a patrisztika és skolasztika hazai jelentkezésének történetét vázolva legalább fél tucat olyan tudományos műre hívja fel a figyelmet, amelyeknek töredékei későbbi munkák kötetstábláiból kerültek elő. A szerző megvilágítja azokat a hazai feltételeket is, amelyek miatt nem alakulhatott ki korai magyar, „a Schola tanítását egyedülálló tekintéllyel terjesztő egyetem”. Megállapításaira szinte rimel Ernst Werner magvas summázata, aki meggyőzően bizonyítja, hogy Nyugat-Európa gazdasági-társadalmi fejlődése talaján szükségszerűen alakult ki a skolasztika. (E tanulmányok azt is érthetővé teszik, hogy a XIII. századi veszprémi iskola — ahol „prout Parisiis in Francia”: kiváló tudósok adták elő a jogot — miért nem vált egyetemmé.)

Anonymous társadalmi szemléletének problematikáját Györfly György veti fel ismét. Bevezetőjében megdorgálja azokat, akik IV. Béla jegyzőjének tartják a Névtelent, de „elmulasztják a fáradságos munka újbóli elvégzését, minden társadalomtörténeti jelenség szisztematikus összevetését a teljes okleveles anyaggal”. Itt a recenzens is behúzhatná a nyakát, hiszen másfél évtizede egy tanulmányban,

* (Szerk.: Székely György) Bp. 1984. Akadémiai K. 479 p. — Memoria Saecolorum Hungariae (szerk.: V. Kovács Sándor) 4.

majd több vitaülésen maga is lándzsát tört IV. Béla mellett. Mire alapozva? A kódex írásképe IV. Béla kancelláriájára utal; a diplomatikai és terminológiai érvek jelentős hányada — statisztikai összevetések nélkül is úgy tűnik — megáll a XIII. század második felében; a kunok szerepeltetése (a hunok elhallgatása mellett) célzatos lehet; a *Moglout* genus érdekképviselete szétűrő; a Szentlélek kiemelt szerepeltetése a kolduló rendekre jellemző, s csak III. Endre törvényeiben jó elő hasonlóképp (*Enchiridion*, 191—192); a sztyeppi vándorlás útvonala Julianus előtt így aligha lehetett ismert; a honfoglalás eseménysora néhol kísértetiesen egyezik a tatárjárásával stb. A teljes okleveles anyag felhasználása nélkül is feltűnt, hogy ez idő tájt megszaporodtak az „*effusione sanguinum*” küzdő vitézek, a határozatokat „*habito consilio*” hozzák, ellenségeink „*in Hungariam manu valida introverunt*” etc. (Szentpétery: Középkori okl. szövb. 50—53). Az ún. kun-törvények kapcsán feltételezhető, hogy a „*septem generationes Comanorum*”, valamint az „*omnes domini et nobiles . . . ac populi*” hierarchiája (*Enchiridion*, 178—183) mintát adhatott P. mester számára a honfoglaló magyarság társadalomképének megformálásához. IV. Béla és V. István ifjabb király 1266. márciusi egyezségét „*principales persone*” szavatolták, de ezek még nem főurak, hanem tényleges uralkodó dinasztiák tagjai (AUO 3, 128). Az ország hatalmasai csak IV. Béla halála után (akinek egyik oklevelére IV. László többször is így hivatkozik: „*privilegium avi nostri regis Bele bone memorie*” — FCD 5: 2, 249) szemtelenedtek el anynyira, hogy pl. büntetlenül lekaszabolták a királyi család egyik sarját, megverték, fogságra vetették az uralkodót stb. Felhívtam a figyelmet egy csodálatos anathemára is, amelyet 1269-ben Michael filius Petri de genere Chak számára kiadott oklevélben, feltehetőleg a szentmise lépcsőimájának közgyónása felhasználásával fogalmaztak meg. Itt együtt szerepelnek az anonymusi „*sancti reges et duces*” — István, Imre, László és Erzsébet — is. (FCD 4: 3, 493) És még sorolhatnám az érveket. De miért hozakodom ezzel itt ismét elő? Azért, mert időközben egy ifjú Anonymus-kutató, Juhász Erzsébet — Karácsonyi Béla tanítványa — elkövette az említett „fáradtságos munka újbóli elvégzését”, a gesta IV. Béla és IV. László okleveleinek teljes összevetését, és arra a megállapításra jutott, hogy az eddig felhozott érvek alapján IV. Béla nem zárható ki a számításba vehető „jó emlékü Bélák” sorából. Ez az eredmény pedig mindenképp megköveteli az Anonymus-konceptiók újragondolását.

Érdekes színtöltőt képezik a kötetnek az olyan szellemi áramlatokat bemutató tanulmányok, amelyek hatással lehettek a honi változásokra is. Süpek Ottó a francia nemzeti nyelvű irodalom első termékeiben jelentkező istenszerelem (*amor Dei*) témát tárja elénk magával ragadó stílusban, Szabics Imre pedig a XII—XIII. századi

francia költészet művészi alkotóelveit taglalja a művek teljes formai megvalósulásában. Ide sorolnám még Székely György érdekesítő fejtegetését is az ószövetségi szentírásnak a husziták tanaira, szervezkedési elveire és formáira gyakorolt rendkívüli hatásáról. A szerzők szemmel láthatólag óvakodnak attól, hogy olcsó hatásvadászatként utaljanak témáik magyar szórványadataira, magam azonban mégis hiányoltam pl. a hazánkban is megfordult trubadúrok, Peire Vidal vagy Gaucelm Faidit neve, illetve a Bábolna-hegyi tábor megemlégtetését.

A kötetben örvendetesen nagy teret kap középkori epikánk kérdése. Gigantikus feladatra vállalkozott V. Kovács Sándor, amikor mintegy negyven oldalon megkísérelte irodalmi fejlődésünk legkorábbi szakaszának felvázolását. Célja annak bizonyítása, hogy „éppúgy nem lehet . . . a honfoglalást megelőző korszakot kiiktatni az irodalmi fejlődés folyamatából, mint a középkorba áthelyezve kutatni és tárgyalni”. Tanulmánya két nagy egységre tagolódik: ősköltészetünk bemutatására (kb. 463–896) és a kora középkori irodalomra (kb. 896–1061). A szerző minuciózusan összegyűjtötte mindazon írásos adatokat, amelyeket valaha is kapcsolatba hoztak a magyarság sztyeppi történetével. Ezekre építve briliáns technikával rajzolja meg azt az eszmei-ideológiai hátteret, kulturális miliőt, amely körülvehette őseinket az adott időszakban. Csupán egyvalami hiányzik — a sámanizmusra történő néhány utalást leszámítva — ebből a képletből: a magyar ősköltészet. Véleményem szerint meddő próbálkozás, hogy egy kifejezetten orális kultúrát azokból a kora középkori írásos utalásokból vezessünk le, amelyek a szerző által feltételezett történeti koncepció szerint akkoriban körülöttünk élő népek történetére, hiedelmeire, költészetére vetnek némi, nagyon halovány fényt. Az időhatárok meghúzása is önkényesnek tűnik, hiszen Theophanész Homologétész és Niképhorosz Patriarchész a IX. század elején még mit sem tudnak a magyarokról, pedig a Fekete-tenger vidékének igen jó ismerői; az ősköltészet záró időhatára pedig aligha az életmódváltozást egyáltalán nem jelentő honfoglalás. Arról már nem is beszélve, hogy ősköltészetünk emlékei a kialakuló „hivatalos irodalom” mellett a feudalizmus kori folklorban a közműveltség döntő részét alkotva szinte változatlanul, vagy némi-képp krisztianizálva tovább éltek. A szerző tehát igen alapos munkát végzett, de a folkloranyag perifériára szorításával önmaga ásta alapjaiban alá a saját programját.

Lényegesen szerencsésebb kézzel nyúlt a témához Dömötör Tekla, aki a belső fejlődés lehetőségeit és a külső hatásokat is mérleelve nyomozza középkori epikánkban a szájhagyomány és írásbeliség lehetséges kapcsolódásait; Varjas Béla középkori orális epikánk szerzőivel kapcsolatosan jut újszerű eredményekre (pl. költő-énekmondó

vezérek, főnökök stb.), és megállapítja, hogy e műfaj a korabeli latin nyelvű történeti művekből kihámozhatónál lényegesen gazdagabb lehetett. Vargyas Lajos pedig a lovagkor epikája és a népbaladák összefüggéseit kutatva rámutat: a kezdeményezés ugyan a lovagi költészeté volt, de ez csak erjesztőleg hatott a népköltészetre, mert a népi dalnokok merőben más társadalmi kötődéssel alkották meg balladáikat.

Mélyenszántó gondolatok sorát ajánlja vitára Raoul Manselli a középkori népi vallás és népi vallásosság témaköréből. Megállapításai elgondolkodtatóak mind tartalmi, mind módszertani szempontból. A végleges megoldást a középkori magyar folklor feltárására persze az a nagyszabású program adhatná, amelyet szakszerű és körültekintő elemzés után Voigt Vilmos fogalmazott meg. Sajnos jelen körülményeink és lehetőségeink között egy ilyen terv ma még utópia.

A kisebb Gellért-legenda néhány mondatának, körüljárva dogma- és liturgiátörténeti összefüggéseit is, mintaszerű forrásfeltárását adja Jelenits István. Megerősíti ezáltal azt a tudományos feltételezést is, hogy a fellelhető legendaváltozatok egy korábbi, még ismeretlen Gellért-öslendára vezethetők vissza. (Egy kiegészítés: a Scylla és Carybdis hasonlat szerepel Rogeriusnál is: SRH II. 575, 8.)

A magyar királykoronázás rendjét elemenként veszi sorra Fügedi Erik, jellegzetesen magyar adaléknak tekintve a négy égtáj felé vágást a királyi karddal. Sajnálattal állapítja meg viszont, hogy „az Árpád-házi királyok korára vonatkozólag nem rendelkezünk olyan forrással, amely az alkalmazott szertartásrend meghatározására alkalmas lenne”. Ennek ellenére Gericz József szellemes kísérletet tesz Salamon koronázásának rekonstruálására. Azt állítja, hogy ez „a Szent István koronázásánál is alkalmazott Egbert-ordo szerint” történt, amelyben a királyi kard nem játszik szerepet. István király főurak általi karddal övezéséről azonban tud a krónika (SRH I. 297, 313), IV. Béla koronázási menetéről pedig azt állítja, hogy szintén egy világi férfiú, Kálmán herceg vitte a királyi kardot (SRH I. 467). A polémia tehát — jelen pillanatban úgy tűnik — Fügedi Erik javára dől el: a királyi kard fontos szerepet játszhatott koronázási szertartásunkban az egész Árpád-kor folyamán.

Szemléletes képet fest Bónis György egyházi és világi jogunk középkori határaitól, illetve a világi fokozatos térnyeréséről. Kubinyi András remek érzékkel mutatja ki a királyi várospolitikai változásait a mégoly sablonosnak tűnő oklevél-arengákban is. Kumorovitz L. Bernát számos korábbi félreértést tisztázva állítja elénk Nagy Lajos kancelláriáját. Oklevélpecsétek bevonásával írt szép tanulmányt a magyar címer — eredetileg szentkereszt-ereklyetartót ábrázoló —

kettős keresztről Kovács Éva. A másik, hasonlóképp mesteri heraldikai tanulmány Bertényi Iván tollából került ki néhány (hajdani királyi) városunk címerében előforduló vörös-ezüst sávozat funkciójáról.

Boronkai Iván (August Buck felfogásával szemben) vitatja, hogy a humanizmus és humanitas terminusok egyértelműen a klasszikus antik irodalom újjáéledésének termékei. A szavak hazai jelentésváltozásait nyomon követve szemlélteti is, hogy már a XII–XIV. században szórványosan, a XV. század elejétől pedig egyre gyakrabban fordulnak elő az eszményinek tekinthető, erkölcsileg értékelhető „emberség” értelmében. Egy rendkívül gazdag díszítésű bibliáról állítja Csapodiné Gárdonyi Klára, hogy azt eredetileg Róbert nápolyi király készítette a későbbi brutális kegyetlenséggel megölt Anjou Endre herceg számára. A szerző felismerni vél az adott korban aktuális, ilyen értelemben „történelmi miniatúrákat” a kötetben, s ezeket egybevetve Endre egyetlen hiteles portréjával bizonyítja feltevése igazát, továbbá azt, hogy a kódex csak a gyilkosság után került Johanna egyik kegyencének a birtokába.

Marosi Ernő az esztergomi Porta speciosa — melyet III. Béla és Jób érsek zavartalan együttműködése politikátörténetileg is fontos emlékének ítélt — ikonográfiáját értelmezi az árnyalati finomságokat is kiemelő komplex okadatolással. Kevésbé meggyőző Wehli Tünde munkája a román kori monumentális művészetünkben fellelhető donátorábrázolásokról. Ha anyagát szembesítette volna a kor írásos forrásaiból jól adatható „hírnév”-hajszolással, biztosan nem jut olyan konzekvenciára, hogy a hazai emlékek — a jáki freskók kivételével — „nem lehetnek konkrét alapító vagy javadalmazó megjelenítései”, hanem az „Utolsó ítélet teofánikus víziójával összeillesztett devocionális kompozíciók”. A művészi minta utánzása nem mindig jelenti a mondanivaló szolgai átvételét is. Mire gondolok? A szóba hozott kompozíciók egyike Bátamonostoron került elő, s valószínűleg kapcsolatba hozható a XIV. század elejétől itt birtokoló, a hírnévre igen sokat adó Becsei családdal, amelynek Zselizen is maradt fenn egy — a jáki temetési-mennybeviteli jelenethez némiképp hasonló — emléke. Ez utóbbit — a kegyúr, Becsei Vesszős György különítményét ábrázoló képet — Végh János tanulmányozza, hatalmas apparátussal rajzolva meg a mű ideológiai hátterét. A precíz kimunkáltság ellenére is befejezetlennek érezzük azonban a dolgozatot: a motívum zselizi felbukkanásának magyarázatával adós marad. Pedig az ügy kiderítése nem reménytelen. Az Anjouk a hazai szentek kultuszának ápolásával, köztük Margit szentté avatása ügyét is felvállalva, törekedtek magyarországi uralmuk ideológiai megszilárdítására. A Becsei család tagjai pedig vakon szolgálták a dinasztiaát, amelynek felemelkedésüket köszönhatték. Tudjuk, hogy

az 1350-es évek végén Erzsébet anyakirályné fokozott vallási buzgalomnak szentelte magát. Fellendítette Szt. Gellért kultuszát; ekkortájt sokasodtak meg templomainkban a Szt. László cserhalmi vitézségét ábrázoló freskók; ellátogatott a királyné Marburgba is, Árpád-házi Szt. Erzsébet sírjához, és megfordult zarándokként Aachenben, ahol fia — feltehetőleg az ő ösztönzésére — felépíttette a dóm magyar kápolnáját. A vallási misztikum hajszolása közepette nem feledkezett meg Becsei Györgyről, Lajos Itáliában is vitézkedő lovagjáról, Durazzói Károly hóhérjáról, aki 1353 végén megjárta a középkor legmisztikusabb vezeklőhelyét Írországbán, s alászállt Szt. Patrik purgatóriumába is. Tehát valószínűleg az özvegy királyné udvarhölgyei körében kell keresnünk György leányát (családja helyezkedő tempójának ismeretében feltehető, hogy nem véletlenül így keresztelt), Margitot is, aki itt ismerkedhetett meg az úrnője által szerfelett kedvelt ferences barátok jóvoltából azokkal az eszmékkel, amelyek később — talán a királyné halála után (†1380) hazatérve — a zselizi kép megfestetésére inspirálták.

Végezetül az olvasó elnézését kéri a recenzens az ismertetés aránytalanságaiért, melynek szubjektív oka, hogy nem érzi magát minden témában kompetensnek, az objektív pedig az a szűkre szabott terjedelem, amely alig tesz lehetővé többet, mint hogy e témákat illetően nagyon szerzteágzó, de a maguk nemében kiváló munkákat felsorolja, és a középkori kultúránk iránt érdeklődők szíves figyelmébe ajánlja. (Akadémiai, 1984.)

SZEGFŰ LÁSZLÓ

KLANICZAY TIBOR: PALLAS MAGYAR IVADÉKAI

1947-ben jelent meg Klaniczay Tibor első könyve (*A fátum és szerencse Zrínyi műveiben*), s a jeles tudós azóta is folyamatosan gazdagítja — immár nemcsak irodalomtörténeti, hanem szerzői munkálkodásával is — a magyar tudományt. Mindazokat, akik e tág horizontú és rendkívül termékeny szakembernek részint tanítványai, részint tanítványainak tanítványai (mint e sorok írója is) egyfelől lenyűgözik ennek az életműnek az arányai, amelyek (ugyanekkor) némiképp bénítólag hatnak a recenzensre is, másfelől együttműködésre, együttgondolkodásra lelkesítenek. Anélkül, hogy ezt az inspiráló hatást azzal a középkori írói fordulattal kívánánk jellemezni, mely szerint minden érték a tökéletes sugalmazótól,

s minden fogyatékoság a tökéletlen szerzőtől származik, azért mégis irodalomtörténészek egész sora vallja, mennyi mindent köszönhet Klaniczay tudósi és kutatói alakjának, organizátori és emberi példájának.

Úgy gondoljuk, hogy az új tanulmánykötetben szereplő és három fő fejezetre tagolt húsz írás hűen tükrözi nemcsak az író, hanem szinte egy egész tudományág fejlődésének irányát és európai mércével is értékelhető szintjét. A *Fejezetek az intellektuális élet történetéből* című rész nyitótanulmánya *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában* címet viseli, s a XIV. században létrejövő első, új típusú tudóscsoportosulások megjelenésétől a 16. század 70-es éveikig kíséri nyomon az intellektuális elit szerveződésének történetét. Az akadémiai eszme előtörténete eszerint Luigi Marsigli Santo Spirito-beli cellájából indult útjára, s a hét szabad művészet (septem artes liberales) olyan nagyságai bábáskodtak megszületésénél, mint Salutati és Bruni. Az Alemanno Rinucci, Ficino, majd Pomponio Leto, Bessarion és mások körében formálódó gondolat Itáliából Aldo Manuzio akadémiajának közvetítésével került át Franciaországba, ahol aztán Gerolamo Aleandro segítségével honosodott meg, és ahol a grécista Jean Dorat személyében nemcsak a latin, de a vulgáris nyelvű humanizmus számára is termékeny hatásúnak bizonyult. „Importált” humanizmus volt tehát ez is (csakúgy mint a magyar), s legjelentősebb programját a Pléiade-os Du Bellay fogalmazta meg 1549-es *Défense*-ában. A *Défense* természetesen magán viseli az olasz akadémiai mozgalomnak azt az egyre erősebbé váló vonását, amelynek jegyében tevékenységüknek fő iránya lett a tudományok és művészetek nemzeti nyelvűvé tétele. A tanulmány szóhasználat szempontjából is tanulságos fejtegetése szerint „Különösen német területen s általában az Alpoktól északra terjedt el az 'akadémia' szó mint az universitas és gymnasium szinonimája”. Ezt tükrözi a mi Szenci Molnár Albertünk szótárában az academia magyar megfelelőjeként feltűnő »híres schola«, „ezért nevezhette Balassi és Rimay Egert »celeberrima militaris academianak«, Balassi pedig ezzel kapcsolatban mondotta magyarul a legmagasabb katonai tudás megszerzésére alkalmas magyarországi hadi „akadémiáról”: „vitézeknek ékes oskolája”. A tanulmány magyar szempontból legizgalmasabb szakaszai természetesen azok, ahol a Vitéz János nevéhez fűződő első magyarországi tudós kezdeményezésekről, Mátyás udvarának akadémiai tevékenységéről, a Sodalitas Litteraria Danubiana tudóscsoportosulásáról, Radéczy István pozsonyi köréről, majd pedig az 1580-as évek második felének wittenbergi magyar társaságáról olvashatunk. A széles összefüggéseket feltáró dolgozat Pallas magyar ivadékaiknak, vagyis a XVI. század végén Sáros megyében tevékenykedő magyar humanistáknak (köztük Rimay

János, Darholcz Kristóf, Tolnai Balog János, Bocatius, Péchy Zsigmond, Forgách Mihály, Balassi Bálint) a bemutatásával, s annak kimondásával zárul, hogy a magyar akadémiai mozgalom szerény eredményei ellenére nincs is nagyon elmaradva Európa többi nemzetétől.

Az Európával való lépéstartás szempontjából különösen tanulmányos *A humanista irodalom Magyarországon* című tanulmány. Klaniczay jelképes jelentőségűnek tartja, hogy a legkorábbi ránk maradt, teljes egészében magyar nyelvű könyvet, a *Jókai-kódexet* éppen akkor másolták, mikor Vitéz János első humanista leveleit írta. Vitéz, aki egyik levelében a „latinság gazos parlaga” névvel illette korának Magyarországot, s ezzel mintegy megadta az alaphangot a magyar Ugaron élő és tevékenykedő összes későbbi íróutódnak, kétségtelenül a szellemi úttörők legnagyobbika volt. Érdekes viszont, hogy a még középkori kulturális háttérben föltűnő humanista irodalom művelői a latinság bizonyos kozmopolita jellege ellenére is képviselnek egy bizonyos „humanista patriotizmust”, ami — tekintve, hogy a tarka nemzeti összetételű írók között akadnak horvát (Vitéz, Janus Pannonius, Brodarics, Verancsis), román (Oláh Miklós), német (Jacobus Piso, Johannes Henckel, Christianus Schesaeus), sziléziai (Georg Wernher), szász (Johannes Sommer) és olasz (Antonio Bonfini, Galeotto Marzio) származásúak — nemcsak a latin univerzális kommunikációs szerepét jelzi, hanem azt is, hogy e nyelv ugyanekkor képes volt bizonyos nemzeti mozzanatok hordozására is. Az összekötő vonások mellett ez a XVI. században még meglehetősen egységesnek tekinthető humanista réteg társadalmilag, Mohács után politikailag, majd a reformáció következtében vallásilag is egyre inkább osztdótt. Klaniczay azonban fölhívja a figyelmet, hogy sem az egyik, sem a másik mozzanat nem jelentett akadályt a humanisták java számára korábbi kapcsolataik fenntartásában, vagyis létrejött egyfajta, politikai, vallási és társadalmi különbségek ellenére is érvényesülő kapocs, amely továbbra is biztosította a nagy, közös szellemi párbeszédet. A tanulmány ismerteti az összekötő kulturális tényezőket, köztük az új nyelv, az antik utalásrendszer, s tágabb értelemben a filológia szerepét. (Nem kétséges, hogy ha van ennek a nemzetek fölöttiséget patriotizmussal ötvöző irodalomnak valami sajátos közép-kelet-európai vonása, akkor az a benne vörös (és véres) fonalként végighúzódnó török fenyegetés állandó jelenlétében jelölhető meg. S jó lenne az is, ha Klaniczay biztatására akadna a kérdésnek végre monográfusa is!)

A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században című tanulmány „Viri illustres” fejezete a kiváló emberekről szóló életrajzgyűjtemények létrejöttétől s azon belül is ezek műfaji elődjétől, Petrarca *De viris illustribus* című vállalkozásától számítja a később

oly nagy utókorral büszkélkedő individualizmus irodalmi kezdeteit. Filippo Villani, Enea Silvio Piccolomini, Bertolomeo Fazio, Gianozzo Manetti, majd a spanyol Ferrán Perez de Guzmán mellett Vespasiano da Bisticci és mások formálták azt az elméletet, mellyel a középkorival szemben létrejött a nagy személyiségek értékrendje s melynek során megalkották az önmagában bízó, végzettel és szerencsével egyaránt merészen szembeszálló, „virtus”-a és képességei révén diadalmaskodó, cselekvő ember eszményét. Nem lenne ez az embereszmény reneszánsz, ha előképe nem az antikvitás nyújtotta antropológia lenne: az a *kalokagathia*, amely a testi és szellemi képességek harmóniájának megteremtésére ösztökélt. Innét van az — mint Klaniczay írja —, hogy Vespasiano da Bisticci oly könnyen osztogatja a felsőfokba tett „szép” jelzőt, hogy a mi pécsi püspökünknel, Janus Pannoniusnál nemcsak a humanista főpap szellemi képességei, hanem „csodálatos test”-e felett is örvendezik a kortárs életrajzíró. Nem lényegtelen persze az sem, hogy a „humanitas” fogalom mellett a liberalitás szavával mintegy az anyagilag potentált „vir illustris”-ek számára is teremtenek fogalmat, mely ezúttal nem annyira szellemi, mint inkább erkölcsi, nem utolsósorban funkcionális hozzáállást jelöl; az e szóval jelölt erényt azoknak tulajdonítjuk, akik a tudományok és művészetek pártolásával, anyagi támogatásával részt vesznek a studia humanitas művelőinek nemes munkálkodásában. Klaniczay bemutatja e kultusz kiüresedésének folyamatát is, amit többek között Filelfo esetével példáz, akinél olyan áruvá silányult az irodalom (itt talán helyes lenne a reneszánsz személyi kultusz eposzba oltott és elfajzott brosúrájáról beszélni), amelynek anyagi ellenértékét adott minőségű és mennyiségű bársonyban és szövetben maga a szerző jelölte meg.

Roszmájúak lennénk, ha csupán a jól helyezkedő itáliai humanisták egyik képviselőjeként állítanánk be azt a Galeotto Marziót, aki Mátyás pártfogoltjaként menekedett meg az inkvizíció börtönéből. *A Galeotto Marzio és Mátyás király* című tanulmány Mátyás politikusi személyisége kapcsán tartja fontosnak ama kérdés vizsgálatát, hogy az ateizmust is súroló narni humanista eszméi vajon miért és mennyiben találtak meghallgatásra éppen Magyarországon, s éppen Mátyás udvarában. *A De incognitis vulgoban* található hitbéli tévedések eszmei forrásvidékét érzésünk szerint a Klaniczay által is elemzett *Symposion* . . . „Galeottus Epicurus” kitételében nyomozhatjuk tovább, és a Galeottóra tett, nem feltétlenül hízelgő jelző feltehetően összefügg Pomponio Leto és körének filozófiai irányultságával, vagyis azzal, hogy „filozófiai csillaguk az élvezethez való jogot hirdető, ateista Epikurosz volt”.

A tanulmány alapján nemcsak az tűnik ki, hogy 1461 és 1486 között miért töltött mintegy negyedszázadot Magyarországon Ga-

leotto, hanem az az új, eddig nem ismert tény is, hogy 1481/82 őszén-télén is nálunk kellett időznie az itáliai humanistának.

Egyetem és politika a magyar középkorban címmel a nálunk alapított négy középkori egyetem történetét ismerhetjük meg. Nagy Lajos 1367-es pécsi univerzitálásának, az 1395-ös és 1410-es óbudai egyetemnek, majd a Vitéz János nevéhez fűződő 1465-ös pozsonyi egyetemnek a sorsában közös az, hogy — mint Klaniczay írja — létrejöttüket egyik esetben sem az ország vezetőinek az a felismerése sürgette, hogy az országnak rendelkeznie kell végre ezzel a felsőfokú tanintézettel, hanem sokkal inkább többnyire rövid távú, időszerű politikai érdek. Ilyen módon Zsigmond és Mátyás egyaránt a huszitizmus ellen, illetve a cseh expanzió ideológiai erősítésére használta fel az egyetemek szellemi erejét. Hogy a középkori magyar egyetemek sikertelensége a későbbi évszázadokra nézve sem maradt hatástalan, s ennek része volt a magyar kultúra egyik nagy gyengeségében is, abban éppen olyan messzemenően egyetérthetünk, mint a szerző másik megállapításával: „végső fokon itt van annak a maig ható rendellenességnek a gyökere, hogy inkább a zsenik és dilettánsok országa lettünk, semmint a szolid szakembereké”. Annak tisztázása pedig a későbbi kutatások feladata lesz, hogy honnét, miféle felfogásból eredeztethető a magyar politikai vezetésnek a tudományt, a kultúrát elhanyagoló — úgy tűnik, hosszú évszázadokra visszatekintő káros hagyományokból származó — gyakorlata.

Az értelmiség egyetem nélküli országban című tanulmány alap tétele szerint udvar, egyetem és akadémia volt a XVI. századi magas műveltség legfőbb hordozója. Nagy kár, hogy nálunk sehogy sem, vagy legfeljebb csökevényes formában voltak ezek jelen. Az ennek következtében kényszerű módon kialakuló külföldi egyetemjárás, a peregrináció hozott ugyan némi modernséget, frissességet a magyar szellemi életbe, de ezek legfeljebb megjelenni voltak képesek, meggyökeresedni már nem tudtak. E folyamatot Klaniczay legszemléletesebben a könyvek, könyvtárak sorsával érzékelteti: a könyvek beszerzése szinte törvényszerűen megszűnik, mihelyt a tulajdonos hazatér külföldről. Balsaráti Vitus János esete pedig azt példázza, hogy valamely szaktudományt magas fokon szinte lehetetlen volt kamatoztatni itthon, s legfeljebb csak a mindennapi praxis szempontjából használható ismeretek lehettek valamelyest jogosultak. A külföldi egyetemeket járt és magasabb ismeretekre szert tett értelmiségi „akadémikus” mellett megjelentek a csak itthon képzett domi doctusok, akik gyengébb színvonalú oktatási intézményekben, a kolégiumokban szereztek műveltségüket. E két típus az európai és a nemzeti, a korszerű és konzervatív műveltség szembenállásának veszélyét és fogyatékosságát hozta magával. „Olyan betegség ez, melyből a magyar értelmiség, illetve a magyar társadalom mindmáig nem

tudott teljesen kigyógyulni” — összegzi az ismét csak visszafogottan aktualizáló szerző, aki *Nicasius Ellebodus leuveni és római tanulmányai* kapcsán több éve megkezdett kutatásainak folytatását is nyújtja. Ellebodus egy-egy mindenés füzetét vizsgálva széles körben tárja fel a Magyarországon megtelepedett flamand humanista iskoláztatásának körülményeit, a professzorok, a tananyag nyújtotta ismeretszerzés feltételeit.

Vargyas Lajos folklorista és zenetudós balladakoncepciójával száll szembe *A magyar népballada és Európa* című írás. Vargyas elmélete szerint a népballada a XIV. századi francia parasztság körében jött létre, s vallon telepések közvetítésének köszönheti a magyar parasztság, ennek pedig a környező népek. Klaniczay jogosan hibáztatja, hogy Vargyas csak „műköltészet—népköltészet” viszonylatban gondolkodik, s „figyelman kívül hagyja azt a hatalmas köztes területet, amely minden nép irodalmában e kettő között húzódik”, s amely tagadhatatlan létevel megkérdőjelezi a Vargyas-féle felfogás használhatóságát. A bíráló rámutat arra, hogy a XIV. századi paraszti művelődés szintjéről sajnos szinte nincs is megbízható értesülésünk, s a közvetítés módját illetően sem tudunk semmi bizonyosat, így az egész elmélet gyenge alapokon nyugszik.

Az Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában c. tanulmány alcímével a XVI. század végi Erdélyre szűkíti a vizsgálódást. Az udvar és a társadalom közötti ellentét tényezői között az idegenek (elsősorban olaszok és lengyelek) jelenlétét említi, a képzettségi szintből fakadó különbségeket, a vallási ellentéteket kutatja. Meggyőzően tárja fel, hogy Báthory Zsigmond udvarának különállása nem öncélú jelenség, hanem tudatos politikai törekvés eredménye, mivel az uralkodó az udvart használta fel arra, hogy egy központosított hatalom érdekében megfelelő szervezett erővel rendelkezék a rendekkel vívott harcában.

A meditatív költészet: a manierizmus reprezentatív műfaja — állítja egy másik írásában Klaniczay, s ezzel kapcsolatban Sponde, Donne, Giovanni Della Casa, Sęp Szarzyński, Herrera és Góngora mellett a magyar Rimay Jánost is említi. A manierizmus elsősorban az intellektualitás, nem pedig formai útkeresés művészete és irodalma — összegezhetnének ennek az írásnak a tanulságaként.

Erasmus utóéletének XVII. századi történetét kutatja az *Egy epizód Erasmus utókorából: a magyar Enchiridion (1627)* című tanulmány, amelyben Klaniczay Salánki György fordításának eszmetörténeti forrásvidékét a sztoicizmus mellett a barokk szellemiséggel együtt kibontakozó új kegyesség gondolatkörében keresi.

„A barokk civilizációban a nacionalista, szupranacionális és kozmopolita tendenciák egyaránt jelen vannak, de a konkrét történelmi

feltételektől, illetve helyi viszonyoktól függően egyik vagy másik jut közülük nagyobb szerephez” — szögezi le a *Nacionalizmus a barokk korban* című írása elején, majd rámutat, hogy a magyar nemesség nemzettudatának kialakulása már a XIII. században megkezdődött, a nemesség (a *natio Hungarica*) jogainak az Aranybullában történt kodifikálásával. A nemesi nacionalizmus második nagy korszaka a XV. század. A nemesi felemelkedés újabb lehetőségeként a tanulmányozó az 1608. évi törvényeket és politikai rendezést jelöli meg, hogy aztán a Wesselényi-féle összeesküvéssel együtt sort kerítsen a jelenség immár irodalmi téren megnyilatkozó forrásainak részletes elemzésére. Rámutat, hogy a nemesi nacionalizmus legszebb pontja ott rejlett, hogy a nemzet szabadságát magukkal a nemesi kiváltságokkal azonosították, s szinte megoldhatatlan ellentmondásként vetődött fel az, hogy a magyar nemesek az idegen uralkodóval szemben csak a néptömegekre támaszkodva harcolhattak volna eredményesen, akkor viszont osztálykiváltságaikból kellett volna engedniük; ezt csak az uralkodóval való szövetség biztosíthatta. Részletesen bemutatja a protestáns nemesi nacionalizmus mellett, részint azzal szemben létező katolikus rendi nacionalizmust, sőt egy szintén létező népi nacionalizmus változatát is.

Említettük már, hogy Klaniczay irodalomtörténeti pályafutásának elején nem kisebb alak áll, mint Zrínyi Miklós, akinek jelentőségét az eltelt évtizedek során nem szűnő szeretettel és intellektuális elkötelezettséggel egyre újabb tanulmányokban emel ki. E tanulmánykötet nemcsak nagy terjedelme, de monográfiaértékűek is nevezhető darabja a *Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában*. Ebben Klaniczay egy mostanáig nem különösebben gyakran alkalmazott (mondjuk ki nyíltan: ilyen következetességgel és pontossággal még sosem produkált) módszert vesz igénybe Zrínyi politikai műveltségének rekonstruálására; a Zrínyi-könyvtár könyveinek vizsgálatával vázolja mindazt, amit ezekből a politikai gondolkodó átvett. A *Vitéz hadnagy* ötvenkét centuriájából például harmadhatnak az eredetijét ezzel a módszerrel fedezi fel a Guicciardini, Lottini és Sansovino nevéhez köthető *Propositionibus*-ban. Jean de Silhon *Il ministro di stato*-ja pedig további hat *discursus* és aforizma forrásként jelölhető meg, s ugyanígy szerepe volt Zrínyi gondolkodásának alakításában Philippe de Béthune-nak, aki a francia abszolutizmus politikai elméletének megismerésére nyújtott olvasóinak alkalmat. Ezekon kívül egész sor más író is fölfedez Klaniczay, akik a XVII. század második felében korszerű elméleti ismereteket közvetítettek Zrínyi és a Habsburg-ellenes mozgalmak (így a magyar) számára is, másfelől egy esetleges nemzeti királyság megteremtéséhez. A tanulmány végső következtetése szerint „Zrínyi helyét mindezek alapján az európai politika Habsburg-ellenes táborában és az abszolutizmus-

nak mint korszerű állami és társadalmi rendszernek a hívei közt kell kijelölnünk”.

A tanulmánykötet harmadik nagy fejezetében a reneszánsz- és barokk-kutatás nemzetközi és magyar műhelyeibe kalauzolja olvasóit a szerző, aki e műhelynek gyakran nemcsak ismerője, de létrehozó, irányító munkása is. Ezek az irodalomelméleti érdekű tanulmányok az olvasónak arra adnak alkalmat, hogy tájékozódjon egy számára talán nem minden részletében ismert diszciplína teoretikus, módszertani kérdéseiről, a szakembernek viszont azt teszik lehetővé hogy saját munkaterületét szélesebb összefüggésekbe helyezve és nagyobb ívű kutatási irányokhoz mérve határolja be. (Szépirodalmi Kiadó, 1985.)

TÉGLÁSY IMRE

THURÓCZY, JOHANNES: CHRONICA
HUNGARORUM. (FAKSZIMILE KIADÁS)
– THURÓCZY JÁNOS: A MAGYAROK
KRÓNIKÁJA*

A Helikon Kiadó ismét egy remek bibliofil kiadvánnyal lepte meg a szép könyvet szerető magyar olvasókat. Kiadta Thuróczy Krónikája augsburgi változatának hasonmását. Mégpedig éppen arról a pergamenra nyomtatott, a Mátyás királyhoz szóló ajánlást arany betűkkel tartalmazó és minden bizonnyal a budai könyvfestő műhelyben kifestett példányról, amelyről a korábbi feltételezések után Borsa Gedeon meggyőzően bebizonyította, hogy Mátyás király tulajdonából való, tehát hiteles Korvina. A kiadás technikai kivitelezése a legmagasabb igényeket is kielégíti. A kiszínezett címer és a többi fametszet, valamint az iniciálék tarka és arany színei ragyogóak, a papír teljesen a pergamen benyomását kelti. Talán remélni lehet ezután, hogy majd egy-két kódex is hasonló fakszimile kiadásban fog megjelenni Mátyás király könyvei közül.

A hasonmás kiadáshoz külön kötetben csatlakozik a krónika magyar fordítása ifj. Horváth Jánostól, nem kevesebb mint 797 jegyzettel, ami egy kritikai kiadásnak is becsületére válnék részletességével és szakszerűségével. A jegyzetek nagyobb részét még Horváth János állította össze, folytatásukat az ő halála után Boronkai

* Ford. ifj. Horváth János 1986.

Iván fejezte be. Ebben a kötetben ugyanaz a fordítás és jegyzetanyag található meg, mint az 1978-ban megjelent kiadásban, de akkor nem került sor a latin szöveg fakszimile közlésére, csak a szerényebb kivitelben színezett fametszetek reprodukciói élénkítik a magyar fordítás szövegét. A mostani kiadás annyiban is bővebb az előzőnél, hogy a szövegfordításhoz és jegyzeteihez két rövid tanulmány is csatlakozik, Engel Páltól és Soltész Zoltánétól.

Thuróczy János krónikája a középkori magyar krónikairodalom csúcspontja és utolsó állomása, amely a magyar történetet a kezdetektől saját koráig tárgyalja, sőt — a hun-magyar azonosság elfogadásával, Kézait és a *Képes Krónikát* követve — kezdetnek a hun történetet adja. A mű mint középkori típusú kompiláció különböző önálló részek egybedolgozásával készült. Az első részhez fölhasználta az úgynevezett Budai Krónika-család egy variánsát is, de főleg a *Képes Krónika* szövegét közli. Mivel a *Képes Krónika* az eseményeket csak 1330-ig tárgyalja, Thuróczy ezt kiegészítette egy ma már elveszett kézirat szövegével, amely Nagy Lajos trónraléptéig, 1342-ig folytatta az események leírását.

Másodikként beillesztette a többnyire Küküllei Jánosként emlegetett Tótsolymosi Apród János küküllei főesperes Nagy Lajos-életrajzát az eredeti, Nagy Lajoshoz szóló ajánlás megtartásával.

Harmadikként következik az 1382–1386 közti események leírása. Thuróczy saját fogalmazása ez a rész, amelyet főnöke, Hásságyi István biztatására készített. Tulajdonképpen a velencei Lorenzo Monaci hexameterekben írt munkájának prózai átdolgozása.

A Krónika negyedik része az 1387-től saját koráig terjedő szakasz, amely már teljesen Thuróczy munkája. Ez viszont Drágyi Tamás királyi személynök biztatására készült, aki az egész krónika létrejöttének a kezdeményezője volt.

Különálló részként csatlakozik a Thuróczy-krónika mindkét kiadásához Rogerius Carmen miserabile-je, a tatárjárás leghitelesebb és legrészletesebb forrása, amely éppen ennek a körülménynek köszöni fönmaradását, mert kéziratoss példányai elvesztek. (Ennek magyar fordítása nincs meg a most kiadott kötetben.)

Jellegetes középkori munka a Thuróczy-krónika. De nem is kérhetjük számon rajta a humanista történeti munkák megszerkesztését és klasszikus latint utánzó stílusát. Ilyesmi akkor, az ő korában az Alpokon inneni Európában még sehol se volt megtalálható. Igaz ugyan, hogy Janus Pannonius nálunk már korábban meghonosította a „hideg Duna mellett” a muzsákat, de ez csak rendkívüli kivétel volt. Janus hosszú itáliai neveltetése alatt valódi itáliai humanistává vált. Thuróczy ellenben nem járt sem olasz, sem más külföldi egyetemre, hanem — későbbi kifejezéssel élve — „domi doctus” volt, itthon tanult valamelyik magas fokú hazai iskolában, talán éppen

Esztergomban. Műveltsége jól megalapozott volt. Ismert és fölhasznált klasszikus auktorokat és kortársakat (Orosius, Jordanes, Herodotos, Trogus Pompeius, Solinus, Diodorus Siculus, Pomponius Mela, Antoninus Florentinus stb.), ami már az idők jele. Ezekhez rendelkezésére állt a Corvina Könyvtár, de használt egy „registrum”-ot is, amelyet Zsigmond király idejében „saját kora emlékezetének megírása céljából foglaltak írásba”, használt eredeti okleveleket a királyi kancelláriában, és fölhasznált szóbeli közléseket, meg saját emlékeit. Így maga írja egy helyen: „Ezekről az eseményekről nagyszájas Ország Mihály nádorispán uram tájékoztatott engem.”

Tehát — persze a maga korának megfelelő módon és mértékben — szinte modern történetíróként dolgozott: könyvtárban és eredeti oklevelek közt. Jellemző, hogy forráskritikával is megpróbálkozott, pl. ott, ahol a catalaunumi csatával kapcsolatban így ír: „És bár a magyar krónikákban azt állítják, hogy Attila győzött . . . mégis Sigiberus és Antoninus [Florentinus] és csaknem valamennyi római történelmi mű arról számol be, hogy az ütközetben Attila maradt alul.”

*

A Thuróczy-krónika annak idején két kiadásban látott napvilágot, mindkettő 1488-ban. Az első Brünbnben, március 20-án készült el Konrad Stahel és Matthias Preinlein nyomdájában, amelyet Mátyás király oaadó híve, Filipec János nagyváradai püspök, olmtüzi adminisztrátor alapított. Benne 42 fametszetű kép van, Ugyanebben az évben Theobald Feger budai könyvkiadó is kinyomatta Augsburgban Erhard Radtold nyomdájában. Úgy látszik, Feger azonnal fölismerte a krónika-kiadásban rejlő üzleti lehetőséget, és azonnal intézkedett. Valósággal példátlan teljesítménye a nyomdászattörténetnek és könyvkiadástörténetnek, hogy az új, augsburgi kiadás két és fél hónappal az első után, június 3-án elhagyta a nyomdát, több mint 60 új, fametszetű képpel. (A metszetek száma ennél kevesebb, mert számos változatlan ismétlés és átfaragott metszet is van.) Akkori híradási és közlekedési viszonyok közt szinte érthetetlen, hogyan lehetett mindent ilyen rövid idő alatt lebonyolítani.

Feger a Krónikát Mátyás királynak szóló ajánlással adta ki, mégpedig két variánsban. Az egyik valamivel rövidebb, mert számítva a német vásárlóközönség érzékenységére, kihagyta belőle Mátyás osztrák hódításait és osztrák hercegi címét. A kötet elejét díszítő királyi címert úgy készítette, hogy a magyar és aragóniai címet körülvevő tartományi címerek közül Ausztriának csak üres helyet hagyott, ahova a Magyarországon eladott, kifestett példányokba az osztrák címet is odafestette.

*

A szövegfordítást követő két tanulmány közül előbb Soltész-néval foglalkozunk: *A Thuróczy-krónika és kiadásai*. Erről a tanulmányról elég, ha annyit mondunk, hogy pontosan az, aminek itt lenni kell. Kitűnő összefoglalása a régibb és újabb kutatások (Varjú Elemér, Fitz József, Mályusz Elemér, Borsa Gedeon) eredményeinek. Minden benne van, ami lényegeset erről a kérdésről tudni kell. Legföljebb csak azt sajnálhatjuk, hogy — rövidebbre szabott terjedelme miatt — nem tér ki részletesebben az egyes képek elemzésére, pedig ennek a kérdésnek ő a legjobb szakértője.

Sokkal részletesebben kell foglalkoznunk Engel Pál tanulmányával: *Thuróczy János és krónikája*. Nem azért, mintha sok új lenne benne, hanem éppen ellenkezőleg, mert rendkívül elnagyolt (jegyzetei sincsenek), sok benne a felületesen odavetett megjegyzés, elavult nézet, és — különös módon — mélységes lenézés, ellenszenv a régi magyar műveltséggel szemben. A szerző kiváló kutatója az eseménytörténetnek, de a művelődéstörténet területén meglepő tájékozatlanságot árul el. Mikor mindjárt a második bekezdésben azt írja, hogy a humanizmus „művészeti megnyilvánulása a reneszánsz”, ahhoz még kommentár sem kell. Ugyanilyen mértékben érthetetlen nála a műveltséget hordozó társadalmi osztályok és rétegek megítélése, amikor nem sokkal alább azt írja, hogy „A 15. századi magyar társadalom elítél, politikai és kulturális tekintetben egyaránt uralkodó és *mintaadó vezető rétege* (kiemelések tőlem) a nemesség volt, amely az összlakosságnak mintegy 3–4 százalékát tette ki”. A nemesség soha és sehol, s így a 15. századi Magyarországon sem volt — különösen nem mint egységes csoport, egy kalap alá véve országnagykot, literátus nemeseket, köznemesi tömegeket és bocskorosokat — kulturális tekintetben *mintaadó, vezető réteg*.

Meglepő fogalmazás az is, ha azt olvassuk: „. . . ha hiszünk annak a gyakran hallható felfogásnak, amely szerint Mátyás udvari reneszánsza Magyarország akkori műveltségi állapotát jelentette meg, és mintegy annak terméke volt. A magyarságnak — olvashatjuk nemegyszer — ekkor sikerült végre felzárkóznia a művelt nyugati országok [hol voltak még ezek akkor?] sorába . . . Első pillantásra talán tetszetős és az események logikájának megfelelő elképzelésnek tűnik ez, a tények azonban nem támogatják egyetlen vonatkozásban sem. Egyfelől bármilyen furcsa, a mohácsi katasztrófa körüli és utáni évtizedekben addig példátlan kulturális fellendülés következett be Magyarországon, ami az előbbi fejtegetést magában véve is cáfolja. Másfelől az a kevés, amit a Mátyás-kori társadalom műveltségi viszonyairól tudunk, nem áll összhangban egy reneszánsz mintaállam képével. Inkább az a valószínű, hogy a korszerű itáliai minták követése főként Mátyás személyes ambícióiból és érdeklődéséből táplálkozott, és nemcsak az ország távolabbi sarkaiiban nem sugárzott szét,

hanem — egy maroknyi különctől eltekintve — valószínűleg az udvar zöme is fejedelmi hóbotként vette tudomásul.”

Úgy látszik, Engel nem látta a schallaburgi, majd az ezt követő budapesti magyar reneszánsz kiállítást, és nem forgatta annak 768 oldalas német és 156 oldalas magyar katalógusát (és nem is hasonlította össze a sokkal szerényebb schallaburgi osztrák reneszánsz kiállítás katalógusával).

Régen valóban az volt a felfogás, hogy a magyar reneszánsz olyan volt, mint egy szappanbuborék, hirtelen, előzmények nélkül csillogott, azután pillanat alatt nyomtalanul szétpattant. De a művelődéstörténet, művészettörténet, zenetörténet, könyv- és könyvtártörténet, könyvkötéstörténet, régészet félszázados szorgalmas munkája olyan hatalmas új forrásanyagot tárt föl, hogy ez a szemlélet a tudományban már rég megváltozott. Ma már világosan látjuk Mátyás korának kulturális előzményeit, beleépülését a művelődés történetének folyamatába, és jól ismerjük hatását, folytatását. Hiszen a 16. századnak nyomorúság közt is nagy kulturális fölvirágzása éppen a XV. század nagy erőgyarapodásából, erőgyűjtéséből táplálkozott. Tehát nem cáfolat, hanem bizonyíték.

Hogy lehet azt állítani, hogy a reneszánsz Budáról nem sugárzott távolabbra? Gondoljunk csak arra, mit ír Callmachus-Buonaccorsi és Nicolaus Modrusiensis Vitéz János váradi könyvtáráról és az ott folyó szimpóziumokról. Egyáltalán érthetetlen, hogy Engel vázlatában Vitéz Jánosnak még a neve sem fordul elő, pedig ő volt a magyarországi reneszánsz igazi kiindulópontja, kezdeményező ereje. De Janus Pannonius mellett nem lehet elfeledkezni Handó György pécsi nyilvános könyvtáráról, amiről Vespasiano de Bisticci ír elismerően, Báthory Miklós váci, Váradi Péter bácsi udvaráról, Garázda Péterről, Kálmáncsehi Domokosról és még hosszú sorban sorolhatnánk a példákat egészen László Miklósig az „ország távolabbi sarkában”, Gyulafehérvárott. Ma már tudjuk, hogy még Bakócz Tamás se volt pusztán hatalomra törő ellenszenves egyéniség, hanem görögül is olvasó humanista.

Csak hogy figyelembe kellene venni, hogy a 15. század írástudói az Alpokon innen nem a nemesség, hanem a papság. De még Itáliában is a humanisták java papi ember volt, pápáktól (Aeneas Sylvius, V. Miklós), bíborosoktól (Bessarion) kezdve. Ez teszi értetthetővé azt, hogy az ismert mintegy 40 000-féle ősnymtatvány mintegy 70%-a teológiai vonatkozású, a sok millió kötet használói, olvasói papok voltak, nem nemesek, még kevésbé a széles néprétegek. Általános műveltségről ekkor még Itáliában se lehet beszélni. Ott se a halaskofák, hajósok, szatócsok vagy a zsoldos hadvezérek vitatkoztak Ciceróról, Boccaccióról meg Platónról, hanem a humanisták szűk köre és az uralkodók környezete. Mégis jogosan beszélünk

italiai reneszánszról. Mégse mondjuk, hogy „maroknyi különcök”-ből állt a Mediciek udvara „in agro Caregio”, Ficino platóni akadémiaja, Pomponius Laetus római akadémiaja.

Nálunk valóban nem volt még Mátyás korában „főúri” dolog a könyvek olvasása, bár Drágyi Tamás, Thuróczy inspirálója országos méltóság volt. Hunyadi Jánost se lehet egyszerűen „írástudatlannak” minősíteni, ha figyelembe vesszük Poggio Bracciolinival való kapcsolatait, hogy Bracciolini örömmel regisztrálta, hogy a kormányzó érdeklődik munkái iránt. Persze „illiterátus”, „deáktalan” volt ő, de ha a latinban nem volt is különösebben járatos, fordításban olvastathatott föl magának Poggio műveiből az igazi nemességről és más dolgokról.

Ne feledkezzünk meg viszont arról, hogy elég sokat tudunk a papi középréteg műveltségéről (Mályusz, Körmendy K.), sok iskolánk magas színvonaláról (Mészáros István), arról, hogy a pozsonyi egyetem bizonyíthatóan legalább hét évig működött, és hogy milyen sok magyar hallgatója, sőt tanára volt a külföldi egyetemeknek, hogy Mátyás egyetemmé törekedett fejleszteni a budai domonkosrendi studium generálét, amelynek tanárait ő fizette, könyveit ő szerezte be. Persze ezek a hallgatók többségükben klerikusok voltak, de már szép számmal voltak városi, kancelláriai és egyéb alkalmazásban világi „litterátusok”. Ezek olvasták azt a mintegy 40-50 000-re tehető kódexet, ami a számítások szerint a középkori Magyarországon megvolt. Az a 13 budai könyvkiadó és könyvkereskedő, aki bizonyára ezrével hozta be az országba a nyomtatott könyveket, üzletember volt, tehát nem céltalanul működött, hanem piacra találtak könyveik. Ezek persze mind latin nyelvű könyvek voltak, amelyeket csak magasabb fokú iskolázással lehetett megérteni.

Mert valóban igaz, hogy az akkori magyarországi „írástudás nem anyanyelvű, hanem latin iskolázottságon alapult”, de nem lehetett a magyar nyelvű könyvek száma se olyan nagyon kicsi. Engel mintegy 1–2%-ra teszi a fennmaradt oklevelek számát ahhoz képest, amennyi egykor volt. A többi elpusztult. Pedig az oklevél fontos és könnyen menthető irat volt, nem úgy, mint a könyv. Kódexekből tehát talán 1/2–1%-ra tehető az a mennyiség, ami az egykor megvoltból fennmaradt. 99–99 1/2 százalék elpusztult. Tehát ha ma mintegy 30 magyar nyelvemlék-kódexünk van 1526 előttről, akkor 3000–6000-re tehető az elveszettek száma. Ezeket pedig bizonyosan olvasták, olyanok is, akik ha írni csak keveset, de olvasni tudtak.

Ugyanezt a pusztulási százalék-koefficienset kell alkalmazni a krónika-irodalomra is. Ha ma összesen 5–6 krónika-kódexünk van, akkor 500–600-ra tehető az elveszettek száma. Márpedig negatívumból sohase lehet bizonyítható következtetéseket levonni. Nem látszik tehát eléggé megalapozottnak Engel kijelentése, hogy nálunk

se családi, se más hasonló krónikák nem voltak, hogy Magyarországon „a kor történelmi tudata valahol az írástudatlan, prehistorikus társadalmak szintjén működött”.

Már maga Engel szövege is ellentmond ennek, mikor azt írja, hogy az oklevelekben elbeszelt eseménytörténeti részek olyan forráscsoportok, „melynek európai viszonylatban egyedülálló jellegzetesége” van, „amely pontosan megfelelt egy krónikaszerző igényeinek”, „egy sajátos irodalmi műfaj született, az oklevélnarrációé, amelynek némelyik terméke terjedelmében felér egy kisebb krónikáéval.”

*

Jelentőségén messze túlmenő részletességgel kellett foglalkoznunk Engel kis írásművével, mert az egész kiadvány nem a tudományos szakkörök számára készült, hanem a faksimile kiadást megszerző nagyközönség számára, azok számára, akik valami közelebbi ismeretet is szeretnének szerezni a Thuróczy-krónikáról, amelynek pompás reprodukcióját megszerezték. Sajnos, ők Engel tanulmányából csak torzképét kapják a magyar reneszánsznak és magának Turóczy-nak, akinek Engel szerint talán egyetlen „maradéktalanul rokonszenves” vonása az, hogy szerénykedve beszél a maga műveltségéről. (Helikon, 1986.)

CSAPODI CSABA

BALASSI BÁLINT ÉNEKEI

Különös örömünkre szolgál, hogy manapság, amikor oly sok és kielégítetlen igény merül fel klasszikusaink műveinek folyamatos, új népszerűsítő kiadása iránt, Balassi Bálint versei újra meg újra napvilágot látnak. Legutóbb Kőszeghy Péter és Szabó Géza, a fiatalabb generációhoz tartozó két tehetséges irodalomtörténész vállalkozott Balassi „versben rendeltetett énekei”-nek a nagyközönség elé tárására. Már kiadásuk címe is elárulja, hogy minden eddigi, nagyközönségnek szóló kiadásnál többet kívánnak nyújtani. Hiszen még a kortárs és költőutód Rimay János is „az énekek olvasásában” kívánta „sétáltatni” az olvasók elméjét tervezett összkiadásában, pedig ő ugyancsak énekelhette még egyik-másik Balassi-szerzeményt! E két sajtó alá rendező viszont most elsőként tett kísérletet arra, hogy a Balassi-remeket *énekek*ként adja közre.

Néhány esetben maradt csak fenn a Balassi-ének nótajelzésében megadott dallam, vagy lehetett azokat a nótajelzések egymásra utaló láncolatában meghatározni. Legtöbbször azonban a versforma azonossága szerint tudtak csak dallamot rendelni a szöveghez, nagy hásszonnal forgatva többek között a Régi Magyar Dallamok Tára című gyűjteményt és a Borsa Gedeon által nemrég meglelt Huszár Gál-énekeskönyvet (1560). Ezt a mindenképpen jó módszert igen nagy hozzáértéssel és sikerrel alkalmazták azokban az esetekben, amikor a Balassi megadta dallam nem maradt fenn, valamint azon feltehetőleg és bizonyíthatóan énekelt szövegek esetében is, amelyek nótajelzését a másolók illetve a kiadások nem tüntették fel. Így mindössze tíz olyan ének maradt, amelyet dallamuk híján jelenleg csupán olvasni tudunk. Nem ártott volna viszont legalább egy-két mondat erejéig felhívni az olvasók figyelmét arra, hogy a költő legkiforrottabb alkotásaiban: a *Celia-versek* egy részében és a találón *Saját kezű versfüzér*-nek nevezett szerzeményekben már tudatosan maradt el a nótajelzés, mivel Balassi azokat már szövegverseknek szánta. Nem biztos ugyanis, hogy a laikus olvasó magától felfigyel arra, hogy a sajtó alá rendezők ezt a fejezetcímekben juttatták kifejezésre.

Az énekek és versek szövegének közreadásában ugyancsak az eredeti hangzás visszaadásának a célja lebegett Kőszeghy Péter és Szabó Géza szeme előtt. Saját bevallásuk szerint még közelebből ugyan ki nem fejtett, „mikrofilológiai részletekbe menő számítógépes vizsgálatokat” is végeztek Balassi hangzóalakjainak a rekonstruálása érdekében. Kiindulásuk — miként régebben Eckhardt Sándoré — Balassi saját kezű, de nem költői természetű írásai voltak. Ezek szép számmal maradtak fenn, de egyáltalán nem biztos, hogy nyelvhasználatuk azonos volt Balassi művészi szövegeivel. Ennek maguk a sajtó alá rendezők is tudatában voltak. A következőkben néhány, az eddigi kiadásoktól eltérő közlésmódra hívjuk fel a figyelmet:

A Balassi-kiadásokban eddig általánosan elterjedt -tul, -tül, -bul, -bül toldalék általában -tól, -től, -ból, -böl alakban fordul elő a jelen kiadásban. A rímelés kedvéért azonban néhány helyen megmaradt az eddigi kiadásokban megszokott toldalékalak: pl.: a 2/5. szakasz rímei: indul, / szagátul, / fogságbul. Nem rímelő szóban is fellelhető, pl.: 4/6/4: „mint fa tűztül sebes lángban.”

A jelen kiadás gondozói megfogadni látszottak Eckhardt Sándor tanácsát, és kerültek az í-zést. Nagyjából kiküszöbölték az l tövű igéknek a Balassi-kiadásokban megszokott ll-es (= lj) felszólító módú alakját. Pl.: 10/8/1: „Éljen, inkább éljen, . . .” Csak a rímelés kedvéért hagyták meg, ld. a *Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása* kezdetű istenes ének 7. versszakát: gonozságinmul, / jó voldtodbul: / nagy búdbul / ne búsul! vagy a *Szit Zsuzsánna tüzet* című, citeráslányról szóló ének 4. versszakában: féll, / éll, / személ, / levél / kél, /

reménil, / véll! Érdekes, hogy a 42. zsoltár-parafrázis 7. versszakának részben azonos a rímélése az előbb idézettel, de ott félj, / remélj, / élj, / vélj alakban fordulnak elő, mivel l-re végződő névszói, illetve ige-tővekkkel nem kellett e kérdéses szavakat rímeltetni. Eckhardt e két szöveg közreadását azonos módon javasolta (*Balassi-tanulmányok*. Bp. 1972. 349). Szabó Géza és Kőszeghy Péter ilyen jellegű következtetésegre nem törekedett. A források tisztelete, illetve az adott szöveg zenei hangzásának az érzékeltetése volt számukra a fő elv.

Itt kell említenünk, hogy az új kiadás a Balassi-kódexben is használt „széliei” határozót „széllyel”-ként írta át az eddigi szöveggé-
lésekben megszokott „széllel” alakkal szemben. Ez a szó Balassi legismertebb versében, a *Vitézek mi lehet . . .* kezdetűben többször is előfordul, pl. 61/3/2: „. . . távol az sik mezőt

széllyel nyargalják, nézik;”

Több helyen találunk a belső és a sorvégi rímelés helyreállítása érdekében tett hangzó- illetve szóigazításokat:

Pl.: 8/1/1 *Reménségem* nincs már *nékem* . . . (az eddigi kiadásokban: *nekem*)

27/4 *hiv voltát, / szándékát, / magát / akarátját.*

(az eddigi kiadásokban a Balassi-kódex nyomán: *hivségét*)

61/5/3: *Midőn, mint jó sólymok, mezőn széllyel járók,*

(Az eddigi kiadásokban: *járnak,*)

61/8/2: *Viadalhelyeken véressen, sebessen,*

halva sokan fekűsznek, (eddig: *sebekben,*) stb.

Már maga a költő is okkal buslakodott amiatt, hogy írásait a kortársak „sok igéknek változtatásával (obruálván sensusit is) vesztegetik, fesletik, izetlenítik . . .” Ilyen romlott, elferdített, félreolvasott szövegrészletek szép számmal akadnak a forrásokban. A jelen kiadás sajtó alá rendezői költői érzékkel, friss szemmel, általánosságban jól és meggondoltan oldották meg ezeket a nehéz helyeket. E recenzió keretein belül csupán néhány kiigazított sorukra tudjuk felhívni a figyelmet:

2/2/2: *Mint esőt aszályban meghasadozott föld,*

ötet *úgyan* kívánja,

(Az eddigi kiadásokban: *Mint essőt aszály miatt meghasadozott föld ötet úgy kívánja,*)

- 5/1/3: Megengedett, fogott kezét,
 megbékéltet *nagy* kegyessen,
 (megbékéltet kegyesen,)
- 23/4/2: Csak hogy *ölessem* meg te lilium színő karoddal,
 (Csak hogy *élessz-é* meg te lilium színő karoddal?)
- 30/3/2: Mint örzi, szereti, neveli ő nyáját,
 (Mint örzi, szereti *mindig* az ő nyáját,)
- 45/7/2: Okát fájdalmidnak *mondani tudnád-é?*
 (Okát fájdalmidnak *megtudnia jó-é?*)

Célia-versek 9/5/2: Vidám kedvem helyett, kiből vészek mellett
kétszer üszög rám áradt,
 (. . . keserűség rám áradt,)

- 9/7/2: Monda: Szegény bolond, Mars-é te gyámolod?
 (Monda: Szegény Mars-é gyámolod s nem más-é?)
- 9/8/1: Azelőtt is maga Mars, *meggondolhadsza,*
 mint járt egyszer miattam,
 (Azelőtt is maga Márs *meggondolhatta*
 mint járt egyszer miattam,)

Bizonytal esmérem rajtam nagy haragod 5/2: *Csak* irgalmasságod
 biztatja szívemet,
 (*Nagy* irgalmasságod de biztat engemet,)

stb.

Mivelhogy Szabó Géza és Kőszeghy Péter kiadása nem kritikai, ezért szövegmódosításaik filológiai és textológiai háttérnek a közléséről le kellett mondaniuk. A régi magyar irodalom kutatói, a szűkebb szakmai közönség remélhetőleg valamilyen módon — előadás vagy tanulmány formájában — mégis betekintést nyerhet majd ezekbe is, túlmenően Kőszeghy Péternek Varjas Béla 1979-es kiadásáról írott recenzióján (ItK 1984: 86–89).

A jelen szövegiadás precíz, sokoldalú, de nem terjengős jegyzetanyagot közöl a dallamok forrása vonatkozásában, és ez indokolt is, mivel e téren úttörő munkát végeztek. Éppen ezért hiányoljuk, hogy a szövegek forrását nem adták meg. Ez különösen zavaró az istenes énekeknel. Ellenvetésünkre az lehet a felelet, hogy népszerűsítő kiadásban nem szokás ilyen jellegű utalásokat tenni. Ez általában így igaz. Csupán azért sajnáljuk, hogy kimaradtak, mert ezekkel még tökéletesebbé vált volna a kiadás jegyzetapparátusa, amelyet egyébként mintaszerűnek tartunk; és a kötet belső logikája is ezt kívánna. Hiszen a gondosan és ízléssel kiválogatott illusztrációk forrásait is precíz részletességgel adja meg a képjegyzék. Igaz, hogy itt meg azoknak az e kötetbeli előfordulási helye nincsen feltüntetve.

De térjünk vissza a jegyzetekhez! Tömören megfogalmazott, érdekes megjegyzéseikkel — amelyekben szó- és szintaxismagyarázat vagy az énekek és versek irodalmi mintái stb. egyaránt helyet kaptak — hozzásegítik az olvasót ahhoz, hogy értő és élvező befogadója legyen e remekeknek. Különösen szimpatikus olvasni azt, milyen őszinte alázat sugárzik időnként megjegyzéseikből, amikor saját szavaikkal próbálják visszaadni egy-egy bonyolultabb Balassi-sor inkább csak érezhető, mint érthető jelentését. Néhány egyenetlenség, sajtóhiba azért becsúszott a kötetbe. A 15. ének versalakja a Harmincnegyedikkel egyezik meg és nem a Harmincegyedikkel, mint az a jegyzetben szerepel. Az *In somnium* kifejezés egybeírattott a 16. ének címében. Az 53. ének dallamának szövege Hétfő csillag-gal kezdődik. A „té-tova” szót hol magyarázzák, hol nem. Pető és Pethő írásmód egy lapon kétféle alakban fordul elő (284. l.). Stoll Béla 1974-es és Varjas Béla 1979-es és 1981-es szövegkiadásai kimaradtak az irodalomjegyzékből.

Mind ezek ellenére igen jól sikerült kiadással gyarapodott a Balassi-szövegközlések száma, amely magába szívta és hasznosította a Balassi-kutatás legújabb eredményeit, dallamközléseivel és sokszor nagyon valószínűnek látszó kiigazításaival egyben előre is vitte azt. Ugyanakkor fontos segédeszközt adott a magyar irodalom oktatóinak a kezébe. A dallamközlések révén ugyanis lehetővé válik, hogy a Kodály-féle szolfézson nevelkedett, és azt remélhetőleg sikerrel elsajátító és elsajátított, zenét szerető, sőt aktívan zenélő ifjúságunk — akár iskolások, akár egyetemisták — a komplex esztétikai nevelés keretében, énekelve sajátítsák el legrégebb magyar költőnk énekeit. Ezáltal nemcsak Balassi költészetének szelleméhez fognak közelebb kerülni, hanem végre újra élővé válhat méltatlanul elfeledett régi magyar dallamkincsünk egy-egy melódiája is. (Szépirodalmi, 1986.)

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VÁSÁRHELYI JUDIT: ESZMEI ÁRAMLATOK ÉS POLITIKA SZENCI MOLNÁR ALBERT ÉLETMŰVÉBEN

Katona József nevéhez a közgondolkodás hosszú ideig csak a *Bánk bánt* társította, Madách Imrééhez az *Ember tragédiáját*, pedig mindkettőjük életműve bővelkedik olyan értékekben, amelyek, méltán legismertebbé vált alkotásaik nélkül is, irodalmunk jelentős személyiségeivé emelnék őket. Szenci Molnár Albert nevét is elsősorban

zsoltárfordításairól ismerik szélesebb körben, szótáráról, bibliakiadásairól, Kálvin *Institútiójának* magyarrá fordításáról már inkább csak az irodalom- és egyháztörténet hivatásos ismerőinek van tudomása, életművének igen nagy része pedig lényegében az irodalomtörténeti kutatás érdeklődésén is kívül esett. Először is ezért üdvözölhetjük különös örömmel a Humanizmus és reformáció című sorozat legújabb, 12. tagját, Vásárhelyi Judit könyvét, mert az életmű eddig kevésbé vizsgált darabjainak, az életpálya kevésbé közismert eseményeinek szenteli figyelmét. Elmélyült, gondos elemzések sorával bizonyítja, hogy Szenci Molnárnak gyakorlatilag minden alkotása abba az irányba mutat, amelynek legszebb költői megvalósulását Túróczi-Trostler József a zsoltárfordításokban látta: a magyar és az európai távlat összehangolásának irányába. Ennek megfelelően Vásárhelyi Judit Szenci Molnár ezúttal tárgyalt műveinek elemzésén keresztül bemutatja a XVII. század elejének azokat a modern ideológiai irányzatait, eszmei áramlatait, reformmozgalmaikat is, amelyek „a kor társadalmi-politikai valóságának következményeképpen bontakoztak ki a protestantizmus akkoriban Európa-szerte megfigyelhető létharcának kísérő jelenségeiként.” (7. o.)

Vásárhelyi Judit a legkézenfekvőbb módon, kronológiai rendben tárgyalja az általa vizsgált anyagot, s minden fejezetben lényegében azonos elemzési módszert alkalmaz. Először ismerteti Szenci Molnár Albert személyes kapcsolatait egy-egy szellemi irányzat kiemelkedő képviselőivel, utána rámutat Szenci munkáiban azokra a részletekre, gondolatokra, amelyek az éppen tárgyalt irányzattal hozhatók összefüggésbe. E módszer akár példának is tekinthető a hasonló kapcsolat- és hatástörténeti kutatások számára. Az egyes fejezeteket – minthogy Szenci szóban forgó művei többnyire fordítások –, igen gyakran Szenci szövegeinek fordítás-stilisztikai elemzése zárja le.

Mivel Vásárhelyi Judit könyvének tartalmi gazdagsága lehetlenné teszi, hogy egy rövid ismertetésben valamennyi filológiai, irodalomtörténeti eredményét, megállapítását kellőképpen bemutassuk és méltassuk, a tárgyalt témáknak, műveknek, jelenségeknek szinte csak érintőleges felsorolására kell szorítkoznunk. Először kiemeljük a közvetlenebbül politikai tartalmú tevékenységgel, írásokkal foglalkozó részeket, majd az eszmei-ideológiai áramlatokhoz csatlakozható fejezetekkel foglalkozunk.

Szenci Molnár közvetlen politikai tevékenysége lényegében két eseményhez kapcsolható: a Bocskai-szabadságharchoz és a harmincéves háború kezdeti szakaszához. 1608-ban három alkalommal is megjelentette a *Bocskai Apológiát*, amelyben a magyarországi egyházak küldöttjei cáfolják a Bocskai szentháromság-tagadó voltáról terjesztett vádakot. Molnár e kiadványt mind német barátai között, mind a Németországban tanuló magyar diákok körében terjesztette.

Amint Vásárhelyi Judit megállapítja, Molnár a külföldet akarta informálni a magyarországi protestantizmus eredményeiről, s egyszerűs mind az Európában és Magyarországon élő azonos gondolkodású emberek között óhajtott hidat építeni. Ugyanez volt a célja Molnárnak, mikor Debreceni Szappanos Jánosnak a Báthori Gábor ellen szőtt, sikertelen Kendi-féle összeesküvésről beszámoló versét latinra fordította. E munka fordítás-stilisztikai elemzése során Vásárhelyi Judit meggyőző érvekkel módosítja Szekfű Gyulának azt a nézetét, hogy Molnár „magyarosan” fordít, görcsösen ragaszkodva az eredetihez, a nagy bőséggel felsorakoztatott példák közül egyértelműen kitűnik, hogy a szótáríró Molnár a latinban is hasonló kifejezésbeli biztonsággal mozog, mint anyanyelvén.

Sok új felfedezést tartalmazó filológiai anyaggal számol be Vásárhelyi Judit Molnár és a pfalziak angol követének, Johann Joachim von Rusdolfnak a kapcsolatáról. Molnár Albert 1624-ben, végleges hazatérése idején a Bethlen és Rusdolf között közvetített üzenetváltásokkal annak a folyamatnak az elindításához járult hozzá, amely a westminsteri szerződés megkötéséhez vezetett.

Az eszmetörténeti részek közül az első nagyobb témakör Molnár Albert és a Németországban élő francia és németalföldi kálvinista emigráció kapcsolatainak vizsgálata. Külön érny e fejezetnek, hogy az itt bemutatott művek között nemcsak a korábban is tudottan hugenotta minták nyomán született zsoltároskönyvet említi meg Vásárhelyi, és Szenci *Novae grammaticae Ungaricae*-jának ramista módszerét, hanem olyan munkákkal is megismertet, amelyek kéziratban maradtak, mint Daniel Toussaint imádságoskönyvének — ma már sajnos ismeretlen — fordításával, vagy Jean Crespin *Histoire des Martyres* című művének tervezett magyar kiadásával. Thury Farkas Pál *Idea Christianorum Hungarorum in et sub Turcismo* című levelét Szenci egyenesen a száműzött belga és francia egyház vigasztalására adta ki köszönetképpen Bibliakiadásai támogatásáért. De hugenotta eredetű szövegekre hívja fel figyelmünket a szerző a *Lusus poetici* című gyűjteményben is, és a jóval később már idehaza megjelent *Consecratio templi novi* című kötetben is. Ez utóbbi kiadványt a Monaki Miklós által építtetett bekecsi templom felszentelésének alkalmából állította össze Szenci. Jelen tanulmánykötetben e nyomtatványról liturgia- és építészettörténeti adatokban és eredményekben bővelkedő komplex elemzést olvashatunk.

A XVII. század elejének jelentős kálvinista teológiai irányzata volt az irénizmus, amely a protestáns felekezetek egységét akarta elérni. Vásárhelyi kiemeli, hogy ezen irányzat teológiai alapvetésében olyan elemek fedezhetők fel, amelyek a modern tolerancia-gondolatot előlegezik. Szenci Heidelbergben személyes jó viszonyban állt ezen irányzat két legjelentősebb személyiségével, David Pareussal és Abraham

Scultetussal. Scultetus prédikációskötetét magyarra is fordította Molnár. 1640-ben Váradon megjelent Scultetus *Axiomata concionandi practica* című retorikai kézikönyve is. Vásárhelyi Judit pedig él a páratlan lehetőséggel, és igen magas színvonalú tanulmányban Scultetus retorikájának mélyreható elemzésével és ismertetésével veti össze Scultetus prédikálási elveit prédikálási gyakorlatával, illetve prédikációinak magyar fordításával.

Az irénizmusnak a harmincéves háború közeledtével mindinkább politikai tartalma vált hangsúlyossá: a protestantizmus erőinek összefogása az ellenreformációval szemben. Molnár életművében a szintén Scultetustól fordított, eredetileg a reformáció századik évfordulója alkalmából Heidelbergben elhangzott *Jubileus esztendei prédikáció* és az ehhez csatolt *Appendix de idolo Lauretano* című függelék tükrözik ezt a gondolatkört. E fejezet részletesen leírja Balásfi Tamás boszniai érsek Christiana responsiójának, az Appendixre adott katolikus válasznak a tartalmát is.

Molnár Albert személyiségének súlyánál fogva régóta szükséges és méltán igényelt feladat volt Molnár Albert és a korabeli ezoterikus mozgalmak kapcsolatának megrajzolása. Ezeknek a mozgalmaknak, tendenciáknak — amelyek sokszor a hermetikus tanok tanulmányozásával vagy a kabala, a mágia az alkémia, a számmisztika segítségével próbálták megfejteni a világ és természet titkait, akartak új, igazságos, erkölcsi alapozású társadalmat elképzelni, új reformációt indítani — alig felbecsülhető szerepe volt az újkori, modern világkép megszületésében. Vásárhelyi Judit sokszor bravúros filológiai nyomonkövetéssel deríti fel Molnár Albert életének és műveinek minden, e szempontból értékelhető mozzanatát, és teszi mérlegre. Végül igen következetes tudósi magatartásra vall, hogy vállalja vizsgálatainak negatív eredményeit. Megállapítja, hogy Molnárnak számos olyan személyi kapcsolata volt, amelyeken keresztül bizonyára megismerte e mozgalmakat, tanokat — például Rudolf császár udvarában Kepler volt a szállásadója, idehaza a Batthyányak könyvtárában vehetett kézbe ilyen tárgyú könyveket stb. . . — azonban gondolkodását mégsem befolyásolták mélyebben e mozgalmak, és műveiben is csak kevés értékelhető nyomot hagytak.

Szenci Molnárnak a hermetikus irányzatokhoz való kapcsolatát leginkább azok a történetek sugallják, amelyek az ördöggel kötött szövetségéről számolnak be. E mondákat — amelyek mai ismereteink szerint a XVII. század végén bukkantak fel először, s amelyeknek Molnár Albert nevével való összekapcsolódását ma az adatok hozzá nem férhetősége miatt nem lehet megnyugtatóan tisztázni — Vásárhelyi, nagyon helyesen, tárgytörténeti összefüggéseikben helyezi el, számba veszi változataikat, rokonaikat a magyar irodalomban, s rámutat a Faust-mondákhoz fűződő világirodalmi kapcsolataikra.

XVII. századi szellemi életünk egyik leginkább meghatározó irányához, a neosztoicizmushoz köthető Szenci Monár Albertnek életében megjelent utolsó fordítása a *Discursus de summo bono, értekezés a legfőbb jóról*. Az eredeti mű Ziegler (Georgius Ciegler Tegelmeister) rigai prédikátor erkölcsfilozófiai értekezése, „amelynek háttérében a XVI. század végi családott polgárság világgépe áll”. (110. o.) A kor embere a reneszánsz és a humanizmus lendületének megtörése után, a háborúk és a gazdasági hanyatlás miatt bizonytalanná vált létben etikai síkon próbál új életeszményeket keresni. Ezt Ziegler a hitben, mint igaz, teljes és állhatatos jóban jelöli meg, ez segíti az embert abban, hogy transzcendens irányultságú életet élhessen. Szenci fordításának bemutatásán és értékelésén kívül gondolatgazdag, összehasonlító elemzést kapunk Ziegler munkájának filozófiatörténeti előzményeiről, Boëthius *Consolatio philosophiae* című művéről, valamint kortárskapcsolatáról, Justus Lipsiusnak, a neosztoicizmus legnagyobb alakjának *De Constantia*járól.

A kötetet a Humanizmus és reformáció sorozat gyakorlatának megfelelően idegen nyelvű (itt német) összefoglalás és névmutató zárja.

Vásárhelyi Judit több mint egy évtizede kutatja módszeresen Szenci Molnár Albert életművét. E kutatások alaposságát, tudományos igényességét már korábban is két könyvével és számos tanulmányával dokumentálta. Mostani munkája újból bizonyosságát adja elmélyültségének. Rendkívüli mértékben kiszélesíti Molnár Alberttel kapcsolatos eddigi ismereteinket, árnyalja és elmélyíti irodalmunk e nagy alakjáról alkotott képünket. Könyve ezért a legszélesebb irodalmat értő közönség érdeklődésére tarthat igényt. Tudományos szempontból pedig nemcsak a Szenci-filológiában lesz nélkülözhetetlen, hanem mindenki számára, aki a XVII. század első felének irodalmi életével, intellektuális mozgalmával, irányzataival foglalkozik. (Akadémiai Kiadó, 1985.)

HELTAI JÁNOS

KÖPECZI BÉLA: MAGYAROK ÉS FRANCIÁK XIV. LAJOSTÓL A FRANCIA FORRADALOMIG

Tizenöt, korábban tudományos folyóiratok lapjain, szövegkiadások bevezetéseként vagy nemzetközi kollokviumok anyagában megjelent, a szakmai körök számára nem ismeretlen tanulmányt fog egybe Köpeczi Béla kötete. Így, egy könyvbe gyűjtve azonban még

annak a számára is jóval többet mondhatnak ezek az írások, aki külön-külön már olvasta őket: egymást kiegészítve, egymásnak háttérként vagy előzményül szolgálva, az eddigieknél teljesebb, hitelesebb képet alakítanak ki a 17. és 18. századi francia–magyar kapcsolatok történetéről. A kötet egészét az interdiszciplináris megközelítés igénye jellemzi. Többnyire még az egyes tanulmányokon belül is szervesen összekapcsolódik az eseménytörténet előadása az eszmétörténeti értékeléssel, illetve — ahol irodalmi művek tárgyalásáról van szó — a műfaji és a stilisztikai kérdések elemzésével. A két ország kulturális kapcsolatainak vizsgálata során Köpeczi az összehasonlító irodalomtörténet korszerű módszereit alkalmazza. Nem éri be azzal, hogy leírja az egyes szerzőknek a másik országban kibontakozó hatását, hanem arra törekszik, hogy minél részletesebben feltárja azokat a feltételeket és körülményeket, amelyek e hatás befogadását lehetővé tették. Kutatásaiban felhasználja a különböző franciaországi kéziratárak, levéltárak anyagát, s — mint az előszóban írja — tekintetbe veszi „a kor közvéleményét befolyásoló úgynevezett másodrendű irodalmat, gazette-eket, folyóiratokat, pamfleket, történeti és földrajzi munkákat” is (10).

A tömegkommunikációs eszközök fejlődésének bővületében élő mai olvasó számára meglepően hangzik az előszónak az a megállapítása, hogy „XIV. Lajos Franciaországa jobban ismerte Magyarországot, mint az 1848-as, de hozzátehetjük, mint akár a 20. század második felének Franciaországa” (5). A hazánk iránt akkor megnyilvánuló erős érdeklődés természetesen abból fakadt, hogy a török háborúk, illetve a Habsburgok ellen vívott függetlenségi harcok a francia politikát is közvetlenül érintették. Köpeczi ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a Magyarországgal kapcsolatos francia politika erősen ellentmondásos volt. Saját országában XIV. Lajos keményen fellépett a rendiség maradványai ellen, a protestánsokat pedig a nantes-i ediktum visszavonásával megfosztotta addig élvezett jogaiktól, s kegyetlenül üldözte őket — külpolitikai téren viszont, Franciaország hatalmi érdekei miatt, összeköttetést keresett a Bécs ellen küzdő magyar rendekkel, amelyeknek követeléseik között a protestánsok elnyomásának megszüntetése is szerepelt. Ez a francia–magyar kapcsolat azonban még Rákóczi szabadságharcának idején sem vált szerződésben szabályozott szövetséggé. Mint Köpeczinek e szövetség tervéről szóló tanulmánya kifejti, XIV. Lajos hosszú ideig azzal tért ki a szerződés elől, hogy nem köthet szövetséget egy másik uralkodó alattvalóival, 1707 után pedig, amikor az önödi országgyűlés már kimondta a trónfosztást, a hadi helyzet alakulása tette a franciák szemében időszerűtlenné a kérdést.

Igen érdekesek a kötetnek azok az írásai is, amelyek francia szerzőknek a magyarországi eseményekről írt műveit (Jean Leclerc Thö-

köly-életrajzát, Le Noble-nak Rákóczi felkeléséről szóló könyvét, illetve Louis Lemaire-nek évtizedekkel később publikált munkáját) ismertetik. Ezek a művek, számos tévedésük és — főként Lemaire esetében — vitatható szemléletük miatt, nem tekinthetők történeti forrásoknak, de számot adnak arról, miképpen vélekedtek Franciaországban a magyar függetlenségi küzdelmekről. Többször visszatér például a portyázó harcmodor kritikája (70, 121). Erről a harcmodorról egyébként tudjuk, hogy maga Rákóczi is elégtelennek tartotta a háború győztes megívásához, s hadtudományi munkásságának középpontjában épp egy reguláris haderő létrehozásának a kérdései álltak.

Irodalomtörténeti szempontból Köpeczi Béla tanulmánykötetének főként azok a részei fontosak, amelyek az emlékirat műfaji problémáival foglalkoznak. Bethlen Miklós apokrif, valójában Dominique Révérend által írt francia emlékirataiban például sajátos módon kapcsolódnak össze a kor divatos, gáláns regénytípusának és a szorosabb értelemben vett mémoires-nak az elemei (45–49). Rákóczi *Emlékiratainak a Vallomásokhoz* való viszonyára mindenekelőtt az jellemző, hogy még az *Emlékiratokban* is jelen van a fejedelemnek a *Vallomásokban* kifejeződő mély önvizsgálata, önkritikája, amelynek révén az *Emlékiratok* valahol az augustinusi confessio és a francia mémoires között helyezkedik el (217). A mű eszmetörténeti helyét kutatva Köpeczi részletesen elemzi Bossuet és Fénelon hatását Rákóczi felfogására, ugyanakkor megvizsgálja a fejedelem írói munkásságának a hazai előzményekhez, a régebbi magyar történetíráshoz való viszonyát is (209–210). Szintén a források részletes elemzésével tűnik ki a II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendeletéről szóló tanulmány, amely egyúttal arra is felhívja a figyelmet, hogy a munkát 1751-ben megjelentető francia kiadó milyen részleteket (s feltehetőleg milyen megfontolásból) hagyott ki a kézírathoz képest, például az uralkodónak a háborúban való viselkedésével, illetve a XIV. Lajosra nagyon is jellemző hódító háborúkkal kapcsolatban (266).

Az elsősorban komparatistikai tárgyú dolgozatok közül emeljük ki a *Montesquieu és a magyar feudalizmus* címűt, amely mindkét irányból megközelíti a témát: egyrészt azt a képet vázolja föl, amelyet a Magyarországra látogató — s az itteni állapotokat, a magyar nemesség erkölcsi hagyományait és politikai szerepét idealizáló — francia filozófus hazánkról kialakított, másrészt azt az eszmetörténeti folyamatot, amelynek során Montesquieu műveit egymástól igen különböző irányzatok használták föl Magyarországon, a mérsékelt reformokat elfogadó nemességtől egészen a századvég magyar jakobinusaiig, akik azután „túl is mentek rajta” (333). Érdekes a *Télémaque*-nak, Fénelon nevezetes regényének számos fordításáról és át-

dolgozásáról, valamint ezek alapján a mű magyarországi befogadásának feltételeiről szóló elemzés (*A magyar Téli-maque*), illetve annak vizsgálata, hogyan használja föl Voltaire a magyar történelem eseményeiből vett példákat saját felfogásának igazolására, többek között akkor, amikor az anarchiát előidéző választókiráltsággal szemben az örökösödés alapján történő trónutódlás előnyeit hirdeti (*Voltaire és a magyar történelem*). Voltaire még Nagy Lajos magyar királyban is a maga filozófiai nézeteinek előfutárát látja, egy olyan „filozofikus szellem”-et, aki bölcs törvényeket hozott, szerette az irodalmat, foglalkozott a geometriával és az asztronómiával a babonás szokások ellen küzdve pedig eltörölte a tüzes vas és a forró víz próbáit (358–359).

A felvilágosodás századának reális képéhez, mint Roland Mortier kutatásai bebizonyították, e századnak nemcsak fényei, hanem árnyai is hozzátartoznak. Egy ilyen „árny”-nyal, „a felvilágosodás egyik botránykövé”-vel: a vámpírokban való hit rendkívül nagy elterjedésével Köpeczi is foglalkozik (337. kk.). Főleg Német- és Franciaországban esett sok szó az állítólag magyarországi vámpírokról, amelyekkel kapcsolatban a történeti és a néprajzi vizsgálatok azóta kimutatták, hogy a bennük való hit nem a magyarság körében alakult ki (351–352).

A 18. század irodalmának Európa-szerte kedvelt alakja volt a „vadember”, aki – mint legismertebb példája, Voltaire *L'Ingénu* című munkájának hőse – a civilizált társadalomba csöppenne látszólag naiv, de nagyon is megalapozott bírálatot mond e társadalom viszásságairól. Köpeczinek a vadember-jelképpel foglalkozó írása főként abból a szempontból jelentős, hogy figyelmét nem korlátozza a francia és a magyar irodalomra, hanem Közép- és Kelet-Európa több más országára is kiterjeszti. A szélesebb perspektíva annál inkább indokolt, mivel a kölcsönös átvételek ezt a témát illetően is összekapcsolják a térség irodalmait. Olyannyira, hogy Verseggy Ferenc *Gróf Kaczaifalvy László, avagy a természetes ember* című regénye, amelyet Köpeczi a patriarkális viszonyok idealizálásának a magyar irodalomban is jelentkező tendenciájára hoz fel „mindenek előtt” említendő példaként, valójában csak átdolgozása August Heinrich Lafontaine *Der Naturmensch* című, 1792-ben keletkezett művének.

Ez az utóbbi kiegészítés tulajdonképpen már (az egyébként csekély számú) kritikai észrevételeink sorába tartozik. A szóban forgó tanulmányban pontosabbá kellene tenni továbbá azt a mondatot, amely szerint a természeti állapottal kapcsolatos vitát az is élénkítette, „hogy a 18. század végén, 19. század elején vadembereket és vadgyermekeket találtak, akiket megpróbáltak megnevelni és a társadalomba beilleszteni” (405). Nos, ilyen elfogott „vademberek”-ről a

18. század végénél jóval korábban, már a 14. századtól fogva van tudomásunk: az egyenlőtlenség eredetéről szóló értekezésének jegyzeteiben Rousseau egy 1344-es, egy 1694-es és egy 1719-es esetre hivatkozik. Magyarországról sem csupán a Köpeczi által a 411–412. lapon bemutatott brassói vadember az egyetlen példa: Lucien Malsonnak a kötet jegyzetanyagában is (415) említett könyve (*Les enfants sauvages. Mythe et réalité*. Paris, 1964. 48–49.) két további esetet ismertet, a Zólyom megyei Korpona („Karpfen”) mellett 1767-ben talált vad leány, illetve a Tomko nevű, ugyancsak 18. századi szepességi vadember történetét, akikkel egyébként a témát feldolgozó korabeli francia munkák is foglalkoztak, többek között Pierre-Joseph Bonnaterre: *Notice historique sur le sauvage d’Aveyron* (1800) című könyve.

Néhány helyen az olvasó pontosabb tájékoztatására hasznos lett volna egy-egy tömör jegyzet a csupán érintett, de ki nem fejtett kérdésekkel kapcsolatban. Ilyen például a 220. lapnak az a mondata, amely megemlíti, hogy ma „a függetlenségi harcok értékelése körül újabb viták támadnak”. Vajon mindenki tudja-e, milyen vitákról van szó? „A nyugat-magyarországi polgárházakban vagy kastélyokban található, a *Télémaque* jeleneteit megelevenítő freskók” (296) iránt érdeklődőket is útba igazíthatná egy utalás Galavics Gézőnek a *Művészet és felvilágosodás* (1978) című kollektív tanulmánykötetben épp e témáról szóló, gazdagon illusztrált cikkére. Itt említjük meg, hogy magyarázatot kívánt volna a *Bécsi Magyar Mercurius*-nak az a kitétele is, amely Robespierre-t „emberi formába öltözött csudá”-nak mondja (440), hiszen a „csuda” szó ebben az esetben (akárcsak Faludi munkáinak nem egy helyén) „szörnyeteg”-et jelent.

Mindezek persze részletkérdések. Az egész kötet megszerkesztését illetően csupán azt a megjegyzést tehetjük, hogy az egyes tanulmányok közötti utalások rendszerét valamivel jobban ki lehetett volna dolgozni. A 224. lapon lévő 27. jegyzet például Köpeczi Bélának egy olyan, még 1955-ben megjelent ItK-cikkére hivatkozik, amely – kis változtatásokkal – a jelen kötetben is megtalálható: inkább ez utóbbinak a lapszámát kellett volna megadni. A 262. lapon az olvasó, hogy Rákóczi „még Fénelon *Télémaque*-ját is fel akarta használni a Nemesi Kompania erkölcsi-politikai nevelésére”, ám a szerző nem utal arra, hogy a kötetnek egy másik írásában, a 291–292. lapon ugyanerről az adatról részletesebben szól. A tanulmányok pontosabb egymáshoz igazításával azt a szépséghibát is ki lehetett volna küszöbölni, hogy Claude Michel de Sacy-tól ugyanaz a hosszú idézet két alkalommal (197, ill. 395–396) két különböző fordításban szerepeljen, ráadásul (valószínűleg az eltérő, de jelöletlenül maradt mondatkihagyások miatt) egymást tartalmi szempontból sem

mindenütt fedő szöveggel, sőt, az idézet forrásaként (a 226. lap 52. jegyzetében, illetve a 401. lap 51. jegyzetében) más-más lapszámra való hivatkozással, amelyek közül az egyik nyilvánvalóan hibás.

A felsorolt kritikai észrevételek azonban a gazdag, szép munkának csak egy-egy részletére vonatkoznak, ám semmit sem vonnak le az egész könyvnek fentebb méltatott értékeiből. A kötet anyagát jól megválogatott, érdekes képanyag és gondosan összeállított névmutató teszi teljessé. (Szépirodalmi, 1985.)

VÖRÖS IMRE

AZ ELTE RÉGI MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TANSZÉKÉNEK KIADVÁNYAIRÓL

A következőkben négy olyan kiadványt ismertetek, melyek abban közösek, hogy valamennyi az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke gondozásában jelent meg, annak „vonzáskörében” dolgozó fiatal kutatók, egyetemi hallgatók tanulmányait teszi közzé.

Elsőként kell szólni a *Prodromus* címen megjelent, míves kiállítású kis kötetről, amely Tarnai Andort köszönti 60. születésnapja alkalmából. Mint a cím is utal rá: az egy-két oldalas dolgozatok csak *előfutárai* a Tarnai professzor aspiránsainak, volt tanítványainak keze alól majdan kikerülő nagyobb műveknek. A kötetben számos érdekes tanulmányt olvashatunk, így az Érdy-kódex egy legendájáról, könyvészeti, rétorikatörténeti, az alkalmi beszéd kutatásával kapcsolatos témákról. Először látnak napvilágot Janus Pannonius eddig ismeretlen epigrammái — Weöres Sándor fordításában —, valamint Israel Voldiuss egykorú verse Zrínyi hadjáratáról, ugyancsak magyar nyelven.

Írók és művek a XVII—XVIII. sz.-ban (szerk.: Lancsák Gabriella és Hargittay Emil) Budapest, 1984.

A kötetben közreadott, magasfokú szaktudásról tanúskodó négy tanulmányról érdemes külön-külön is szólni. (Valamennyi szerzője egyetemi hallgató.)

Lanzeritsch Mária dolgozata Komáromi Csipkés György 1651-ben, Utrechtben előadott *Oratio Hebraea*-jának értő elemzését adja, különös figyelemmel annak héber—magyar összehasonlító etimológiáira. Kimutatja, hogy húsznál is több azoknak a magyar szavak-

nak a száma, melyeknek eredetét mind a mai napig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni, s amiket Komáromi Csipkés héberből eredeztetett. Kár, hogy a szerző a héber szavak mellé nem írta oda azoknak kiejtését és eredeti jelentését, hiszen így a héberül nem olvasók számára is világos lett volna, hogy pl. a *pāzar* (am. 'szét-szórni'), vagy a *rāgal* (am. 'rágalmazni') tökéletes megfelelői a hasonló hangalakú és jelentésű magyar szavaknak. A munkát teljesebbé tehetné volna az *Oratio* fordítása is.

Lancsák Gabriella dolgozata érett, tudós munka. Dobai Székely András (1634–1713), a Felvidéken működő pietista szellemiségű író életrajzát primér levéltári források alapján állította össze, majd annak egy eddig ismeretlen Cicero-fordításáról közöl tanulmányt, a függelékben mellékelve a teljes szöveget. (Érdemes lenne a Cicero-fordításokban amúgy is szűkölködő szélesebb olvasóközönség számára is megjelentetni, mondjuk a Magyar Hírmondó egyik kötetében, mint pár éve Pesti Gábor Aesopusát.)

Czibula Katalin egy 1758-ban írt jezsuita iskoladráma (Kereskényi Ádám: *Ágostonnak megtérése*) sokoldalú elemzését nyújtja, széles kortörténeti háttérrel.

Pintér Márta egy eddig szintén kiadatlan, feltehetően 1767-ben színre vitt csíksomlyói iskoladráma (*Inductio de Passione Christi*) forráskritikáját és mintaszerű átírását készítette el. Ezt is hasznos lenne — a könyv alakban is nagy sikert aratott *Csíksomlyói passió* mintájára — megjelentetni.

Zrínyi-dolgozatok I. (XVI. OTDK Humán szekció. Bp. 1983. ápr. 5–8.), 1984. (szerk.: Hausner Gábor–Kovács Sándor Iván)

A kötetben azok a dolgozatok jelentek meg, melyeket a tanszéken szervezett Zrínyi-szeminárium hallgatói írtak és adtak elő az Országos Tudományos Diákköri Konferencián. A szerzők valamennyien túl vannak már első publikációikon. Sajnos az ismertetés szűkre szabott terjedelme csak válogatást enged meg a rendkívül gazdag anyagból. Mindenekelőtt Orlovsky Géza tanulmányát kell kiemelni (*A Zrínyi-könyvtár öt katalógusa*), amely alapját képezi a zágrábi Zrínyi-bibliotheca majdani tudományos feldolgozásának. (A kötethez kapcsolódó függelékben az 1918-as Zrínyi-kiállítás katalógusának faksimiléjét is megtaláljuk.) Tanulmányok olvashatók még Zrínyi lírai verseinek rímtechnikájáról, a költemények horvát fordításáról, a *Szigeti veszedelem* hasonlattípusairól és a XVIII–XIX. sz. fordulóján született kézíratos Tasso-fordításokról.

Zrínyi-dolgozatok II. (XVII. OTDK Humán szekció. Debrecen 1985. ápr. 1–9.) Budapest, 1985. (szerk.: Kazinczy Andrea–Kovács Sándor Iván)

A Zrínyi-szeminaristák legújabb nemzedékének publikációit veheti kézbe az olvasó, ismételten meggyőződve azoknak tudományos felkészültségéről, s egyben tájékoztatást nyerve a tanszéken folyó szervezett kutatások irányairól. A tanulmányok jelentős része itt csak tartalmi kivonatban jelenik meg, hiszen vagy már napvilágot látott valamely tudományos szakfolyóirat hasábjain, vagy a közeljövőben fog megjelenni. Így az *Angol életrajz Zrínyiről, London 1664*, amely a *Zrínyi könyvtár* sorozatának leendő II. kötetét fogja képezni. (Itt emlékeztetek rá, hogy a már megjelent első kötet is a szeminaristák odaadó munkáját dicséri.) Ránki Judit Zrínyi-szótára már az *Áfium*, a *Vitéz hadnagy* és a *Mátyás-elmélkedések* teljes frazeológiai anyagát felöleli, s haszonnal forgatható az ötkötetes Széchy Károly-féle Zrínyi-életrajzhoz készült mutató is. Egy tanulmány a hazánkban is rendkívüli népszerűsége szert tett hellénisztikus regénynek, Héliodórosz *Aithiopikájának* (közismertebb nevén *Chariclea*) Czobor Mihály által készített fordításával, illetve annak Zrínyire gyakorolt hatásával foglalkozik. A szerény cím ellenére (*Adalékok Zrínyi Ádám pályaképehez*) Hausner Gábor és Orlovsky Géza tanulmánya a költő-hadvezér fiának teljes és hiteles pályaképét vázolja fel, korrigálva ezzel a róla elterjedt, s mind ez idáig a köztudatban élő tévhitet.

Végül reméljük, hogy a Kovács Sándor Iván által kitűzött cél, tudniillik, hogy a *Zrínyi-dolgozatok* a „Zrínyi-kutatás rendszeresen megjelenő szakfolyóirata legyen”, valóban megvalósul, örömet szerezzel ezzel nemcsak a Zrínyi-olvasók, de a régi magyar irodalom szélesebb táborának is.

GRÜLL TIBOR

ZRÍNYI MIKLÓS PRÓZAI MŰVEI

Négyesy László hagyatékából Kovács Sándor Iván vezetésével sajtó alá rendezte az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének Zrínyi-szeminárium

Miként a kötet előszavában a sorozat főszerkesztője, Klaniczay Tibor írja „szokatlan, de nemes hagyományt felújító” sorozatot nyitott a Zrínyi Kiadó a *Zrínyi-könyvtár* első kiadványával. Névadója életművének kiadására, a rá vonatkozó kutatások összegzésére, az utóélet feldolgozására vállalkozó legkiválóbb szakemberek szövetkeztek a kiadó vezetőivel, és a munka eredményeként került kézbe az első vaskos (760 lapos) kötet, amely Zrínyi prózai műveit tartal-

mazza, a *Vitéz hadnagyot*, a *Mátyás Király életéről való elmélkedéseket*, *Az török áfium ellen való orvosságot* és Kulcsár Péter fordításában első ízben magyarul a *Szent László-beszédet*.

A kiadás alapja a kiváló kutató, Négyesy László hagyatékában megtalált, közreadásra előkészített szöveg, Négyesy szövegkritikai és tárgyi jegyzeteivel, amelyeket a kutatás mai állását tükröző számtalan kiegészítés tesz teljessé. A kiadó érdeme, hogy a függelékben megvalósulhatott a Négyesy-féle szöveg alapjául szolgáló Bónis-kódex hasonló kiadása is, amely az olvasati problémák közvetlen ellenőrzését teszi lehetővé. A szövegkiadás előtt olvashatjuk Négyesynek a tervezett kritikai kiadáshoz készített bevezető írásait, valamint a kötet szerkesztőjének a Négyesy-féle kiadáskísérletet értékelő tanulmányát. A mikrofilológiai pontosságot igénylő (és összességében megvalósított) új kiadás közreadóinak — éppen a sorozat további kötetei érdekében — figyelmébe ajánljuk, hogy jelentős minőségi különbség van az egész kiadvány és annak mutatója között. Könyvkiadói gyakorlatunk, a korrektúrára jutó kevés idő eredményezi, hogy a hatalmas energiát felemésztő, a lehetséges pontosságra törekvő kiadások kísérő mutatói sebtében, kellő figyelem hiányában készülnek, és magának a kiadásnak a használhatóságát nehezítik meg. A kézikönyv jellegű alpművek nem folyamatos végigolvasást igényelnek, a későbbi visszakeresésekben elengedhetetlenül fontos szerepe van a mutatóknak. (Ld. erről Borsa Gedeon írását a Magyar Könyvszemle 1985/1. számában.) Nyilván az idő sürgetése eredményezte, hogy a kísérőtanulmányba, illetve annak jegyzetébe iktatott — feltehetőleg utólagos — betoldások névanyaga hiányzik a névmutatóból (ld. a 39. lapról Bónis könyvjegyzékének és az ide tartozó jegyzetnek — 61. lap. 23. jegyz. — a teljes névanyagát, köztük pl. Szenci Molnár Albert, Albertus Magnus, Philipp Melanchton nevét). Néhány apróbb elírás betűrendi zavart is eredményez: Buth helyett Both, Tidrenczel helyett Tirdenczel olvasható, de a téves besorolás máshol is előfordul: Alfonso, *Aldovrandi*, Aviano; Brutus, *Buechmann*, Buda; Kázmér, *Keczer*, Kazul; Malchus, *Mahmut*, Malvezzi, Marcellus, Margalits, *Mamercus*; Sirola, *Scander*, Slang; stb. Mindez azonban mit sem von le abból az értékből, amit a mostani sorozat jelent a régi magyar irodalom, történelem, hadtörténet kutatói számára, és főleg kiemelésre méltó az a tény, hogy egy egyetemi szakszeminárium vezetőjének és hallgatóinak (Bánki Judit, Hausner Gábor, Kazinczy Andrea, Orlovsky Géza, Porogi András és Szokolczai Attila) rangos munkája indította el ezt a sorozatot, amelynek újabb kötete egy 1664-ben megjelent angol Zrínyi-életrajz kiadása a közeljövőben várható. (Zrínyi Katonai Kiadó, 1985.)

NÉMETH S. KATALIN

SZELESTEI N. LÁSZLÓ: BÉL MÁTYÁS KÉZIRATOS HAGYATÉKÁNAK KATALÓGUSA

Valójában arra lenne szükség, hogy a nagy elődök szellemi hagyatéka folyamatosan eleven összetevőjét alkossa tudatunknak, hiszen mai ismereteink akaratlanul is részben arra alapozódnak. Ám jobbra alig több jámbor óhajnál, hogy szüntelen bennünk éljen mindaz, amivel ők gyarapították múltban gyökerező tudásunkat. Így hát annak is örülnünk kell, ha legalább kerek évfordulók adta alkalmak fel-felvillantják s valamennyire szétsugározzák: mit alkottak művelődésünk kiváló előrevívői egykoron, s mit jelent az ma számunkra. De aligha legmegfelelőbb indíték a megemlékezésre, ha ez — a fő munkásságától gyakran eltérő történeti körülményekhez fűződő — születés és halál jubileumához kapcsolódik, annál kevésbé, mert az előbbi még csak a jövőnek szóló ígéretet rejtett magában, az utóbbi pedig nemegyszer időnek előtte vetett véget a teremtő tevékenységnek, vagy éppen már akkor következett be, midőn az emlékezetnek kívánatos ébren tartását, ha a valóban jelentős múltbeli alkotómunkának földidézése, s nem is csupán kerek évfordulók alkalmával, maguknak a kimagasló teljesítményeknek megszületéséhez és érvényre jutásához kapcsolódnék. Mégpedig nem pusztán az érdemek előszámolásából s méltatásából állna a megemlékezés, mintegy a halotti búcsúztatók szokását idézve vissza, hanem az egykori társadalmi-kulturális helyzethez viszonyítva tenné a kritika mérlegére a múltbeli tevékenységet, rámutatva mozdító erejére, előremutató jellegére s máig élő tanulságaira is.

Szelestei N. László könyve három évszázados születési évfordulóval összefüggésben került ugyan kiadásra, célját s tartalmát tekintve azonban csakis a literátori tevékenység megismerését kívánja szolgáltatni, s ahelyett hogy dicsérő méltatásba bocsátkoznék, jövendő kritikái mérlegelésnek veti meg szilárd alapját. S teszi ezt, ami külön kiemelés érdemel, Bél Mátyást illetően, akivel szemben mind irodalomtörténetünket, mind történelemtudományunkat súlyos adosságok terhelik. Legkiválóbb 18. századi tudásunknak mai igényeinknek megfelelő életrajza, nagy jelentőségű munkásságának kellő értékelése mindaddig hiányzik; nem meglepő hát, ha e kimagasló polihisztor életműve — bár az utóbbi időben több megye buzgólkodott tőle származó egykori történeti-földrajzi leírásának magyar fordításban való közzinccse tételén — még távolról sem foglalta el megillető helyét történeti köztudatunkban. Tudjuk, erre több körülmény szolgálhat, ha mentségül nem is, legalább magyarázatul. Megjelenési

formájukat tekintve, ilyen műveinek latinsága, mely a kutatók egyre tágabb köre elé állít nehezen leküzdhető akadályokat. Ami pedig tartalmukat illeti, a tudásanyagának kémiától egészen társadalomleírásig terjedő rendkívüli sokoldalúsága, hogy megfelelő mérlegelésben lehessen része, az érdekelt szaktudományok történeti szempontokat érvényesítő együttműködését tenné szükségessé.

A nehézségeket tetézi, hogy amit Bél Mátyás alkotott, legnagyobb-részt szinte áttekinthetetlenül szétszóródott. Tudós műhelyének hatalmas terméséből csak kisebb hányad látott nyomtatásban napvilágot, a többi kéziratban maradt, s Bél 1749-ben bekövetkezett halála után többé-kevésbé viszontagságos sorsra jutott. Maga azt szeretete volna, ha részben befejezett, részben még a feldolgozás útján járó munkáit legidősebb fia: Bél Károly András, ki Lipcsében lett professzor, rendezi majd sajtó alá, ám várározása nem teljesült. Pedig amint ez utóbbi, a hazai tudományos körök is tisztában voltak a kéziratok nagy értékével, másolgatták, amihez hozzájuthattak közülük, felhasználták adataikat kiadványaikban, további munkára is ösztönzést nyertek belőlük. Az egykorúak s a következő nemzedékek által tanúsított megbecsülésnek, ami az eredeti kéziratok megszerzésére való törekvésben is tetet öltött, nem kis szerepe volt azok szétszóródásában. Könyvének bevezetőjéül Szelestei N. László tanulmányosan világít rá Bél Mátyás kézíratainak sorsára, saját széles körű kutatásai alapján, forrásértékű bő jegyzetek kíséretében. Túl azon, hogy az egykori pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában is maradtak Bélnék kézíratai — ezek ma egyelőre hozzáférhetetlenek, de Szelestei róluk is ad tájékoztatást könyve függelékében régebbi ismertetések nyomán —, s hogy Bél Károly Andrásához is került Lipcsébe közülük, fő részük Bél Mátyás özvegyénél maradt, aki eladásuk révén igyekezett sorsán könnyíteni. Elsőnek 1762-ben Kollár Ádám Ferenc, a bécsi Hofbibliothek könyvtárosa vásárolt a kéziratokból; ezeket a Magyar Országos Levéltár őrzi. Hét esztendő múlva gróf Batthyány József kalocsai érsek szerezte meg az özvegytől a többi 1187 forintot; ezek egy része a hajón Kalocsára szállítás közben jelentős vízkárt szenvedett, úgy kerültek aztán Pestre, Pozsonyba, végül Esztergomba; a vesztesség a Szelestei által könyve függelékében közölt jegyzékkel való egybevetés alapján becsülhető föl, melyet Miller Ferdinánd még a szállítás előtt készített róluk. Bél Károly András hagyatékának lipcsei árverése során Ráday Gedeon vett meg értékes részt Bél Mátyás kézírataiból: ez a Ráday-Gyűjteményben található. Számos további kézírata került azután gróf Széchényi Ferenc nagycenki könyvtárából s más gyűjtők, mint Jankovich Miklós révén az Országos Széchényi Könyvtár kézírattárába. Mindez azonban csak most, Szelestei kutatásainak köszönhetően válik világgossá számunkra; ő nem ok nélkül marasztalja el az eddigi Bél

Mátyás-irodalmat ilyenformán: „Sajnos, az alapvetést, vagyis Bél Mátyás kiadott és kéziratban maradt műveinek jegyzékét, hagyatékának számbavételét nem végezte el senki.”

Könyve ebben gyökeres fordulatot jelent, ami az említett négy fő lelőhelyen őrzött kéziratokat illeti. A leltári sorrendet követve, nem kevesebb mint 654 tételben számlálja elő őket, a pontos címadáson és mennyiségi megjelölésen kívül lehetőleg tárgyukra, sajátkezü voltukra vagy közreműködőktől származásukra illetőleg Bél javításaira és kiegészítéseire, valamint a kéziratok fogalmazvány, tisztázat vagy másolat jellegére is világot vetve; mindezt gondos hely- és névmutató egészíti ki s teszi jól használhatóvá. Különösen nagy munkával járt az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött Bél-kéziratok feltárása és katalogizálása, ezeket ugyanis rendezések során összefüggésükből, sőt nemegyszer fizikai egybetartozásukból is kiszakítva osztották be a nagy Batthyány-gyűjtemény tárgyi csoportjaiba, anélkül, hogy eredetükre a leltárakban mindig utaltak volna; márpedig az esztergomi anyag a négy fő lelőhelyen jegyzékbe vett tételeknek közel 94%-át alkotta. Külön kiemelését kíván a gondos figyelem, mellyel Szelestei N. László a kéziratok szerzőségének vizsgálata során Bél Mátyás fő műve: a *Notitia Hungariae novae historico geographica* létrejöttének tisztázásához járult hozzá. Könyve nemcsak eddigi felületes megállapítások és téves nézetek kiküszöböléséhez nyújt hathatós segítséget, hanem végre széles és biztos fundamentummal szolgál a további Bél Mátyás-kutatások számára. Fölöttébb kívánatos, hogy e lényeges forrásfeltáráshoz kiegészítésül módja nyíljon a kisebb jelentőségű hazai, szlovákiai, bécsi és németországi lelőhelyeken őrzött Bél-kéziratok hasonló példamutató katalógusát is hozzáfűzni. (MTA Könyvtára, 1984.)

WELLMANN IMRE

ADATTÁR XVI–XVIII. SZÁZADI SZELLEMI MOZGALMAINK TÖRTÉNETÉHEZ 11–12. KÖTET

SZERKESZTI: KESERŐ BÁLINT

Az Adattár-vállalkozás történetében a 11. kötettől tárgyi szempontból s a feldolgozási eljárások tekintetében is homogénebb, „zártabb sorozatot” ígér az első tíz kötettről számot adó szerkesztői tájé-

koztatóban Keserü Bálint, Iványi Béla könyvtörténeti tárgyú adatgyűjteményének közreadása (*A magyar könyvkultúra múltjából*, Szeged, 1983) már ennek az új, a szerteágazó tervek közül egyetlen, viszonylag igen szűk feladatra összpontosító szándéknak megvalósítása. A „sorozat a sorozatban” folytatásaként pedig a Dernschwam-téka egész könyvanyaga válik most először ismeretessé a 12. kötet jegyzékközléséből (*A Dernschwam-könyvtár*, Szeged, 1984.)

Kitűnő szakemberek, diákok és tanárok együttműködése eredményeként a mostani cél megvalósítását már jelentős könyvtártörténeti gyűjtés segíti: könyvjegyzék-publikációk bibliográfiája, s magyarországi meg erdélyi kéziratárak és levéltárak könyvlista-anyagának katalógusa; ha nem is eszményien, de „a lehetőség” teljes jegyzéke a kb. 1550–1730 közt az akkori Magyarországon keletkezett mindenféle könyvjegyzéknek. Maguknak a jegyzékeknek a közlése kezdődik a 11. kötetrel, azon általános elvnek megfelelően, hogy elsődlegesen olyan dokumentumok vagy adatok domináljanak e kötetekben, amelyek régi könyvek olvasottságát vagy „bírását” tanúsítják a 16–18. századi Magyarországon, de lehetőség szerint ne steril könyvlista-publikációk készüljenek, hanem az adott személy, család, művelődési viszonyok összefüggésében ismertessék meg az egyes kötetek az olvasmányokat.

Iványi Béla (1878–1964) a magyar könyv- és könyvtártörténetnek levéltárosként lett egyik legtermékenyebb munkása; 30 vagy 60–70 évvel ezelőtt készült másolatai nem kevés elpusztult iratot is megőriztek. A hazai olvasmánytörténeti források s a könyvforgalom adatainak feltárásában különösen értékes munkásságának teljességre törekvő bemutatása külön kötetet tesz ki. Az Adattár 11. első részében kerül közlésre a *Könyvek, könyvtárak Magyarországon 1331–1600* című 1937-ben megjelent munkája (a kéziratban maradt, 1663-ban megszakadó folytatás kíséretében). A második egység Iványi Béla könyvtörténeti tanulmányaiból nyújt bő válogatást. A harmadik rész (Függelék) olyan iratokat, könyvlistákat, leveleket tartalmaz, amelyekre Iványi figyelt fel, s amelyeket most a kötetet sajtó alá rendező szegedi kutatók, Herner János és Monok István szöveggondozása tett kiadásra alkalmassá.

Több tucat lelőhelyről, az akkori Magyarországnak különösen a nyugati részeiből, meg a Felvidékről, egykor virágzó városok számadáskönyveiből, a Batthyány, Thurzó, Illésházy, Forgách, Thököly, Rákóczi családok korrespondenciájából és intézkedési irataiból sok oldal terjedelmű könyvjegyzék által gazdagodnak a magyar művelődés izgalmas periódusára vonatkozó ismereteink egy kiváló történész-levéltáros nemzedék e jeles képviselőjének az Adattár gondozásában most teljességében áttekinthető páratlanul gazdag anyagából.

Egy egészen rendkívüli jelentőségű humanista gyűjteményről tájé-

kozta az Adattár 12. kötete. A Dernschwam-tékáról, Sambucus könyvtára mellett az egyedüli magyarországi humanista bibliotékáról, amely nem szóródott szét a világban, nem semmisült meg; amelynek nyomtatott könyvanyaga nemcsak fennmaradt, hanem úgy látszik, együtt is maradt mindvégig. A német származású Dernschwam János (1494–1568) értékes gyűjteményéről, amely Besztercebányán, a ma is álló Thurzó-Fugger házban volt felállítva egészen haláláig, már Iványi Béla is közölt egy kivonatos jegyzéket 1932-ben, az egész könyvanyag azonban a mintaszerű, humanista katalógus szövegéből Berlász Jenő — egykorú és modern mutatókkal ellátott — közléséből (a sajtó alá rendezők, Keveházi Katalin és Monok István segítségével) csak most válik először ismeretessé. Berlász Jenő először 1964-ben publikált elemző tanulmányából a kötetben a dokumentum könyvtártörténeti múltjára is fény derül. A bécsi udvari könyvtárról készült monográfia 1835-ben már említést tett a Dernschwam-hagyatékáról, a hazai szaktudomány sokáig mégsem figyelt fel a könyvtár egykorú eredeti inventáriumának megtalálására. A könyvtártörténeti kutatás még Iványi közlését követően sem indult meg. A Dernschwam-könyvtár jegyzékének a magyar tudományhoz való eljuttatása Gyulay Zoltán érdeme. Az ő általa készített fényképmások alapján készítette el Berlász Jenő az 1552 körüli évekből származó mintaszerű jegyzék leírását, amely inventárium scriptora nem más mint a könyvtár tulajdonosa és gyűjtője, a Magyarországon élt Fugger-ügynök. Mivel a reneszánsz könyvnyomdászat tudvalevőleg igen kedvelte a gyűjteményes kiadványokat; több-kevesebb pontossággal megállapítható, hogy az 1162 kiadvány mögött 2100 mű rejlik (a mennyiségi szemle kiegészíthető még a Dernschwam János halála után a császári könyvtárnak eladott gyűjtemény hivatalos számbavételekor „Deest” jelöléssel feltüntetett hiánylistával, a — minden bizonnyal-kölcsönadott 42 könyvről). A könyvtörténetírás ezen eddig kiadatlan forrásának Berlász Jenő sokoldalú megközelítését nyújtja tanulmányában. Tipográfiai származási adatok (provenienciák) vizsgálata, tudománytörténeti elemzés és méltatás segítik a hazai humanizmus jellemzéséhez alapul szolgáló gyűjtemény elhelyezését a magyar könyvműveltség becses emlékei között.

S. VARGA KATALIN

A NŐ AZ IRODALOMBAN

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1984. május 4–6. között *A nő az irodalomban* címmel Zalaegerszegen tartotta meg vándorgyűlését, amelynek szervezésében a Városi Tanács, a TIT Megyei Szer-

vezete és a Zala Megyei Könyvtár egyaránt részt vett. A helyi rendező szervek odaadó támogatása nemcsak a vándorgyűlés sikeres lefolytatását biztosította, hanem odáig terjedt, hogy az ülésanyag — ugyanilyen címmel — egy kötetben megjelenhetett, s a Zala Megyei Könyvtár kiadványaként érdeklődőknek és kutatóknak egyaránt rendelkezésére áll.

A kötetet dr. *Kustos Lajosnak*, Zalaegerszeg város tanácselnökének köszöntője vezeti be. Nem kétséges, igaza van a bevezetőnek abban, hogy „Zala megye, de különösen Zalaegerszeg irodalmi hagyományai szegényesek”, valóban nem volt e területen olyan főúri vagy főpapi udvar, amely a századok során kulturális kisugárzó központtá válhatott volna. Érződik viszont a rokonszenvesen szerény köszöntőből az a határozott kívánság is, hogy a zalai táj a jövőben szorosabban kapcsolódjék be az országos kulturális életbe, s a hagyományápolás szép feladatai közül is minél többet vállalhasson magára. Ezekhez a gondolatokhoz kapcsolódott *Tolnai Gábor* akadémikus elnöki megnyitója is, amely a magyar mezővárosok művelődéstörténeti jelentőségét emelte ki, s a vendéglátó megyeszékhelynek, Pais Dezső és Keresztury Dezső szülőhelyének kulturális szerepét méltatta.

A konferencia első napján sorra kerülő négy előadás foglalkozott a címben megjelölt témával, ezek az előadások teszik ki a kötet első felét. A legátfogóbb közülük Tarnóc Márton írása, amely *Régi magyar asszonyok, régi magyar műveltség* címmel a reneszánsz és barokk korszak nevezetes magyar nőalakjairól, a korabeli női életformáról és tevékenységről szól. Joggal emelte ki „gazdálkodó nagyszonyaink” és a kertkultúra kapcsolatát, valamint azt is, hogy a vallásos irodalom magyar nyelvűvé válása, a magyar levélírás, a textilművészet, de még a „képírók” tevékenysége is sokat köszönhet nekik. Noha Magyarországon egész a 18. század végéig nem volt intézményes nőnevelés, írónőink azért akadtak. Érdemes lett volna itt még megemlíteni Telegdi Kata, Ládoni Sára, Massai Ágnes, Horvát Ilona, Dóczi Ilona nevét, még akkor is, ha közülük többnek életéről csak keveset vagy épp semmit nem tudunk is.

A következő tanulmányok a magyar irodalom valamilyen ágában hírnevet szerzett nőírókkal kapcsolatos kérdéseket tárgyalják. S. Sárdy Margit az egyik jellegzetes 17–18. századi szellemi áramlatnak, a pietizmusnak és Petrőczy Kata Szidóniának a kapcsolatát vizsgálja, a költőnő pietista nőeszményét rajzolja meg. A tanulmány végén a költőnő lányától, Pekry Polixenától származó útinapló elemzését kapjuk, ez tanulságosan példázza a pietizmussal átitatott szemléletmód gyakorlatiasságát, racionalitását, de művészetek iránti érzéketlenségét is. Németh S. Katalin *Az asszonyi tudós világról* címmel a női nemről szóló 18. századi véleményeket tekinti át. Ezeknek egyik véglete: asszonyokhoz az illik, ha otthon ülnek, guszalyukat és fakanalu-

kat forgatják szorgosan, s nem ártják bele magukat a tudományok vagy a közélet dolgaiba. A másik nézet szerint (ezt Csepregi Turkovics Ferenc református lelkész halotti beszéde képviseli) „a keresztyén asszonynak is illik tanulni”, a női nemet az ékszernél is jobban „ékesíti a jó könyvek forgatása”. — Ennek a gondolatnak mintegy folytatásaként Péterffy Ida bemutatja a „Götsei Helicon” körét, a göcseytájon (Petrikeresztúr, Nagylengyel) verselgető költőnőket: a Tuboly-lányokat, Dótzai Terézt, Dukai Takács Juditot. Az ő tevékenységük jól illusztrálja azt a változást, amely a nők irodalmi tevékenységének megítélésében a 19. század elejére végbement: ekkor már vitán felül elismerés járt az olyan feleségnek, aki „dicsekedhetik... bölcsességgel”.

A kötet második részének írásai részint irodalmi hagyományaink elvi kérdéseivel, részint világirodalmi témákkal foglalkoznak. Keresztury Dezső *Irodalmunk és önismeretünk századai* címmel a „literatúra” fogalmának változásait tekinti át, s hangsúlyozza, hogy „a magyar irodalom történetének különösen fontos feladata van a magyar önismeret, népszertudat történelmi változásainak megőrzésében és tárgyszerű ábrázolásában, ma ugyanúgy, mint századokkal ezelőtt”. Nemeskürty István *Régi irodalmunk a jelen költészetében* címmel számba veszi múltbeli líránk mai asszimilációjának példáit, s arra a megállapításra jut, hogy Illyés Gyulán és Weöres Sándoron kívül alig van modern költőnk, akinek poézisébe szervesen beépült volna a hagyomány. *Pethő György* Szendrey Júlia hagyatékának s a család további sorsának bemutatásával részben a főtémához csatlakozott, részben a Petőfi-kutatás számára szolgáltatott adalékokat. Irodalmi és közéleti-morális kérdéseket egyaránt felvetett Szigethy Gábor szép tanulmánya *Reformkori etika, mai közgondolkodás* címmel. Sajnos igaz van: múlt századi nagyjaink ma inkább szobrok, s nem „társaink, barátaink, útikalauzaink”. A hazai témákat Németh József előadása zárja le, számba véve Zala megye 19. század eleji irodalmi emlékeit és hagyományait. A kötet végén három olyan dolgozat található, amely a középkori európai irodalmak egyes kérdéseit boncolgatja. Vízkelety András a német Artus-regényekről, Szabics Imre az Artur-legenda és az ófrancia udvari regény kapcsolatáról, Perényi Erzsébet pedig a középkori angol románcokról írt tanulmányt. Mindhárom dolgozat értékes megfigyeléseket szolgáltat a középkor-kutatásnak, az érdeklődők figyelmét pedig sikerrel irányítja rá az irodalmi köztudatban kevésbé jelenlevő művekre.

A kötet kiállítása szerény, de ízléses, a célnak megfelelő; kulturális intézményeink súlyosbodó anyagi gondjai közepette csak hálásak lehetünk kiadásáért a Zala Megyei Könyvtárnak. A formai kivitelezés egyetlen hiányossága: elmaradt a hosszú -i, -ú, -ű jelölése, ezt az újabban terjedő szokást kerülnie kellene az ilyenfajta kötetek technikai szerkesztőinek.

A vándorgyűlés anyagát közreadó kötet egyfelől a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, másfelől a Zala megyei rendezők munkáját dicséri, bizonyítva, hogy a viszonylag kevesebb irodalmi hagyomány-nyal rendelkező tájak is eredményesen vehetnek részt nemzeti művelődésünk értékeinek tudatosításában, megőrzésében.

BITSKEY ISTVÁN

EGY KÉZIRATKATALÓGUS HASZNA¹

Még Szauder József jelölte ki a magyar felvilágosodás-kutatás céljait. Ezek között szerepelt a gondolkodás és ezzel kapcsolatban a világkép változását regisztráló irodalmi, teológiai, természettudományi művek feltárása, értékelése, behelyezése a tágabb, európai kontextusba. S bár az 1967/68-ban készült és 1969-ben megjelent programtanulmány óta igen jelentős dolgozatok jelentek meg például a kritikátörténet köréből, Bessenyei György és kortársai törekvéseinek értékeléséről, megindult Bessenyei György műveinek kritikai kiadása, napvilágot látott Kosáry Domokos alapvetően fontos művelődéstörténeti monográfiája, mégsem mondhatjuk el, hogy a XVIII. század már irodalom- és művelődéstörténetünk alaposan feltérképezett területe volna; s azt még kevésbé, hogy irodalmi irányok vagy műfajok monografikus elemzésére sor került volna, és a legkevésbé azt, hogy az irodalomtörténet második és harmadik vonalának szereplői, a művelődést irányító pedagógusok és általában a művelődési anyag jól ismert területe lenne a magyar felvilágosodás-kutatásnak (jóllehet néhány érdekes dolgozat e téren is született). Éppen ezért vettük örömmel kézbe a Ráday Gyűjtemény kéziratkatalógusát, amely a *Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai* című sorozat harmadik darabjaként jelent meg. Irodalomtörténeti szempontból a törzssanyagot a Ráday-család levéltára jelenti, olyan jeles egyéniségekkel a középpontban, mint Ráday Pál, II. Rákóczi Ferenc kancellárja, valamint Ráday Gedeon, a költő, az 1780-as esztendőek talán legműveltebb egyénisége, akitől például Kazinczy Ferenc sem restelt leckét venni irodalomból vagy dramaturgiából. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy Ráday Gedeon is megérdemelné a monográfiát, amely

¹ (L. Kozma Borbála—Ladányi Sándor: A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének [Budapest] kéziratkatalógusa, 1850 előtti kéziratok. Budapest, 1982. Országos Széchényi Könyvtár, 340 lap).

tevékenységét, művészetpártolását, műveltségének jellegzetességeit és nem utolsósorban költészeti eszményeit az eddigieknél jobban megvilágítaná számunkra.

A gyűjtemény másik, különálló egysége az ún. „Szemere-tár”, amely többek között Kazinczy Ferenc, Vitkovics Mihály, Kölcsey Ferenc² kézíratait tartalmazza, nem is szólva a gyűjtemény létrehozójának munkásságáról, a máig kevéssé ismert, helyesebben szólva, érdemén alul ismert kritikusról, szervezőről, közvetítőről, esztétikusról, Szemere Pálról. Róla az utóbbi időben a legtöbbit Fenyő István kritikátörténeti vállalkozásában olvashattunk, jóllehet nem a teljes pályaképet kaptuk (ez nem is volt a szerző feladata), hanem csupán egy *bizonyos* szempontból történt meg a figyelem felkeltése. Nem *bizonyos*, hogy majd a teljes pályakép igazolni fogja Fenyő megállapításait, de az *bizonyos*, hogy fel fogja használni.

Irodalomtörténeti szempontból tehát két, egymással érintkező (pl. Kazinczy Ferenc személyén keresztül érintkező) anyagról van szó. Emellett igazi levéltári anyag regisztrálására is sor kerül, valamint a „kötetes kéziratok” feltárására. Egy katalógus sosem adhat tematikus egységet, jóllehet az „egyházi gyűjteményi” keret bizonyos fokig meghatározza egyfelől a gyűjtőkört, másfelől a possessorok körét. Ennek ellenére nem kizárólag „református” jellegű az itt föllelhető anyag, még a kötetes kéziratoknak is csak bizonyos hányada egyháztörténeti—teológiai vonatkozású. Másolatokban fel-felbukkannak a világirodalom jelesei (Voltaire, Lessing),³ az iskolai jegyzetek egy része a pozsonyi evangélikus líceum diákjának hagyatékából való, s emellett a levéltári jellegből következően számos történeti becsű és érdekű kéziratnak is lelőhelye a Ráday Gyűjtemény.

² A Vitkovics-kutatás jórészt hasznosította a Szemere-tár Vitkovics-kézíratait, a Kazinczy-kutatás igen kevéssé (a levelezést leszámítva) a Kazinczy-feljegyzések tanulságait, Szauder József Kölcsey-kutatásai bőségesen merítettek az itt föllelhető Kölcsey-kéziratokból. Annál sajnálatosabb, hogy egy újabb Kölcsey-kiadvány megfeledezett a Szemere-tárról, és a Kende Zsigmond-pályakép felrajzolásakor nem használta föl sem a Kende Zsigmond-leveleket (Szemere Pálhoz, Kölcsey Ferenchez), sem a Kende Zsigmondnak küldött leveleket (Wesselényi Miklós és Károlyi György által). Egy teljes Kölcsey-kiadás feladata lesz pl. Kende Zsigmond 1827. november 29-i, Kölcseyhez írt levelének beiktatása a megfelelő helyre (1595. sz. tétel). Vö.: *Kölcsey Ferenc Levelezése Kende Zsigmonddal*. Bp. 1983. [!] PIM (Sajtó alá rend.: Taxner-Tóth Ernő).

³ Voltaire-ből Kazinczy Ferenc idéz, több ízben is. Ld. alább. A 179. sz. tétel: Lessing, Gotthold Ephraim: „Mina von Barhelm [sic] oder der Soldaten Glück.” [18. sz. első fele.] A keltezés nyilvánvalóan

A katalógus *sorozatba* illeszkedik bele, így az egyes tételek leírásának megvannak az általános szabályai, de pl. a „vegyes gyűjtemények” esetében szabad kezet kaphattak a szerzők, ők döntötték el, mit és hogyan közölnek analitikus bontásban. A cím nélküli kéziratok esetében ugyancsak ők adtak címet, és az ő feladatuk volt a keltezetlen kéziratok datálása. Csak elismeréssel szólhatunk nem könnyű munkájukról, valamint a lektor és a szerkesztő segítségéről. A névés tárgymutató megkönnyíti a használatot, és az annotálás is a kutató hasznára van. Tisztában vagyunk azzal, hogy még egy katalógus is küszködik a terjedelem korlátozottságával, és ezért az információkkal a lehetőségek szerint takarékoskodnia kell. Éppen ezért nem tartottuk volna elképzelhetetlennek, ha a Szemere-tár *külön kötetben* jelenik meg, s a többi, itt közölt anyag szintén külön kötetben. Mert a helyszükéből következően a kötet készítői olykor nem tüntetik föl pontosan, ami valóban a kéziratkötegben található, rövidítéseik nem mindig indokolhatóak. Ugyancsak nem teljesen világos előttem, hogy miért az egyik, és miért nem a másik kötet analitikus bontása történik meg. Azt sem látom egészen világosan: az egyik tétel alatt miért azt olvasom, hogy „eredeti”, a másik alatt: „autográf”; továbbá az sem egészen világos: milyen mértékű időbeli kilengés esetén valós az „egykorú” másolat megjelölés. Kevésbé elégít ki a „részben autogr.” megállapítás, ugyanis éppen az segítené a kutatót, ha megtudná a katalógusból, hogy melyik rész a szerző kézírata, és melyik a másolat.

Szűrőpróbaszerűen a Szemere-tár első kötetének anyagát vetettük össze a katalógus tételmegjelöléseivel, s ez összevetés alapján támadtak a följebb leírt gondolatok. De tekintsünk végig összevetésünkön! 829. sz. tétel: Kazinczy Ferenc két verse prof. Szabó Dávid úrhoz. Valójában Kazinczynak *Baróti Szabó Dávidhoz* írt verséről van szó, illetve Baróti Szabó Dávid Kazinczynak küldött verséről, továbbá Molnár János szepesi kanonok *Szabó Dávidra* című verséről. A 836–839. sz. tételek levélként vannak feltüntetve, méghozzá „ismeretlenhez”. Amit felvilágosodás-kutatásunkról mondtunk, azt fenntartjuk. De ha akad kielégítően megoldott kérdés, az a Kazinczy-levelezés (Váczy János jóvoltából); talán nem ártott volna a kiadott levelezéssel egybevetni a kéziratot, és kitetszett volna, hogy nem minden levél, ami annak látszik. Egyébként a 836. sz. kézirat Gróf Sztáray Mihályné, a 837. számú Gróf Esterházy Károly, a 838. számú Pater Leo Maria Szajcz, a 839. számú Horváth Ádám portréját adja, a Kazinczy-kutató különösebb nyomozás nélkül a *Pályám emlékezete*

pontatlan. A *Minna von Barnhelm* című szindarabot Lessing 1763-ban kezdte el írni, az ősbemutatóra 1767. szeptember 30-án, Hamburgban került sor. A másolat inkább a XVIII. század végéről származhat.

megfelelő részeinek alapanyagát, illetve változatát fedezte föl a Szajczról és a Horváth Ádámról írt, jellegzetes Kazinczy-sorokat olvasva. A 842. sz. tétel: [Kazinczy Ferenc]: Bihari restauráció. M, lat. Csakhogy a latin nyelvű szöveg: kijegyzések Tacitus Agricolájából. A 843. sz. tételnél is keveselljük a leírást. A *vig öreg* után a kéziratban ott a cím: Seneca után. A 844. sz. tételhez: a német kézirat valójában Klopstock-idézet. A Kazinczy-kutatás számára írjuk ide, hogy Brünn foglya egy képzőművészeti ábrázolást lát rá helyzetére: „Jobbjában az Öröm pohara, baljában hegyes töre a' Magánosság-nak: Poharat a' boldognak nyújtja, a' Szenvedőnek öldöklő tört nyújt.” A 847. számú tétel zavaró hibája: Vitkovics kézzel írt „lapja”, az Egri Hirmondó valójában Szedlitzki Imréhez küldött levélsorozat formáját ölti, tehát nem a kéziratos újság „számai” között lehetők föl Vitkovics levelei, hanem az újságok maguk a levelek. A 848. sz. tétel Jenisch egy művének kivonata, a 849. sz. tétel: magyar, német szöveg mellett latint és franciát is tartalmaz. A 850. számú tétel kézirata nem pusztán az „Új szók' csinálása”, hanem ott a 3. folio verzóján Kazinczy fogságának időszámítása is, amely több kiadott és kiadatlan változathól ismerős előttünk. A 851. számú tétel alapján a kéziratból a magunk számára jegyeztük ki, hogy a *Tövisék és virágok* mottója (Werke des Geists u. der Kunst sind für den Pöbel nicht da) már valószínűleg 1801-ben elve volt Kazinczynak, a forrást is pontosan jelölve: Gothe (!) neue Schriften, Tom. VII. A 852. sz. tétel leírása kissé zavaros. A kézirat ugyanis nem más, mint Schedius *Zeitschrift von und für Ungern*je cikkeinek másolata, amely egy Himfy-strófát is közöl, tehát cikkről és nem versről van szó. Ezt egyébként a kézirat feltünteti. A 853. számú tételhez annyit, hogy Kazinczy olvasmányairól árulkodik: ismét Goethe- és Voltaire („Most olvasom csak a Moliere [!] életét, Voltaire által). A 855. számú tétel többet tartalmaz, mint amit a leírás közöl, Kazinczy jegyzeteit is képzőművészetről, képzőművészekről (Vernet-ről, Houdonról), továbbá „rezek” (rézmetszetek) listáját árakkal. A 857. számú tétel azért fontos számunkra, mert közli Kazinczynak Munkácson hagyott könyveit, többek között említve Marmontelt, *Göthes Schriften, Kants Streit der Facultaten, Nathan der Weise, Agathodaemon* c. műveket, olasz nyelvtant stb., valamint könyvlistát árakkal, így August Wilhelm Schlegel verseskötetét, Goethét. A 858. sz. tétel kéziratait lapozva ismét képzőművészeti adatokra bukkanunk. Ebben az 1802-es kéziratban Kazinczy összeírta a Bécsben élő művészeket, megadva lakáscímüket. A 862. sz. tétel „Feljegyzések” jelölése után hiányzik, hogy magyar és latin nyelvű, a 867-es tételszám alatt nemcsak levél található, hanem néhány magyar és német nyelvű jegyzet is, a 870-es tétel viszont német nyelvű levelet is rejt. A 874-es tétel leírásában a címből hiányzik: „Tótból fordítva”

(a versike egyébként közzé van téve, és Kazinczy népies tájékozódásának ismételt dokumentuma!), a leírásból hiányzik, hogy francia jegyzet is található a kéziratban (Contes en vers de Voltaire), a 875. sz. tétel magyar—görög—német nyelvű feljegyzéseket tartalmaz. A 879. számú tétel leírásából az alábbi adatok hiányzanak: A vers után „Genealogia Rákoczyanum”, majd az első epitaphium után „Epitaphium Georg I. Rákóczy”. A 890. sz. tétel leírása nem tünteti föl, hogy Kovács József „küldeménye” valójában vers, a 892. sz. tétel két küldeményéből pedig az egyik vers.

Böngészetünk természetesen a magunk Kazinczy-kutatásának szempontjait, ám ezáltal talán a használhatóság szempontjait tartotta szem előtt. Tény, hogy a leírások nem egységesek, olykor hiányosak. Az nyitott kérdés, hogy meddig kell elmenni a leírásban. Nem egészen világos, hogy miért csak bizonyos Kazinczy-kéziratok alá jegyzik föl a katalógus készítői, hogy autográf, mások alá miért nem. Milyen megfontolás szerint lett *Az Esthajnalhoz* verscímből *Az esthajnalhoz* (830. sz. tétel), *Az elkésett leány* című fordítás helymegjelöléséből: Gönc—Ruszka—Kassa, holott egyértelműen Gönc—Ruszka—Kassa *közt* Kazinczy megjelölése?

A katalógus első részének csak tételleírásait néztük át. Néhány következtetésre és elég sok sajtóhibára (ezek elkerülhetetlenek) akadunk. Már a 2. sz. tételben találkozunk: Domy, Martinusszal, 30. sz. tétel: Notitiae Martini Domy, 37. sz. tétel: Domy, Martinus, 59. sz. tétel: Dissertatio Martini Domy (így!), s végül ezután a feloldás: Domy Márton. Nem tudjuk, hogy kell-e egyáltalában (hiszen a névmutatóban megvan a magyar alak), s ha kell, akkor miért nem az első előfordulás után. A 26. sz. tétel során kétféleképpen láttuk Hajdu László (pl. névmutatóban így) nevét leírva (*u*-val és *ú*-val). Nem egészen világos, hogy mit jelent: Katona Geleji, Stephanus: „Praeconium Evangelicum. Praefatio. 1638.” (18. sz. vége.) Egykorú másolat. Miért *egykorú* másolat, ha nyilván nem XVII. századi, hanem XVIII. századi? (96. sz. tétel) Egykorú másolat. Talán nem volt, lett volna — bibliográfiákat segítségül hívva — lehetetlen annak megállapítása, hogy mely cikket vagy értekezést másolt le valaki a XVIII. század végén. Egyértelműbbé kellett volna tenni, hogy a dolgozat Istvánffy-ról szól. (119. sz. tétel) Bővebb felvilágosítást igényeltünk volna a 183. sz. tétel esetében: A magyar jakobinusokra vonatkozó iratok. 1795. Lat., ném. Nyomtatás. Ugyanis jó lett volna tudnunk, hogy 1795-ből származó nyomtatványokkal van-e dolgunk, vagy későbbiekkel. Megtévesztő lehet a 468. számú tételben az évszám: Besseneyi György: „Tarimenes utazása.” 1800. Egykorú másolat (468. sz. tétel) Eddigi tudásunk szerint, Besseneyi György még 1802-ben is csak egy részét írta meg regényének (és küldte el az elejét Kazinczy Ferencnek!), és 1804-ben fejezte be. A „csonka” minősítés helyességéről

sem vagyunk meggyőződve. Lehetséges ugyanis, hogy a másoló csupán egy részletet írt le Bessenyei művéből, talán a „töredék” vagy a „nem teljes” jobban megfelelő szó lenne. S az elképzelhetően egy katalógusban, hogy a kutatást segítő, pontosan jelzik a készítő, meddig tart a másolat? (A Tariménes egyébként megjelent, az összevetés így nem igényel kéziratári kutatást.) 1930-ban ugyanis a kiadás készítői előtt még nem volt ismeretes a Tariménesnek ez a Ráday Gyűjtemény-beli példánya. Csupán az OSzK-beli másolatokat és a sárospataki töredéket sorolták föl az 1930-as kiadás sajtó alá rendezői. A katalógusban jelzett kézirat azóta vált ismertté. Ugyancsak nem kellett volna nagyon sok utánajárás ahhoz, hogy az 521–534, 536. számú tételekben emlegetett iskolai jegyzeteket a pozsonyi líceum növendékének tulajdonítsuk. Zsigmond Sámuel, Sztaniszlaidesz (sajtóhiba a Szaniszlaidesz) Dániel Pozsonyban volt tanár. Amennyiben a Gyűjtemény anyaga két kötetben jelent volna meg, akkor elképzelhető lett volna több információ az alábbi gyűjteményekről: Versgyűjtemény, 1804–1841 (100. sz. tétel), Úrbérgyi rendelkezések gyűjteménye. 1802–1821. (102. sz. tétel), Kották. (19. sz. első fele) (115. sz. tétel), Versek a 19. sz. elejéről és 1853-ból. (117. sz. tétel. Itt fontoskodásnak hat a megjegyzés: 19. sz.), Versek az 1800–1856-os évekből. (170. sz. tétel) stb. S ha már így adódott, ti. ez a kényszerű rövidség, legalább annyit talán meg lehetett volna tenni, hogy ezekből a versesgyűjteményekből a katalóguskészítők kiemelték volna a nagyobb neveket, mint ahogy ezt a 213. sz. tétel esetében megtették. Az 588. sz. tétel címe kissé önkényesnek hat: Versgyűjtemény ismert költők (Kisfaludy Károly, Bajza József, Kölcsey Ferenc) verseiből. (19. sz. első fele) Az, hogy egy költő ismert-e, igen viszonylagos, az irodalomtörténész, a korszak szakértője hivatalból ismeri a negyedrangú költőket, írókat is, akik esetleg az adott korszakban szintén „ismertek” voltak.

Valószínűleg több kétségünk magyarázatot kapott volna, ha az egyébként érdekes, a gyűjtemény historikumát tárgyaló előszóban a katalógus készítői néhány mondatban kitértek volna ezekre a kérdésekre. Az előző irodalomtörténészeknek is sok fontos adattal szolgál, egy-két passzus azonban félreérthető. Tény, hogy az enciklopédisták, valamint Voltaire, Rousseau művei jó darabig a tiltott és nem terjeszthető könyvek listáján szerepeltek, de oly sok (főúri) könyvtárban voltak meg, hogy érzésünk szerint a „behozataluk nem kis kockázatot jelentett” kitétel az eddigi vélekedések folytatása ugyan, de némi túlzást is rejt. Ráday Gedeon péceli kastélya „valóságos irodalmi központ” lett volna? Ezt majd a kutatásnak kell még igazolnia. Az irodalmi központ a mi értelmezésünkben nem elsősorban azt jelenti, hogy egy művelt-írogató birtokoshoz sokan fordulnak tanácsért. Ismét leírjuk: II. József nyelvrendeletét nem tartjuk

„erőszakos germanizálás”-nak. Ha Ráday Gedeon csak a Révai Miklós szerkesztette időszakban kísérte figyelemmel a pozsonyi Magyar Hírmondó sorsát, akkor elég rövid ideig figyelte. A kassai Magyar Museumnak három „irányítója” volt. Ebből Batsányi és Kazinczy nem volt „fő irányító”.

A följebb leírtakból kitetszhetett, hogy a Ráday Gyűjtemény anyagának intenzív feldolgozása sürgető irodalomtörténeti feladat; hogy Ráday Gedeon korszerű, monografikus pályaképének megrajzolása a továbbiakban szintén — jogos — igényként merülhet föl; hogy az itt található Kazinczy-, Vitkovics- és Szemere-kéziratok mellőzése hovatovább akadályozza a kutatást; hogy a vegyes jellegű versgyűjtemények átlapozása, feldolgozása egy adott korszak olvasóközönsége „elvárási horizont”-jának megismeréséhez segíthet, és ezáltal költői törekvéseket is (legalábbis részben) magyarázhat.

A katalógus készítői megadták a lehetőséget a kutatásnak, hogy az eddigiénél egyszerűbben, gyorsabban juthasson hozzá az anyaghoz. Most már a kutatáson a sor, hogy éljen ezzel a felkínált lehetőséggel.

FRIED ISTVÁN

SZÉCHENYI PESTI TERVEI

(1) „A Magyar Levelestár kötetei múltunk leghitelesebb dokumentumaival, levéltárak rejtett kincseivel ismertetik meg az olvasót. A korábbi századok gondolataihoz, szokásaihoz, sorsfordító eseményeihez úgy juthatunk a legközelebb, ha elolvassuk az élmény frissességét, a születő gondolat elevenességét megőrző leveleket. Sorozatunkban közkinccsé tesszük régmúlt korok jelentős magyar személyiségeinek és a hétköznapi egyszerű embereinek levélre bízott közlendőit, és így, a levéltitok megsértése nélkül, mi is címzettek lehetünk.” Ezt ígéri a Szépirodalmi Könyvkiadó Magyar Levelestár című, 1985-ben indított sorozatának első köteten a fülszöveg. (*Széchenyi pesti terveit, Vál. és szerk. Bácskai Vera és Nagy Lajos*, fordította Bába István, Vásárhelyi Judit, Ziegler Géza, Budapest, 1985. Szépirodalmi Könyvkiadó 392 p.) Rögtön leszögezhetjük: nemcsak a vállalkozás üdvözlendő, de az első kötet igazolja is várakozásunkat. Sőt: egészen kiváló könyv született — mind tartalmát, mind használhatóságát tekintve.

Széchenyi az 1820-as évek elején írta naplójába:

„Oly kevés műveltség és oly kevés természetes adottság és erő. (. . .) Muca. Unalom.” (Napló, 1820. július 24.) „Milyen vidék és milyen szármalmas föld!” (Napló, 1823. május 13.) Az előbbi Debre-

cenben írta, utóbbit Szegeden. De a Fertő tó mellett vagy Pesten sem vélekedett másként. Majd lassan — sok-sok személyes és történelmi élmény hatására — megérett benne a már korábban is feszítő cselekvési vágya, s megfelelő teret talált magának. Ezt követte az a negyedszázad, ami alatt Széchenyi igazán elemében érezte magát, amikor egyéni alkotóképessége kibontakozott, s ez a kibontakozás történelmi jelentőségűvé nőtt. Ennek a több mint húsz évnek pontos, hű és hallatlanul izgalmas dokumentuma a kötet. Az első közölt levél 1826 elejéről való, az Akadémia alapításának dokumentuma, az utolsót, a 133.-at Pest városának írta a felelős magyar kormány minisztereként Széchenyi.

(2) Mitől vált e látszólag száraz levélgyűjtemény izgalmas olvasmánnyá?

Kiderül belőle az a rendkívül elszánt küzdelem, amit Széchenyi a húszas-harmincas-negyvenes években elképzeléseinek valóra váltásáért vívott. Leveleiből egy hatalmas gazdasági-társadalmi koncepció körvonalai rajzolódnak ki úgy, hogy ugyanakkor a küzdelem mindig más szinten zajlott: egyrészt a politika szintjén harcolt Széchenyi a program egyes alkotásainak életre hozásáért, másrészt a megvalósításért, a célszerű, hibátlan elrendezésért a mindennapi gyakorlat szintjén. Ennek tudható be, hogy az egyes levelek látszólag apróságokról szólnak, hogy külön-külön olvasva őket esetleg csak egy lóversenyeket kedvelő főúr rendelkezéseinek, vagy egy a híd körüli harcokban saját pártját védő megszállottnak az írásait látjuk. Összeolvastva derül ki a koncepció — nem teoretikus — átgondoltsága és következetessége. 1835-ben, amikorról a legtöbb (31) kiválasztott levél datálódik, Széchenyi foglalkozott a hídtörvény megalkotásával, a lóversennyel, a Harmincad épületével és a bazárral, a kikötő létesítésével, a Kaszinó életben tartásával, a színház létrehozásával. S ezek csak „pesti tervei”, ha ezt kiegészítjük írásaival és egyéb alkotásaival — hogy terveiről ne is beszéljünk —, látható példátlan sokoldalúsága és tettereje. Hiába panaszkodott közben önmagának („Elégge betegem kelek föl. Főfájás. Egészen el.” — Napló, 1835. május 15.) és időnként Tasnernek („Mondhatom, lelkem beteg, egészségem is rossz évégett.” — 1835. november 4.), egy energikus, szívósan, keményen dolgozó, és erejét, munkáját, nagy ritkán eredményeit élvező ember portréja rajzolódik ki előttünk.

Az is a levelek összeolvasásakor derül ki igazán, mennyire nem szabad Széchenyi egyes szavait szó szerint elhinnünk, mennyire politikusnak kellett lennie, hogyan kellett lavírozni, hogy sikeres lehessen. Legjobb példa erre az a három levél, amit egyugyanazon napon, 1838. december 9-én írt, félve, hogy a híd ügye a bécsi államtanácson megfeneklik (pontosabban: úgy látta, hogy az államtanács bármilyen módosító indítványa vagy kifogása alkalmas arra, hogy esetleg éve-

ket késsen az amúgy is csigalassúsággal előrehaladó hídügy). Sándor Mórícot, akinek közbenjárását kérte Metternichnél, arról próbálta meggyőzni levelében, hogy Magyarországon nincs is igazán jelentős ellenzéke a hídnak, hogy a hazai kereskedelem és „technikai művelődés” felvirágoztatásához vezet a kivitelezés; egyúttal épített Sándor Móric vélhető hiúságára is („Ha már egyszer felkaroltad az ügyet, ne ejtsd azt el most.”). Metternichet sokra becsülte ellenfelei között, tartott is tőle: először tehát a legfőbb ellenérvet (a kezdeményezés nem a kormánytól, hanem „alulról” indult) cáfolta meg, megpróbálván bebizonyítani az államkancellárnak: „Főméltóságod tehát egészen barátja az ügynek, csak a formát nem helyesli.” Elsősorban a magyar nemesek megadóztatásával érvelt a magyar nemesi kiváltságokat nem jó szemmel néző hercegnek, és az elutasítás várható visszhangját festette Metternich elé. Közben pedig, rejtetten bár, de többször is fenyegetően intett: az elutasítás következményeképpen „a magyar nemesség sohasem fogja többé ismét rászanni magát arra, hogy *jószántából és törvényesen* — ami pedig fontos — maga tegye az első lépést”, valamint abban az esetben, „a közönség gyűléte a kormányt fogja érni.” Kolowrat gróf elsősorban a gazdasági ügyekért volt felelős, Széchenyi tehát amellett, hogy — helyenként szó szerint — megismételte a Metternichnek írottakat, másként érvelt: „enélkül, legalább az én hitem szerint, Magyarországból sohasem válhatik valami, sőt ezen ország lesz mindig oka annak, ha az osztrák monarchia financiai soha tőkéletes rendbe nem jöhetnek”.

Széchenyi állandóan versenyt futott: önmagával, önmaga — úgy érezte: apadó — erejével, a többiek lassúságával, a lemaradás fokozódásával, a tehetetlenkedéssel, egyszóval az idővel. Ezért nem értette Sina bárót, akit máskülönben megbízható gazdasági szakembernek, tőkeerős bankárnak és mindezekért állandó szövetségesnek tekintett, miért habozik, hogy olcsóbban szerezzé be a láncokat: „mind ez idáig sem értem meg, hogy az időt, ezt a legeslegnagyobb földi kincsét, mily kevéssé vette Ön mindig számba!” — írta megrovóan a bankárnak (1846. április 12). Néhány nappal később Tierney Clarknak is epanaszolta: „E tekintetben a báró számomra kész talány! Mily meglepő tehetsége a *pénz* megtakarítására, s mily rossz az *idő* megtakarítására!” (1846. április 16.) A megvalósítás és különösen az eredmény mindig lemaradt Széchenyi elképzelései mögött: egy-egy alkotásával öt-tíz-húsz évig is foglalkozott. Mire az első hideggyesületi tervből törvény lett, négy év telt el, mire szerződés, hat év, hogy az első cölöpöket leverjék, hét év kellett, s míg végre átadták a Lánc-hídat — ezt Széchenyi Döblingből kísérelte már csak figyelemmel —, tizenhét.

Széchenyi nem foglalkozott azzal, ami már elkészült, nem lelken-dezett, legfeljebb néhány boldog mondatban összefoglalta a sikert,

majd az újabb feladatokra tért rá. Nem is tehetett másképp: sikerei mindig részsikerek voltak csak. Ismét a Lánchidat véve például: először a Hídegyesületet kellett létrehozni, majd megküzdeni az országgyűlés mindkét tábláján a törvény keresztülviteléért. Közben az újabb és újabb ütközetek: Sina báró megnyerése, Tierney Clark meggyőzése és elfogadtatása, a két város ellenkezésének legyőzése, vita a többi híd-koncepcióval, a többi bankárral, tervezővel, szállítóval. Majd a királyi jóváhagyás kicsikarása következett, aztán a katonai raktárak megszerzése, a vám elengedtetése — ezért többször is meg kellett harcolnia —, a láncok beszerzése. Az egyes eredmények tehát nem a megoldást, a feladat lezárását jelentették, csak újabb lépcsőfokok.

Miközben Széchenyi nyilvánvalóan törekedett a — nevezzük most egyszerűen így — „közjó” elérésére, sohasem hagyta figyelmen kívül saját érdekeit. Gondosan vigyázott ugyan, hogy politikusi tisztességén folt ne essék, ugyanakkor nem valamiféle önfeláldozó-karitatív szándék vezette. Mintha azon meggyőződését, hogy az érdek hathatósabb motorja egy gazdaságnak, mint a hazafiúi lelkesedés, saját példájából vette volna, és saját tetteire is alkalmazta. Legfontosabb alkotásaiban vagyonaival nem nagyon vett részt, ahol viszont befektetett, ott ügyelt arra, hogy ne dobja ki a pénzt. Budapest kiépítése során új Harmincad-hivatalt, bazárt, saját házat tervezett, amelyek — ezzel is foglalkozott — jövedelmezők lettek volna. Közjó és önérdék nála össze fonódtak az alkotásban.

(3) A Magyar Levelestár e kötete remekül használható, áttekinthető és pontos. A levelek számozva, időrendben követik egymást, mindegyik fölött ott a címzett és a dátum, s ugyanezeket az adatokat megtaláljuk a jól kezelhető tartalomjegyzékben. A levelek sorrendjében olvashatók a jegyzetek (lelőhely, szövegkiadás; az idegen nyelvű szövegek fordítása; rövid magyarázatok). Ezt szómagyarázatok, névmagyarázatok és névmutató egészíti ki. Igaz: véleményem szerint helynévjegyzékre is szükség lett volna. Ezáltal elkerülhették volna a szerzők a helynevek, pesti épületek nevének állandó ismétlését (pl. József tér, pesti sziget, Ullmann-féle ház, Kereskedők Csarnoka stb.), másrészt pompásan segítette volna az eligazodást a reformkori Budapesten (ne felejtjük, hogy a könyv címe *Széchenyi pesti terveit*).

Két utószót találunk: először a Bácskai Vera jegyezte rész a könyv koncepcióját foglalja össze, Széchenyi alakját és tevékenységét értékeli. Nagy Lajos sorra veszi az egyes intézményeket és célokat, s röviden összefoglalja ezek történetét, alapítását, sorsát. Mindez kíváncsian segíti az eligazodást az események, emberek és helyszínek kusza szövevényében. A még pontosabb eligazítás kedvéért a kevésbé ismert tények több szót érdemeltek volna. Széchenyi „városszépítési törekvései” között szükséges lett volna a sétányról (az Újépület előtti — Szabadság téri — sétaterről) és a Veréb utcai (Széchenyi utcai) telek

sorsáról is beszélni, hiszen ezekről találhatunk leveleket a gyűjteményben (117. sz. levél és 26. sz. kép illetve 123. sz. levél). Az Alagút című részben hiányzik az alagút tervezőjének keresztnéve: Adam Clark teljes nevének kiírásával elkerülhető lenne egy esetleges félreértés (mert három sorral előbb még William Tierney neve szerepel a szövegben). Hiányzik a vasút említése is az utószóából, pedig a Budapest központú, centrális vasúthálózat is Széchenyi koncepciójának része volt (ld. a 95. és a 98. sz. leveleket, illetve az 1848-ban a neve alatt megjelent közlekedésügyi tervezetet). A kötet képanyaga is a gondos válogatást dicséri, a képek jegyzéke pedig szintén precízen útbaigazít. Hiányoltam viszont, hogy az ábrázolások keletkezésének idejét csak néhány esetben tüntették föl a képaláírások. A 20. sz. ábránál szükséges lett volna megemlíteni, hogy nemcsak hídbárcák, hanem két, az Alagúthoz használatos bárca is látható itt.

(4) Befejezésül: ez a kiváló kötet ráirányítja a figyelmet a Széchenyi-életmű kiadásának szükségességére. Öröndetes tény, hogy az utóbbi években egyre többet olvashatni Széchenyitől. Az új kiadások sorát a válogatott és fordított *Napló* nyitotta meg, majd részben reprint (*Hitel, Világ, Stádium, Hunnia, A Kelet népe, Magyar Játékszínrül, Balatoni Gőzhajózás*), részben új (*A Magyar Akadémia körül*) kötetek, valamint különböző válogatások (*Gróf Széchenyi István intelmei Béla fiához; Széchenyi István—Wesselényi Miklós: Feleselő naplók*) követték. Mindez azonban nem feledtetheti, hogy — több félbemaradt kísérlet után — szükség lenne egy Széchenyi-összkiadásra. Megérné — sokat tanulhatnánk belőle.

FENYŐ D. GYÖRGY

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1987. október 21. — Terjedelem: 10,56 (A/5) iv
88.17063 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető:
Hazai György

A tartalom folytatása az első borítólapról:

FILOLÓGIA

NÉMETH GYÖRGY: Egy sosem volt Sappho-vers magyar fordításáról	306
SZILÁGYI FERENC: Baróti Szabó Dávid kiadatlan levele és elfelejtett verse	313
WALLASZKY DEZSŐ: Baróti Szabó Dávid búcsúlevele Batsányi Jánoshoz	318

SZEMLE

SZEGFŰ LÁSZLÓ: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. (Szerk.: Székely György) Memoria Saeculorum Hungariae, (Szerk. V. Kovács Sándor)	329
TÉGLÁSSY IMRE: Klaniczay Tibor: Pallas magyar ivadékai	334
CSAPODI CSABA: Thuróczy János: A magyarok krónikája	341
P. VÁSÁRHELYI JUDIT: Balassi Bálint énekei	347
HELTAI JÁNOS: Vásárhelyi Judit: Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében	351
VÖRÖS IMRE: Köpeczi Béla: Magyarok és franciák XIV. Lajostól a francia forradalomig	355
GRÜLL TIBOR: Az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tan- székének kiadványairól	360
NÉMETH S. KATALIN: Zrínyi Miklós prózai művei	362
WELLMANN IMRE: Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratos ha- gyatékának katalógusa	364
S. VARGA KATALIN: Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11—12. kötet. (Szerk.: Keserű Bálint)	366
BITSKEY ISTVÁN: A nő az irodalomban	368
FRIED ISTVÁN: Egy kéziratkatalógus haszna	371
FENYŐ D. GYÖRGY: Széchenyi pesti tervei	377

Ára: 30,— Ft

ISSN 0324—4970

Előfizetés egy évre: 120,— Ft

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, XIII. Lehel u, 10/a közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdió* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-831) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

Egy szám ára: 30,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest